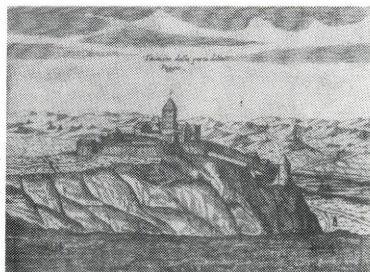
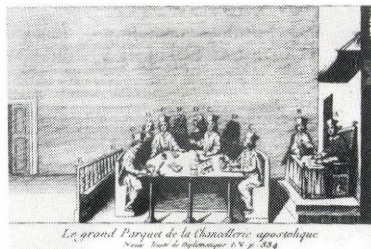

FONS

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IV. évfolyam

1997. 1. szám

E számunk szerzői

Fazekas Csaba (ME BTK, egyetemi tanársegéd)
Mészáros Kálmán (ELTE BTK, történelem–levéltár szakos, V. éves)
Németh István (MOL, levéltáros)
Pálffy Géza (MTA TTI, kutató)
Sarusi Kiss Béla (BFL, levéltáros)

BFL = Budapest Főváros Levéltára; BTK = Bölcsészettudományi Kar
ELTE = Eötvös Loránd Tudományegyetem, Budapest; ME = Miskolci Egyetem
MOL = Magyar Országos Levéltár
MTA TTI = Magyar Tudományos Akadémia, történettudományi Intézet

*

Lapunkat támogatták:

Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégium
Soros Alapítvány
Budapest Főváros Levéltára
Győr–Moson–Sopron Megyei Levéltár
Székesfehérvár Város Levéltára

*

A címlapon:
Az első négy szám címlapképe

*

Felelős kiadó: FONS Alapítvány
Szedte és nyomta a Budapest Főváros Levéltára Nyomdája
Felelős vezető: Pesti Márta
ISSN 1217-8020

F O N S

(Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

IV. évfolyam

1997. 1. szám

„Tizedik szám”

Fons (Forráskutatás és Történeti Segédtudományok)

Lapinformációk

Alapítás: A folyóiratot 1993-ban alapította a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör (Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék).

Első évfolyam: 1994

Megjelenés: Évente három alkalommal (számonként 7,5-9 ív), külön füzetben éves összesített tartalomjegyzékkel, hely- és névmutatóval.

Publikációs kör: A történelem segédtudományai, forrásfeldolgozások, forrásközlések, illetve ezekben a témákban módszertani kérdések, könyvismertetések, műhelybeszámolók.

Cél: A történeti segédtudományok, a források feldolgozása, ismertetése és népszerűsítése a széles olvasóközönség számára, valamint a szakterület kutatói részére.

Kiadó: Fons Alapítvány, 1026 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 25. Az Alapítvány Kuratóriumának elnöke: PÁLFFY GÉZA, titkára: PETRIK IVÁN.

Szerkesztőség: REISZ T. CSABA főszerkesztő, KENYERES ISTVÁN (felelős) szerkesztő. *Székhely:* Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelem Segédtudományai Tanszék. *Postacím:* Fons Szerkesztőség, 1052 Budapest, Piarista köz 1. Tel.: 267-0966/5127. *Szerkesztőségi fogadóórak:* minden hónap első csütörtök, 10⁰⁰–12⁰⁰.

E-mail: retix@isis.elte.hu és *honlap:* <http://isis.elte.hu/~retix/fons.htm>

Recenziók: A publikációs körbe tartozó kiadványok recenziós példányait a szerkesztőség címén várjuk (ismertetési kötelezettség nélkül).

Kéziratok: A folyóirat számára készített kéziratokat 3,5"-es lemezen kérjük benyújtani. A szerkesztőség szívesen veszi, ha a kéziratok Word for Windows 2.0 vagy 6.0 verzióban készülnek, de más konvertálható szövegszerkesztő is használható (MS-DOS Word, WordPerfect, WordStar). A kéziratok formai követelményeit a hátsó borítón, a jegyzetelés szabályait a Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. oldalain foglaltuk össze, kérjük szerzőinket, hogy az ott leírtakat alkalmazzák.

A megjelent cikkek tartalmáért a szerzők felelnek, címük a szerkesztőségben. A Fons másodközlésre nem vállalkozik. Újrakiadás csak a szerkesztőség engedélyével történhet. Kéziratokat nem őrzünk meg és nem küldünk vissza.

Különlenyomat: A szerzők 30 különlenyomatot kapnak, további példányok a szerzői díj terhére kérhetők, legkésőbb az első korrektúra visszaküldésével egyidőben.

Korábbi számok: Korlátozott számban beszerezhetők a szerkesztőség címén.

Hirdetések: Érdeklődni a Fons szerkesztőség címén lehet; kizárólag szakterületi hirdetések számára.

Előszó a „tizedik számhoz”

Amikor 1993 őszén a Levéltáros Hallgatók Egyesülete és a Szentpétery Imre Tudományos Diákkör nagy igyekezettel azon fáradozott, hogy létrehozzanak egy folyóiratot (a *Fonst*) a fiatal történészek (forrás)publikációi számára, a szkeptikusok azzal „biztatták” a szervezőket, hogy előbb-utóbb úgyis elfogy a lendület, a pénz, de azért csak szervezgessejenek nyugodtan. Az alapítók viszont bizonyítani akarták, hogy nem szalmaláng ötletekért dolgoznak, és tudták — tudják —, hogy célkitűzéseik megvalósításával kiadványuk hézagpótló szerepet tölthet be a magyarországi történettudományi folyóiratok között.

Azóta eltelt — a periodikumok életében kritikus időszaknak tekintett — három mozgalmas év. Több sikertelen pénzszerzési kísérlet és szerkesztési nehézségek a mérleg egyik serpenyőjében, kilenc szám, negyedszáz szerző, 41 hosszabb tanulmány vagy rövidebb közlemény a másikban. Hisszük, hogy a mérleg nyelve az utóbbi javára billen, és ezt igazolja a Fons megrendelőinek folyamatosan növekvő táborra is.

A lehetőségeink kiszélesedésével lassan körvonalazódni látszott, hogy kifulladásunk még messze van, tart még a kezdeti igyekezet, sőt az egyre színvonalasabb megjelenésre törekszünk. A tizedik, jubileumi számot éppen ezért kicsit ünneplőstre terveztük. Felkértük több korábbi szerzőnket, hogy dolgozatukkal tiszteljék meg az ünnepi számot, mellyel a Fons negyedik évfolyamát indítjuk meg. Az alkalomra annyi kézirat gyűlt össze, hogy nehezen tudtuk eldönteni, kik és milyen szempontok alapján kerüljenek be vagy maradjanak ki e számból. Végül a legjobbnak tűnő megoldást választottunk: a tanulmányokat és cikkeket az ez évi első két számban tesszük közzé úgy, hogy régi szerzőgárdánk munkái közé beillesztettük néhány új „munkatársunk” dolgozatát is. A most megjelenő két füzet a megszokott jelölés (1997. évi 1. és 2. szám) mellett további jelzőt kapott, „Tizedik szám” lett, utalva arra, hogy mindkettő a Fons jubileumára készült.

Az elmúlt három év alatt az adódó nehézségeket nem egyedül saját erőnkből kellett megoldanunk. Az egyik legfontosabb segítség az anyagi eszközök biztosítása volt: előbb a *Művelődési és Közoktatási Minisztérium*, az *ELTE BTK Hallgatói Önkormányzata*, valamint a *Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány* nyújtott eseti támogatást. Később megtaláltuk már-már örökös pártfogónkat, a *Nemzeti Kulturális Alap Levéltári Szakkollégiumát*; állandóan megújított támogatásukat egyben szakmai értékelésnek is tekintjük. Az elmúlt évben a *Soros Alapítvány* is jelentősen hozzájárult a Fons kiadási körülményeinek javításához, bízunk benne, hogy ez a továbbiakban sem lesz másképp. Külön köszönet illeti azokat a

megyei levéltárakat és más kisebb intézményeket, melyek esetenként maguk is anyagi gondokkal küzdenek, mégis eljuttatták hozzánk néha nem is csekély támogatásukat. Ugyancsak hálásak vagyunk a magánszemélyek befizetéseinek is.

A további munkára ösztönzött bennünket a Fonshoz hozzájutó intézmények köszönő- és köszöntőlevele, biztató soraik nélkül talán valóban megtört volna lendületünk. Szívből hisszük, hogy az ő erkölcsi támogatásuk is hozzájárult ahhoz, hogy most ezzel az ünnepi számmal köszönhetjük meg a nekünk nyújtott bizalmat.

Végül — de egyáltalán nem utolsósorban — köszönet illeti a *Budapest Főváros Levéltára* vezetőségét és a levéltár nyomdájának közösségét (Pesti Mártát, Demeter Györgyit, Bíró Andreát, Horváth Györgyöt), akik lehetővé tették és teszik, hogy a Fons minél kedvezőbb körülmények között készüljön el, mindannyiunk örömére.

Az első évfolyamnak még minden száma tartalmazott előszót vagy bevezetőt. Talán azért, mert kicsit tartottunk attól, lesz-e következő, és így próbáltuk önmagunkat biztatni a továbbhaladásra. Amint meggyökerezni láttuk a Fonst, elmaradtak a beköszöntők; a mostani jubileumi szám(pár) viszont egy kicsit összegzés is — és bevezető a jövődőhöz. Szeretnénk, ha a tizedik évfolyam megjelenésekor ismét előszót kellene írunk.

A Szerkesztőség

PÁLFFY GÉZA

A RABKERESKEDELEM ÉS RABTARTÁS GYAKORLATA ÉS SZOKÁSAI A XVI–XVII. SZÁZADI TÖRÖK–MAGYAR HATÁR MENTÉN

(Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez)

Horváth Géza emlékére

1682-ben a füleki végvár seregszéke különleges ügy megtárgyalására ült össze. A törökök váradi tömlőcéből társaik kezességén kibocsátott tizenkét rab jogi szakvéleményt kért a vitézlő törvényszéktől. Míg ugyanis ők sarcuk összekoldulásán szorgoskodtak, rabtársaik a velük előzetesen megbeszélt terv szerint a börtön falát kiásva szökést kíséreltek meg. Ez azonban csak egy részüknek sikerült, a többieket a törökök ismét elfogták és rabságukba vitték vissza őket. Az éppen tucatnyi kibocsátott rab ezért azzal kapcsolatban kérte a végváriak hadbíráskodási fórumának jogi tanácsát, hogy a szökési kísérletet követően újra rabságba vetett társaik kezesek maradtak-e értük vagy sem. Az oszmán–magyar békeszerződések ugyanis már az 1568. évi drinápolyi egyezségtől úgy rendelkeztek, hogy az isteni segítséggel szabadult rabokat egyik fél sem tartozik a másiknak visszaadni. Jelen esetben azonban az ismét bilincseikbe vert keresztény foglyok nem új, hanem régi rabságukba kerültek vissza. Ekként a kibocsátott tizenkét kolduló rabért ezután pusztán a tömlőcbe visszakerült társaik maradtak kezesek. A seregszék határozatát azzal indokolta, hogy az ügyet „*egynéhány rendbéli dolgok példáinak előhozásával és mind a magyar, mind a török végházak között való régi rendtartásnak emlékezetivel s megtartásával*” vitatták meg.¹

Noha a török elleni végvárrendszerrel és az oszmán–magyar kapcsolatokkal foglalkozó kutatások már sok szép eredményt tártak fel, mind a mai napig nem készült olyan nagyobb összefoglalás, amely rendszerbe szedve kereste volna a választ, mit is kell értenünk a végvári szokások (*Grenzbrauch*),² illetve a fenti idézet-

-
- 1 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. Az ügy említése: Pálffy, 1995. 144. p.
 - 2 III. Ferdinánd király 1652. november 17-én kiadott rendeletében például arra utasította Forgách Ádám érsekújvári végvidéki főkapitányt, hogy Révay Miklóst „*dem Gränizbrauch gemeß*” iktassa be vicekapitányi tisztébe. MOL P 287 Forgách cs. lt. Series II. Fasc. HH. (42. cs.) fol. 288–289. Vö. még Jedlicska, 1910. 126. p.: N° 246/a.

ben említett magyar és török végházak között való rendtartás alatt. Még a vitézlő nép és az oszmán–magyar együttélés legkiválóbb ismerője, Takáts Sándor sem vállalkozott a téma szisztematikus összefoglalására,³ noha adatgazdag írásai számos remek adalékkal szolgálnak ennek megismeréséhez. Mindezeket azonban sohasem rendezte rendszerbe, azaz monografikus keretekbe; a témával kapcsolatban írott esszéit pedig mindig áthatotta a magyar történetírást azóta is számos téren meghatározó, sőt nemegyszer rossz irányba sodró különleges, törökpárti és udvarellenes szemlélete.

Az újabb — Takáts anyagismeretéhez mérten szerényebb — kutatások menteségül szolgál, hogy a végvárok közötti rendtartás bemutatásakor olyan szokásjog rekonstruálása a történész feladata, amelyet — a nemességével ellentétben — írásban sohasem kodifikáltak. Ennek a szokásrendszernek az alapos feltárása mégis igen érdekesnek ígérkezik, hiszen az pusztán időlegesen, néhány száz éven keresztül létezett, az oszmánok magyarországi fennhatóságának megszűntével ugyanis a XVIII. század közepére örökre feledésbe merült. Természetesen jelen tanulmány sem vállalkozhat mindezek szisztematikus bemutatására — hiszen ehhez újabb alap kutatások mellett mindenekelőtt Takáts szétszórt adatainak rendszerbe szedése szükséges —, pusztán arra tesz kísérletet, hogy az egyszer majd monografikus formában megírandó török–magyar végvári szokásjognak a rabkereskedelemmel és rabtartással kapcsolatos legfontosabb elemeit gyűjtse egybe, elsősorban újabb levéltári kutatások és vizsgálati szempontok alapján.⁴

3 „*Török–magyar szokások a végekben*” címmel Takáts ugyan külön tanulmányt is írt, ez azonban minden egyébről — a kertészettől a boriváson át a vendéglátásig — érdekes adatokkal szolgál, pusztán a szokásrendszerről nem közöl semmiféle információt. Takáts, 1915/5. 213–238. p.

4 Ezek számos elemére: Takáts, 1915/1., Takáts, 1907. és újabban egy-egy kisebb területre, várra vagy témakörre koncentrálnak: Kovács J., 1959., Izsépy, 1970., Dobos, 1971., Vilfan, 1971., Szakály, 1973., Izsépy, 1974., Živković, 1976., Klen, 1976–1977., Fenyvesi, 1985. és Varga J., 1991. A legjelentősebb rablevél, -ének és -naplók kiadások, illetve rabtartással kapcsolatos iratközlések: Rački, 1879–1880., Jedlicska, 1881., Deák, 1886., Dongó, 1910–1916., Lukinich, 1923., Pintér, 1956. 7–36. p., Jenei, 1960., Nagy L., 1976. és Tardy, 1977. Takáts nevezetes munkáját az utóbbi időben két igen komoly kritika érte: 1.) „*Adatokban rendkívül gazdag tanulmány, mely azonban nagy terjedelme ellenére sem adja a válságdíjrendszer szisztematikus leírását, értékelése pedig sokhelyütt naivnak bizonyultak.*” Szakály, 1973. 51. p.: 6. jegyz. 2.) „*Takáts Sándor »A török és a magyar raboskodás« című tanulmánya gazdag forrásanyaga ellenére is téves, szinte idillikus képet ad a törökországi magyar foglyok életéről, és állításait nemegyszer saját adataival cáfolja meg.*” Tardy, 1977. 28. és 46. p.: 41. jegyz. Magunk Takáts adatokban igen gazdag, ugyanakkor ezekbe csaknem belefutlódó tanulmányát annak saját soraival kívánjuk minősíteni: „*Száraz adatok ezek s bár nem világítják*

I. Ember- és rabkereskedelem Magyarországon a XVI–XVII. században

1. Az oszmán rabszolga-kereskedelem

A váltságdíjért folytatott török–magyar határ menti rabkereskedelem és rabtartás szokásainak kialakulása a középkori magyar királyság déli végvárvonala mentén az 1466-tól 1520-ig tartó viszonylag hosszú békeidőszak alatt kezdődött meg, amelyet a rabejtésre leginkább alkalmas portyák és határ menti összecsapások jellemeztek.⁵ A XVI–XVII. századi missilisek mennyiségéhez mérten meglehetősen szerény okleveles anyag — sajnos — nem teszi lehetővé, hogy ennek az időszaknak a rabtartásáról átfogó képet nyújthassunk.⁶ Azt mégis mindenképpen hangsúlyozni szeretnénk, hogy az Udvari Haditanács (*Wiener Hofkriegsrat*) irányításával megszervezett új törökellenes védelmi rendszer számos jellegzetességéhez hasonlóan⁷ a raboskodás szokásainak legalapvetőbb elemei is a Mohácsot megelőző időből származnak. Ezt igazolja a XVI. század első felének viszonylag jelentős latin és magyar nyelvű magánlevelezése, melyben a Batthyányak és a Nádasdyak alattvalói már több általánossá vált vagy való szokás alapján tárgyalják a török fogságba került keresztény rabok kiváltásának körülményeit és sarcuk megfizetésének lehetőségeit.⁸

meg teljesen a raboskodás valódi képét, de azért sok tekintetben elég bőven beszéldek.” Takáts, 1915/1. 294. p.

- 5 Az időszak főbb jellegzetességeire: *Szakály*, 1986. 43–49. p.
- 6 Néhány példa az adatok időrendjében: 1410-es évek — Maróthi János macsói bán négy esztendei fogság után 40 000 aranyforintnyi váltságdíjért szabadul a török fogságából. (*Veress*, 1938. 13. p.: N° 18.) 1475–1476 — Horvát nemesek Ragúza közvetítésével több ezer dukátnyi váltságdíjért nyerik vissza szabadságukat. (*Vilfan*, 1971. 183–184. p.) 1524 — Alapi Gáspár eladja török rabját Bukanith Pálnak — aki keresztény hitére 100 forintot ígér érte —, majd végrendeletében rendelkezik a tőle még meg nem kapott pénzösszegeiről. MOL Dl. 47 568. (Az adatot Tringli Istvánnak köszönöm.) A középkori balkáni török és keresztény gyermekkereskedelemről és egyúttal ennek délszláv irodalmáról jól tájékozottnak: *Solovjev*, 1946. 139–140. p., *Živković*, 1976. 50. p. és *Hrabak*, 1980. 151. p.: 2. jegyz.
- 7 *Pálffy*, 1996. *passim*.
- 8 L. például Batthyány Ferenc levelezésének számos darabját vagy Nádasdy Tamás tisztartójának, Csányi Ákosnak urával folytatott korrespondenciáját: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3488–3727. *passim* és *Óze*, 1996. *passim*. (Ez a levelezés-kiadás — sajnos — a legalapvetőbb forráskiadási követelményeknek sem felel meg, így pusztán arra használható, hogy valamiféle tájékoztatást adjon a nádor és familiárisa levélváltásának tematikájáról.) Vö. még ugyanerre az időszakra vonatkozóan számos török példa: *Petritsch*, 1991. *passim*.

A török hódoltság időszakában azután voltak olyan újabb periódusok, amelyek elősegítették, hogy a XVII. század közepére a határ menti rabkereskedelemnek és rabtartásnak a Hunyadi Mátyás és a Jagellók uralkodása alatt életre kelt szokásai már véglegesen olyan egységes rendszert alkottak, amelyet 1682-ben a füleki vitézlő törvényszék tagjai méltán tartottak számon a régi török–magyar végvári rendtartás elemeként. Itt elsősorban a „háborús békeévekre”, azaz a szemben álló felek állandó — korabeli magyar és török szóval élve — „csatázásainak”,⁹ illetve *çet*éinek (ejtsd csetéinek) időszakaira kell gondolnunk, amelyek mind a XVI. században (1568–1591), mind a hódoltság utolsó száz esztendejében meglehetősen hosszú korszakot (1606–1663) öleltek fel. Ugyanakkor nem kedvezett a kialakulóban lévő szokásrendszer megszilárdulásának az 1526-ot követő állandó hadjáratok és várháborúk közel fél évszázada, noha természetesen ez sem volt mentes a rabok ejtésére leginkább alkalmas portyázásoktól. Ennek okait a két szembenálló fél eltérő célú és jellegű rabkereskedelmének és rabtartásának gyakorlatában kell keresnünk.

A Mohácsot követő zűrzavaros évtizedekben — miként azt Fodor Pál legújabb kutatásai bizonyították — az oszmán vezetés a rabok után fizetendő állami adó, az úgynevezett ötöd (*pencik*, ejtsd pendzsik) és egyéb átkelési vámjövedelmek reményében a magyar hadszíntéren is kísérletet tett a birodalom keleti területein már hosszú ideje jól működő és szervezett — hangsúlyoznánk — távolsági rabszolga-kereskedelem gyakorlatának bevezetésére. Az egyre növekvő létszámú török hadsereg — mindenekelőtt a janicsárság, illetve az evezős gályarabok tízezeit alkalmazó és éppen ez időben felnövekvő tengeri flotta — továbbá a gazdaság és nem utolsósorban a rabszolgamunkát jelentősen igénybe vevő szultáni és nagyúri háztartások emberigénye teljességgel indokolta, hogy az újonnan meghódított magyarországi területekben rejlő lehetőségeket minél hatékonyabban igyekeztek kihasználni.¹⁰ Az 1566-ig tartó sorozatos hadjáratok és polgárháborús viszonyok erre kiváló alkalmat teremtettek.

A keresztény fél fennmaradt forrásanyaga alapján úgy tűnik, a kínálkozó lehetőséggel a XVI. század második feléig a hódítók Magyarországon és déli tartozékain kiválóan éltek.¹¹ Ugyan a hódoltsági török hadszervezetből az oszmán

9 A csata szó a törökkorban kisebb lovas vagy gyalogos portyázó csapatot is jelentett. *Takáts*, 1906. 131. p.

10 Az erre vonatkozó oszmanisztikai irodalomról is jól tájékoztat: *Fodor*, 1996. 133–142. p.

11 Ugyanakkor a törökök mellett az itáliai és spanyol kereskedők — elsősorban ragúzai kapcsolataiknak köszönhetően — már a XIV. század végétől bekapcsolódtak a rendkívül jövedelmező boszniai gyermek- és emberkereskedelembé, melynek áldozatai főként a kereskedelemből élő

rabszedés legkiválóbb szakértői, az akindszik hiányoztak, feladatkörüket tökéletesen vették át a latin nyelvű forrásokban ember- vagy gyermekrablóknak (*plagiatores* vagy *plagiarii*) titulált¹² főként rác martalócok (törökül *martolos*, latinul *martalocius*, németül *Martalos*) és egyéb könnyűlovas katonatípusok.¹³ Eleinte igen eredményes tevékenységükből az oszmán állam is igyekezett minél jelentősebb haszonhoz jutni, ezért az 1550-es években több határ menti szandzsákba (szolnoki és füleki) ötödszedő biztosokat (*pençikçi*, ejtsd pendzsikcsi) neveztek ki, a budai vilájetben pedig a tartományi székhely azab agájának adták bérletbe a rabadóbból származó bevételeket.¹⁴

Az isztambuli és egyéb balkáni rabszolgapiacokra szállító martalócok a XVI. század első felében leginkább Magyarország — a tevékenységüknek köszönhetően elnéptelenedő, majd rác honfitársaikkal betelepülő¹⁵ — déli, illetve horvát–szlavón területein jártak igen jelentős eredménnyel. Az utóbbi országrészben az emberablók tevékenysége miatt a lakosság számára az élet mindennapi rettegéssé változott, hiszen nem volt egyedi az olyan török akció, amikor több ezer embert hurcoltak el,¹⁶ nem beszélve a nagyobb hadjáratokról.¹⁷ Ezeket az állapotokat kiválóan érzékeltetik Svetkovics Katalin Batthyány Kristófhoz 1538-ban intézett aggódó szavai, melyekkel arra kérte unokaöccsét, hogy a déli családi birtokokra „*semmiképpen ne menj, mert uram [Batthyány Ferenc] örökkül haragudni és nehezelni kezd rád. Én sem veszem jó néven tőled, mert érted te magad, hogy nem szükség*

városállamok gályáira kerültek. Mindezt még a gyakori tilalmak ellenére sem lehetett megakadályozni. *Solovjev*, 1946. 148–153. p. és *Hrabak*, 1980. passim. Vö. még *Vilfan*, 1971. 180–182. p.

- 12 „*Thurcae plagiarij siue Marthaloczj*” (1539) MOE, 1875. 273. p.: N° XXV. és „*plagearii wlgio Martalocz*” (1540) Šišić, 1915. 470. p.: N° 477.
- 13 Vasić, 1967. V/1. fej.: 49–94 p., ill. Mohács utáni portyázó és emberrabló tevékenységükre: 85–88. p. és Hegyi, 1995. 84. p.
- 14 Fodor, 1996. 137–138. és 142. p.: N° 3–4.
- 15 Szakály, 1991. 18–22. p.
- 16 „*Thurce vsque Crisium, Chasmam et Dombro et alias pertinentias omnino depopulauerunt, vastarunt et combusserunt, magnam multitudinem hominum et pecorum abduxerunt et abegerunt. Scribit frater meus [Batthyány Kristóf], quod sex millia Thurcarum fuerunt, qui nunc excursiones fecerunt, in duplo tamen maiorem copiam hominum et pecorum abduxerunt et abegerunt, quam ipsi Thurce fuissent.*” (1539) Šišić, 1915. 441. p.: N° 446. Vö. még Uo. 464. p.: N° 472. és további, főleg krajnai adatok: *Vilfan*, 1971. 179–183. p.
- 17 Az 1532. évi kőszegi hadjárat alatt például a törökök egy — valószínűleg ugyan túlzó — itáliai tudósítás szerint 30 000 embert hajtottak Nándorfehérvárra. *Hrabak*, 1980. 152. p.

most tenéked ilyen időben oda járnod, hol minden bokorban félsz az ellenségtől.”¹⁸

Ilyen körülmények között a lakosság kétféle módon védekezhetett az emberablókkal szemben, akik mindenekelőtt a katonának vagy munkára alkalmas fiatal legényeket hurcolták el.¹⁹ A biztonságosabb megoldást „*propter molestacionem plagiariorum*” a menekülés jelentette,²⁰ melyet a horvát–szlavón területeken és Magyarországon egyaránt birtokos Batthyány és Nádasdy család tagjai különösen támogattak. Ők ugyanis elsősorban újonnan szerzett vagy örökölt nyugat-dunántúli uradalmaikat (Németújvár, Szalónak, illetve Kanizsa és Sárvár) kívánták a délvidéki birtokaikat elhagyó jobbágyokkal betelepíteni. Az emberrablók ekképpen nem kis mértékben segítették elő a Dráva–Száva közéről Moson, Sopron, Vas és Zala megyék területére irányuló jelentős horvát népmozgást, illetve ezáltal a Dunántúl nyugati részén kialakult etnikai viszonyok markáns átrajzolását.²¹

A szülőföldről vagy az ősi birtokokhoz jobban ragaszkodók — a napjainkban ismert védelmi pénzhez hasonlóan — szabadságukat külön pénzüsszegért, azaz adóért válthatták meg, melyet magyarul a fejjátság (*pecunia plagiariorum*) kifejezéssel illethetünk. Noha erre vonatkozóan még meglehetősen szerény adatokkal rendelkezünk — hiszen nem világos, hogy ezt az emberrablóknak vagy keresztény katonaelemeknek fizették azért, hogy tőlük védelmet kapjanak —, Batthyány Ferenc egyik 1540-ben kelt leveléből tudjuk, hogy délvidéki alattvalói egyáltalán nem zárkóztak el életük megóvásának ezen különleges módjától.²² A XVI. század utolsó

18 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3741. Vö. még 1567: „Az hodulatlan falukról igen lopják a gyermekeket.” Takáts, 1915/2. 325. p.: N° 3. jegyz. és 1568: „Plagiarii tamen suum faciunt officium, et miseros homines in confinibus, ubi possunt, abripiunt et abducunt.” Szalay–Wenzel, 1870. 256. p.: N^o CXI.

19 Ezzel a megállapítással teljességgel egybecseng az ötöd szabályozása kapcsán 1511-ben kiadott szultáni rendelet (*kanunname*), amely a pubertáskort elért fiúk (*gulam*) esetében írta elő a legnagyobb összegű rabadót (250–280 akce). Fodor, 1996. 137. p.

20 „*nobis nunc significare curavit, quod jam propter molestacionem plagiariorum vix permanere poterit istic, sed se illinc conferet.*” (1541) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3574.

21 A horvát bevándorlás történetére mind a mai napig a leghasználhatóbb: Breu, 1970.

22 „*Deinde intelleximus, quae nunciavit eadem [ti. Batthyány Kristóf] medio Stephani glii, quod ad bona eiusdem Michael Zempchei misisset, vel mittere vult [sic!] pro pecunia plagiariorum. Itaque en ei litteras misimus. Sed tamen ipsam pecuniam eadem ne recuset dare, ex quo pro Patria liberanda est danda. Qui si non tenebuntur, Dominatio Vestra, neque jobagiones istic quiescere non poteritis. Igitur contrarium in eo ne servet eadem. Scimus, quod et pauperes coloni libenti animo dabunt id, quod pro defensione eorum esset. Ne dicant, ut eadem occasio esset, quod non conservarentur plagiarisme. Igitur nec praevius, neque ultimus sit eadem in danda ipsa pecunia.*” (1540) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 3540.

évtizedeitől erre már kevésbé kényszerültek, addigra ugyanis a távolsági emberkereskedelem helyébe egyre inkább az elmúlt száz esztendő második feléből már ismert, gyakorta busás váltságdíjért folytatott határ menti rabkereskedelem lépett, noha az előzőt teljességgel sohasem szorította ki. Mindez alapvetően az 1568. évi drinápolyi egyezséget követő időszak változásaiával és jellegzetességeivel függött össze.

A szembenálló felek már magában a békeszerződésben felléptek az anatóliai rabszolga-kereskedők és a török bégek tevékenységével szemben, akik a csempészet és a korrupció eszközeitől sem riadtak vissza, hogy a Magyarország területéről elhurcolt ifjak eladásából jelentős haszonhoz jussanak.²³ Ebbéli tevékenységükben őket a „*túltságos kapzsiságtól csábítva*” a keresztény fél várkapitányainak egy része is támogatta, szövetkezvén a törökpárti rác emberrablókkal. Ezért a magyar országgyűlés már az 1567. évi 30. törvénycikkben a hűtlenség vétke alatt tiltotta el a végvárak kapitányait az efféle cselekedetektől, az emberrablást végrehajtó gonosztevőkre pedig az egyik legkíméletlenebb halálbüntetést, a karóba húzást írta elő.²⁴ Miután az ország törvényei és Werbőczy Hármaskönyve egyaránt arról rendelkeztek, hogy a törökkel való kapcsolattartás és „pajtáskodás”, azaz a törökösség (*turcismus*), a hűtlenség esetei közé tartozik, mindez teljességgel érthető volt.²⁵

Noha a szultáni udvar célja 1568-ban nem az emberkereskedelem megszűntetése, pusztán állami adóztatásának a korábbinál hatékonyabb elősegítése volt, a békeszerződés közismert rendelkezése — a diétai határozathoz hasonlóan — bizonyosan hozzájárult a távolsági rabszolga-kereskedelem visszaszorulásához. Ebben a folyamatban azonban meghatározóbb szerepet játszott a hosszú békeidőszak portyázásokkal teli állóháborúja és a törökellenes új végvárrendszernek a viszonylagos nyugalmi helyzetnek köszönhetően végbemenő egységes, zárt és szigorúan ellenőrizhető védelmi zónává való alakulása, mely elsősorban az 1577-ben Bécsben tartott nagy haditanácskozás (*Wiener Hauptgrenzberatung*) reformjainak megvalósulásaként ment végbe.²⁶ Komoly embertömegeket megmozgató rablóakciókra ugyanis egyrészt a béke nyílt megsértése nélkül — mely azonnal diplomáciai bonyodalmat eredményezett —, másrészt a végváriak állandó strázsálása miatt ezentúl kevésbé nyílt lehetőség. A korábban legveszélyeztetettebb horvát–szlávón

23 Fodor, 1996. 139–140. p.

24 CJH, 1899. 572–575. p.

25 A törökösségre l. Szakály, 1981. és Sugár, 1986.

26 Kelenik, 1995. és Pálffy, 1996. 192–203. p.

területeken pedig éppen az emberrabló bandák ellen szervezték meg a XVI. század harmincas éveitől a végvári őrségek feladatait segítő őrházak (németül *Skart*, *Skarthaus*; latinul *excubia*; magyarul *góré*; törökül *çardak*) hálózatát, melyek katonái (*Skartleute*) éjjel-nappal éberen őrködtek a kóborló martalócokkal szemben.²⁷ Ugyanakkor a távolsági emberkereskedelem visszaszorulásához az is hozzájárult, hogy 1568-ban az oszmán katonai vezetés lemondott Magyarországon azonnali és gyors megszállásáról.

A hódoltságban berendezkedő török haderő ekként, még ha szándékában állt is a nagy hadjáratokkal együtt járó rabszolga-kereskedelem folytatása, erre aligha lett volna képes. Végsősorban tehát — miként Fodor Pál is véli — rákényszerült a magyar hadszíntér számára már a XV. századból részben ismert rabkereskedelmi gyakorlatának végleges elsajátítására, melynek szokásrendszere éppen a békésebb időszak alatt kezdett még inkább egységesedni. Ezt pedig nem a távolsági emberkereskedelem, hanem mindenekelőtt a váltságdíj reményében folytatott hadifogolyszerzés, azaz a határ menti rabkereskedelem jellemezte. Mindez természetesen az európai keresztény államok berendezkedésével függött össze, amelyeknél e korszakban a rabszolgamunka — egyedül talán a gályarabokat kivéve — már csaknem teljességgel ismeretlen volt. A határ menti rabkereskedelem mozgatórugói viszont éppen azok a kisebb portyák és *çeték* voltak, amelyek után az oszmán állam sem követelt adót katonáitól.²⁸ Továbbá miután a keresztény oldalon ismeretlen volt az állami rabadás, a török vezetés — a nagyobb hadjáratok időszakait kivéve — fokozatosan kénytelen volt erről a magyar hadszíntéren lemondani, hiszen a váltságdíjért tartott rabok esetében aligha várhatta, hogy a magyar királyság sarcot fizető alattvalói az ötöddel egy idegen államnak adózzanak. Az így elvesztett jövedelmeket pedig — részben legalábbis biztosan — pótolták azok a váltságdíjak, amelyeket a szultánnak ajándékként küldött olyan tekintélyes főrabokért fizetett a keresztény fél, mint például a XVI. század közepén a felső-magyarországi főúrért, Bebek Györgyért (32 török rab és 32 000 aranyforint).²⁹ A portyák gyakorlatát és működési mechanizmusát pedig, amelyen a határ menti rabkereskedelem alapult, hamar kitanulta a polgári lakosság — s noha a XVI. század második felétől mindkét olda-

27 „So tag und nacht zwischen den türkischen Schlössern auf der Wacht liegen müssen.” Takáts, 1915/4. 70. p.: 2. jegyz. és 1576: „Ogulin Ist auch der fürnembsten Granicz ortt ains, da sich die hunder Granicz vnd Scart wegen der straißfenden Martalosen anhebt ...” Pálffy, 1995/2. 143. p.

28 Fodor, 1996. 136. és 139. p.

29 Takáts, 1915/1. 179. p. és Takáts, 1930. 86–87. p. 1575-ben Wolf Engelbrecht von Auersperg sarca 30 000 birodalmi tallér volt. Vilfan, 1971. 184. p.: 16. jegyz.

lon tucatszámra készültek a pusztításokat számba vevő kárjegyzékek³⁰ —, a hírlövés rendszerének³¹ és számos egyéb védekezési módnak a segítségével, az újonnan kialakult végvárrendszer árnyékában, még ezek is sokkal elviselhetőbbek voltak, mint a Mohácsot követő időszak valóban emberrabló akciói. Ekként tehát a határ menti együttélés során az oszmánok fokozatosan tanulták el és vették át a keresztény fél rabszedési és rabtartási szokásait — miként azt maguk ismerték el az 1625. évi gyarmati békekötés tárgyalásai során, midőn kijelentették: „*a foglyok sarczolasát tőletek tanúltuk, példátok után tesszük.*”³²

Mindez természetesen nem jelentette azt, hogy ettől az időszaktól kezdve nem jutottak a magyar királyok alattvalói vagy végvári katonái az oszmánok földközi-tengeri flottájának gályáira vagy az isztambuli szerájuk udvaraiba. A hosszú török háború állandósuló hadjáratai és különösen az oszmán birodalom legnagyobb rabszállítóinak, a tatároknak a magyarországi tevékenysége rövid időre újra elősegítette a távolsági rabszolga-kereskedelem feléledését.³³ Az 1606-ban beköszöntő több mint fél évszázados „békeidőszak” alatt azonban ennek méretei ismét visszaszorultak, illetve más módon és irányban megváltoztak. Természetesen a főrabokon és „politikai foglyokon” kívül a szultánnak küldött „reprezentációs ajándékként” (a „császár rabjaiként”) ezután is kerültek Isztambulba olyan közrendű végváriak és parasztok, akik nagyobb portyák során estek török fogságba vagy akiket ezek alatt hurcoltak el. Közülük azonban a padisah kegyéből, illetve azon okból, hogy a váltságdíj megszerzésére csak a fogoly hathatós közbenjárásával volt remény, számosan visszakerültek a hódoltságba, hogy ott azután valamelyik pasa vagy bég rabjaként fogjanak hozzá sarcuk összegyűjtéséhez.³⁴ Mindemellett pedig

30 A XVI. századból l. pl.: ÖStA HHHStA Turcica Karton 43. Konv. I. 1580. Nov.–Dec. fol. 25–32. és ÖStA KA HKR Akten Exp. 1589. Aug. N° 88. és Uo. Reg. 1591. Dec. N° 41. A XVII. századból: MOL P 123 Esterházy cs. lt., Miklós nádor Tétel II/i. fol. 22–28., fol. 553–554.; Müller, 1978. 87–89. p.; Ráth, 1860. 37–84. p. és Salamon, 1886. 483–495. p.: N° III. Egy török nyelvű kárjegyzék 1644 körülről: Fekete, 1932. 352–355. p.: N° 45. A délszláv területekre vonatkozóan vö. még Simoniti, 1991. passim.

31 Otruba, 1956. és Simoniti, 1991. 169–179. p.

32 Szalay, 1866. 170. p.

33 „A várostromlás tudománya — úgymond — nem a tatárok dolga, hanem portyázással a hitetlenek országának feldúlása, elpusztítása és kirablása, továbbá foglyok és élelmiszerek beszerzése a tatárok feladata.” Ivanics, 1994. 161. p.: I. jegyz. Egy konkrét példa 1599-ből Borsod megyére vonatkozóan: Borovszky, 1909. 297. p.

34 Így járt a XVII. század elején a neves Wathay Ferenc vagy fél évszázaddal később Batthyány Ádám familiárisa, Pátkai Mátyás, aki Konstantinápolyból „az hatalmas vezír udvarából” került

még a legtokéletesebb védelmi rendszer sem zárhatta le hézagmentesen a határokat — s tudjuk, elsősorban finánciális okokból éppen a XVII. századi közel sem volt ilyen —, így a védtelen falvak vidékén a martalócok emberrabló tevékenységét sem lehetett teljességgel felszámolni.³⁵ Ugyanakkor az utóbbiak száma és jelentősége a hódoltságí oszmán hadszervezetben ebben az időben már nem volt összehasonlítható az előző évszázad első feléből ismert fénykorukhoz képest.³⁶ A szultáni fővárosba került rabok vagy rabszolgák száma és értéke mindezek következtében bizonyosan alulmaradt a XVI. század eleji tömegkéhez és azokéhoz képest, akik egy-egy határ menti török végvár börtönében várták, hogy családjuk hosszú éveken keresztül kuporgassa össze váltságdíjukat.

2. A keresztények Itáliába és az osztrák–német területekre irányuló emberkereskedelme

A Magyarországon berendezkedő oszmánok tehát a XVI–XVII. században fokozatosan elsajátították a váltságdíjért folytatott határ menti rabtartás szokásait, míg ugyanakkor a magyar főkapitányok és nagybirtokosok a távolsági rabszolga-kereskedelem módszereiben szereztek tőlük egyre több és több tapasztalatot. Az utóbbiak ugyanis felismerték és sikeresen használták ki a szomszédos osztrák, német és itáliai területeken a török rabok iránti nagy keresletet. A közép-európai keresztény méltóságok a muszlim legényeket a keleti szerájok fényűzését imitálva

vissza a hódoltságba. Wathayra: Nagy L., 1976. II. köt. 163–166. p. és Benda, 1968. Pátkaira: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 983. és N° 35 985–35 990. Vö. még Fodor, 1996. 139. p.: 23. jegyz. és Dongó, 1911. 314–315. p.: N° XVI. (Az 1660-as években egy rab Hernádszentandrásról először a Krímbe, onnan Konstantinápolyba, majd Váradra került.)

- 35 A bányavidéki végvárak környékén okozott pusztításokról készült 1640. évi kárjegyzék két bejegyzése ragyogóan tanúskodik arról, mennyire magas volt a váltságdíjért elhurcoltak száma, ugyanakkor arról is, hogy a hosszú török háborúban jelentősen megerősödő végvidék sem volt alkalmas a martalócok emberrabló akcióinak teljes megszüntetésére: Fülek — „*Omnia, quae praeteritis annis vel hoc saltem currenti Turcae Agrienses et Hatvanienses circa circum pararunt, longum esset enumerare. Testantur id multorum militum in captivitate abductorum ejulatus et lytra.*”, ill. Léva — „*Praeter haec ex pagis non tributariis quoties et quot circa hoc praesidium abduxerunt martaloci captivos, longum esset enumerare.*” MOL A 97 Hung. et Trans. C/ Ráczy Károly hagyaték 22. cs. fol. 117. és fol. 119. (A forrásra Oborni Teréz hívta fel figyelmemet. Kedvességét ezúton köszönöm.) A XVII. századi török „emberlopók” tevékenységére l. még: Takáts, 1915/2. 325–326. p., ill. tevékenységük mindkét fél részéről történő tiltása 1609-ből: MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 9.

- 36 Vasić, 1967. 88–91. és 162–169. p.

udvari szolgálként alkalmazták, az itáliai államok pedig kereskedőgályáik evezőspadsorait igyekeztek velük megtölteni. A magyar hadszíntérről nyugatra irányuló keleti származású szolgák eladásában a XVII. század közepén a költő Zrínyi Miklós horvát bán is érdekelt volt. Mivel az ilyen tevékenységet — állítása szerint — senki sem tiltotta, jelentős haszna származott abból, hogy a muraközi katonái által elfogott törökök egy részét rendszeresen és tekintélyes áron adta el Velence városának.³⁷ A boszniai, montenegrói és albániai legények és gyermekek kereskedelmét ugyanakkor — főleg ragúzai, cattarói és fiumei kapcsolatain keresztül — a városköztársaság már a XV. századtól egyre jelentősebb mértékben támogatta, hiszen gályáira nagy tömegben volt szüksége olcsó munkaerőre. Többek között ez is szerepet játszott abban, hogy amikor csak lehetősége adódott, balkáni és elsősorban dalmáciai befolyását mindenáron igyekezett megőrizni, sőt tovább növelni.³⁸

Noha a hitetlen ifjakkal való kereskedelem — miként arra Zrínyi hivatkozott — a királyi rendeletekkel és az ország törvényeivel valóban nem, pusztán a keresztény szellemiséggel ellenkezett, ugyanakkor a keresztény gyermekek eladását már az idézett 1567. évi 30. dekrétum a karóba húzás büntetésével tiltotta meg. Ennek hatására általános szokássá vált, hogy az ilyen bünt elkövetőket pribékeknek titulálták és kíméletlenül halálra ítélték. „*Nálunk tiltva van, hogy egyik keresztény a másikat eladja. Az ilyen embert mi pribékeknek tekintenők és halálra ítélnők*” — állították 1677-ben Ali érsekújvári agának azok a bakabányai polgárok, akiket Újbánya városa küldött egy vizsgálat lefolytatására két üvegkereskedő polgártársuk ügyében. Történt ugyanis, hogy négy esztendővel korábban a kereskedők áruik eladása céljából Budára utaztak, és ott bizonyos számú üvegért egy rác embertől egy fiút vásároltak, pontosabban cseréltek el. Miután a legény Esztergomból nem volt hajlandó velük a királyság területére utazni, bizonyos portékáért (só, selyem és patyolat), miként maguk állították, pusztán ajándékért, továbbadták őt Ali akkor még esztergomi főtisztnek. Az aga később egy belgrádi rácnak adta el a fiút, aki azonban

37 „*Nulla prohibitio a Sua Maiestate, nostro clementissimo domino, super tali negotio extet.*” ÖStA HHStA Hungarica, Misc. Fasc. 426. Konv. C. fol. 188–189. Sajtó alatt levő kiadása: Tusor, 1997. A XVII. század közepén olyan esetekről is tudunk, amikor az Erdődyek és a Batthyányak halálra ítélt keresztény rabjaikat is itáliai emberkereskedőknek adták el. *Takáts*, 1926. 295–296. p.

38 Živković, 1976. 51–58. p. és Solovjev, 1946. 153–157. p. 1661-ből közli egy főként genovai kapitányok által továbbított rabszállítmány névjegyzékét is. Uo. 158–162. p.: N° II. Vö. még Klen, 1976–1977. 203–206. p. A horvátországi és dalmáciai emberkereskedelemre és rabtartásra vonatkozóan számos remek horvát nyelvű iratot adott ki, főleg a XVII. századból: Rački, 1879–1880. passim.

legújabb gazdájától megszökött, mire az utóbbi Alitól, ő pedig a két üvegkereskedőtől követelte az „ajándék” díját.³⁹ Erre azután Újbánya az alsó-magyarországi bányavárosok bevonásával vizsgálatot rendelt el, melynek során maga Ali tett esküt, hogy „a fiút becsülettel megvette”. Vallomása és más esztergomiak tanúságtétele alapján azután az ügyész az 1567. évi 30. törvénycikk alapján kérte a bíróságtól az egyik kereskedő, korábban városi tanácsstag megbüntetését; a másik ugyanis még időben kereket oldott. A tettét beismerő polgárt a bányavárosok törvényszéke végül fővesztésre ítélte. A dekrétum által kimondott karóba húzás büntetését azért enyhítette a törvényszék, mert a kereskedő — a martalócokkal és pribékekkel ellentétben — nem rabolta, pusztán vásárolta, majd eladta a fiút.⁴⁰ Nála kegyetlenebb halálbüntetést vetett ki a tizenhárom szepesi város bírósága a XVI. század második felében arra a Gömör megyei emberre, aki a füleki bég fogságában nyomorgó feleségének sarcát egy általa elfogott korompai fiúnak a török számára történt eladásával csökkentette. S noha az ember végsőkéig tagadta tettét, több tanú minden kétséget kizáróan igazolta bűnösségét, mire a bíróság „zum abscheulichen exempel” felnégyelésre ítélte.⁴¹

Az 1683-ban kezdődő visszafoglaló háború idején azután számos magyar és német főtiszt, illetve nemesember meggazdagodásának különleges útját jelentette a rabságba esett törökökkel való kereskedelem. A Mohács utáni néhány évtized távolsági emberkereskedelmének haszonélvezői, illetve szenvedői másfél évszázad múlva tehát — jóllehet először és utoljára — valóban szerepet cseréltek. Most a keresztény fél csapatai nyomultak rohamosan előre, és az ellenséges terület várainak elfoglalása közben, illetve a győztes csatákat követően jelentős számú török és tatár rabot ejtettek. Batthyány Kristóf dunántúli kerületi és Kanizsával szembeni végvidéki főkapitánynak például 1684-ben azt jelentették Győről, hogy „*hozton hozzák az török rabokat. Már hétszáznál több vagyon s ma még ötszázat várunk! Majd többen lesznek magunknál!*” A háború közepette azonban csak korlátozott számban, elsősorban a legelölkelőbb foglyok esetében volt remény és lehetőség váltságdíjért való értékesítésükre, hiszen egyrészt a sarcért való koldulás megold-

39 A belgrádi rác azért követelhetette vissza kádija előtt Alitól a fiú árát, mert a legény már török lévén, őt Ali nem adhatta volna el. Az iszlám vallásjog ugyanis — a keresztényekre vonatkozó dietai határozathoz és szokásjoghoz hasonlóan — tiltotta, hogy muszlimot rabszolgává tegyenek vagy eladjanak. Erre l. Fodor, 1996. 133. p.

40 Relković, 1910. 113–121. p. Az idézetek: 119. p. Ugyanő említ egy esetet 1629-ből, amikor egy újbányai polgárt, aki az esztergomi törököknek öt fiút és egy leányt adott el, bűnéért kíméletlenül karóba húzták. 113. p.

41 Förster, 1918. 153–157. p.

hatatlan volt, másrészt a váltságdíjukat hozókat gyakorta éppen a keresztény csapatok rabolták ki. Minden török rab mellé pedig a Haditanács sem rendelhetett külön kíséretet. Továbbá, mivel eltartásuk nagy nehézségeket okozott, a mezei hadak kapitányai és a foglyokat a katonáktól jelentős számban és olcsón felvásárló császári kincstár⁴² minél gyorsabban, ugyanakkor minél tekintélyesebb haszonnal igyekezett rajtuk túladni. Jelentős részüket magyar (főleg győri, komáromi, csáktornyai), illetve német kereskedők már a hadszíntéren felvásárolták. Az asszonyokat és a gyermekeket azután az osztrák, német és cseh főnemesi udvarok megbízottainak adták el, míg a fiatal legényeket és férfiakat főként az itáliai államok (Velence, Firenze stb.) olcsó gályarabokra éhes kereskedői vásárolták fel, igen jelentős haszonnal.⁴³

3. Rabkereskedelem és emberrablás — váltságdíjért

A sarcért folytatott határ menti török–magyar rabkereskedelem és rabtartás igazi virágkorát a két nagy török háború közötti XVII. századi hosszú békeidőszakban élte. Sőt — úgy tűnik — a rabszerzés ezen formája a tizenöt éves háború teremtette megromlott közállapotok közepette hasonlóan jövedelmező üzletággá vált, mint a XVI. század első felének török vagy a visszafoglaló háború keresztény távolsági emberkereskedelme. Az állandó hadjáratok miatt földönfutóvá vált társadalmi csoportoknak, a „militarizálódott” mezővárosok és településrendszer lakóinak és nem utolsósorban a „se zsoldot, se posztót” nem élvező végváriaknak a soraiban nem volt nehéz olyan katonáskodó elemekre találni, akik a portyákkal együtt járó rabejtést, sőt a mások által fizetett emberrablást már-már foglalkozásként űzték. Aligha értékelhető ugyanis másként az a különleges szerződés, melyet 1655 nyarán Toldy Márton Veszprém vármegye esküdtje kötött a veszprémi végvár vitézeivel, miszerint ha „*Isten szerencsét ad nekik és az én jószágomból* [ti. Tolna megyei birto-

42 Ezeket a rabokat császári vagy kamarai törököknek (*Kameraltürken*) hívták, és igen alacsony áron vásárolták fel őket az eltartásukra és őrzésükre képtelen katonáktól.

43 *Takáts*, 1917/2. 322–334. p. Az idézet: 323. p. A győri kereskedők közül a forrásokban gyakran bukkan fel a „*sido szokasu*” Fördös Mihály neve. *Lengyel–Lovas*, 1939. 40–41. p.: N° 9–10. és *Jenei*, 1972. 207–208. p.: N° 35. Vö. még a Buda visszafoglalását követően a katonáknak szétosztott foglyokra: *Némethy*, 1877. 139–140. p. *Takáts* törökpárti szemléletét tükrözi, hogy míg az oszmán rabokkal való XVII. század végi emberkereskedelem bemutatásának sírásra fakasztó tanulmányt szentelt, a megelőző század első felének fordított előjeli jelenségeről teljességgel megfeledkezett. Pedig csakis mindkettő ismeretében alkothatunk reális képet törökkori rabkereskedelmünk különböző korszakbeli jellegzetességeiről.

kairól], kiket nevezett szerint nekik adtam, vagy embert, vagy marhát, vagy lovat, vagy készpénzt hozhatnak, mindennek fele a vitézeké, fele pedig enyim legyen. És ha a vitézeknek kedvek lenne rá, hogy a nyargalópénzt fölvennék, megadván a nyargalópénzt nekik, a rabok enyimek legyenek. Főnnállván ez a condicio [feltétel], hogy a raboknak a javát ki ne válogassák, hanem ide fölhozzák, és Isten szerint két felé oszadjék.”⁴⁴

A keresztény fél ilyen emberrabló katonáskodó elemeihez hasonlóan ugyanebben az időben a török oldalon az egyre fogyatkozó martalócok mellé elsősorban a pribékek sorakoztak fel. Ekkor azonban már nem a távoli rabszolgapiacok ellátásában, hanem a sarcért folytatott emberrabló akciókban vállaltak együttesen komoly szerepet. S noha a török félhez átállt, és főként emberrablásból, illetve fosztogatásból élő pribékek megbüntetését a kapitányi utasítások szigorúan előírták, mégis nem kevés gazember választotta a meggazdagodás ezen útját. Amennyiben keresztény kézre kerültek, kétféle sor várt rájuk. Ha a kapitányok valóban szigorúan jártak el, akkor a Hármaskönyv I. részének 15. címé⁴⁵ alapján — az 1665-ben a felső-magyarországi hadiszéken elítélt nemes Soltész Pálhoz hasonlóan, aki „*maga jóakaratiából, nem kényszeretésből kereszténységet elhagyván török pribékké lett [és azután] ide ki más pribékekkel járván, keresztényeket fogdosván, Egerben hor-dotta*” — a pribékek a kegyetlen tortúrát követően nem kerültek el a nekik járó, szokott büntetést, a karóba húzást.⁴⁶ Amennyiben azonban a főtiszteknek sikerült velük megegyezni, hogy a jövőben emberrabló tevékenységükkel felhagynak, és pusztán mint informátorok — ténylegesen inkább mint kettős kémek — működnek, szabadságukat visszanyerhették. Az uralkodó ugyan egy-egy pribék kivégzéséért a kapitányoknak 24–30 forintnyi kincstári kárpótlást ígért,⁴⁷ ők azoknak mégis gya-

44 MOL P 1754 Fördös cs. lt. Tétel 59. fol. 5. A sarcért folytatott illetlen emberrablás méreteiről remekül tanúskodik az a kárjegyzék is, amelynek adatai szerint 1633 és 1649 között a török végváriak pusztán a Kanizsával szembeni végeken 4207 embert vittek el vagy vágtak le, miközben 4760 marhát hajtottak el. Ugyanakkor ez idő alatt „pusztán” 66 házat égettek fel. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 230. fol. 173. Az oszmán martalócok ember- és gyermekrabló tevékenységére l. még: Ráth, 1860. passim.

45 A Tripartitum ezen cikkelye a tolvajok büntetését akasztással, a rablóké pedig karóba húzással vagy kerékbe töréssel írta elő. *Werbőczy*, 1990. 86–87. p.

46 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa. Vö. még *Dongó*, 1915. 263–266. p.: N° XLIX.

47 *Takáts*, 1915/2. 310–311. p. A fentiek értelmében a pribékeket *Takáts Sándor* elképzelésével ellentétben és *Szakály Ferenc* újabb megállapításával megegyezően elsődlegesen inkább emberrabló és fosztogató elemeknek, mint „hivatásos” kémeknek kell tartanunk. *Szakály*, 1995. 260. p.: 227. jegyz.

korta megkegyelmeztek, hogy azután az általuk nyújtott információk alapján induljanak portyára jóval jelentősebb haszon reményében.

A határ menti rabkereskedelemben rejlő lehetőségeket tehát aligha bizonyítja jobban más, minthogy a váltságdíjért folytatott emberkereskedelem, sőt emberbarlás a XVII. században az oszmán–magyar végeken ilyenén formákat és méreteket öltött. Ugyanekkor ennek a jelenségnek a XVI. századi kezdeteit jelzi, hogy a Batthyányak ekkor évente már több tízezer forintnyi sarcot vetettek ki rabjaikra — noha tudjuk, hogy ez teljességgel sohasem, csak részleteiben folyt be kincstárunkba.⁴⁸ Sőt a sok rab elhelyezése és élelmezése néhány évtizeddel később néha már komoly problémát okozott a németújvári porkoláboknak, pedig a vár tömlőcei mellett gyakran annak számos egyéb helyiségébe (uraim háza, kenyérsztó ház mellett való káposztás ház) is kalodákat állítottak fel a rabok számára.⁴⁹ Végül ugyancsak ennek a folyamatnak XVII. század közepi virágkoráról tanúskodik a következő táblázat, amely a hódoltság legjelentősebb börtönében, a budai Csonkatoronyban (törökös latinsággal *carcer Budimensis*, latinul *turris, quem Csonka seu curtam et intectam vocant*, németül *gestutzter Turm*, törökül *Kula*⁵⁰) sínylődő keresztény rabok létszámadatairól nyújt tájékoztatást.⁵¹

48 Varga J., 1991. 126. p. Néhány hasonló, főleg szlávón példa: Vilfan, 1971. 183–192. p. A törökök számára hasonlóképpen igen jövedelmező üzletággá fejlődött a sarcért folytatott rabkereskedelem. 1644 és 1647 között például több mint 64 600 forintba rúgott pusztán a Kani-zsával szembeni végvárakból elhurcolt 178 keresztény katona készpénz-váltságdíja. Varga J., 1991. 133. p.: 40. jegyz.

49 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 223., 41 225. és 41 258. Vö. még Kárfy, 1912. 473. p.: N^o I. (1563)

50 Az említés sorrendjében: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9294., Szakály, 1995. 277. p.: 283. jegyz., Lukinich, 1923. 120. p. és MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9290., 9305., 26 681., 31 526. és 48 556., ill. Hornyik, 1861. 399. p.: N° 168.

51 A táblázat adatait — időrendben haladva — az alábbi missilisek alapján állítottam össze: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9277., 9282., 9284., 50 740., 7763., 9289., 9292., 9297–9298., 9302. és 9305. és Nagy Im., 1868. 661–662. p., ill. Fekete, 1944. 161. p. Vö. Eger várában 1687-ben mintegy 300, Székesfehérvárott pedig 1679-ben 70 keresztény raboskodott. Izsépy, 1974. 159. p. és Jenei, 1972. 206. p.: N° 34/a.

időpont	a rabok létszáma
1636	57
1650	107
1652. szeptember 8.	45
1652. hónap nélkül 27.	40
1654. hónap nélkül 23.	116
1657. június 14.	224
1657. október 4.	220
1658	180
1661	235

II. A határ menti rabtartás szokásai a hódoltság korában

Miután a fentiekben igyekeztünk bemutatni a törökkori oszmán–magyar rabke-rekedelem különböző korszakokra jellemző gyakorlatának főbb jellegzetességeit, az alábbiakban — elsősorban a Batthyány és a Csáky család levéltáraiban fennmaradt több száz darabra rúgó rab- és porkoláb-levelezés alapján⁵² — a váltságdíjért folytatott rabtartással kapcsolatos török–magyar végvári szokásokat vesszük számba, amelyek a XV. századtól kezdődően alakultak ki és forrtak egységes rendszerre a hódoltság utolsó évszázadára.

1. Rabszerzés és „kótyavetye”

Békeidőszakban a rabszerzésre a legkiválóbb alkalmat az ellenséges terület adóztatására, kirablására és a lakosság marháinak, lovainak elhajtására szolgáló portyák kínálták. Ezek gyakorlatát és mechanizmusát már meglehetősen jól ismerjük,⁵³ mégis előfordul a korabeli forrásokban egy olyan kifejezéssel illetett akció,

52 A Csáky levéltárban fennmaradt missiliseket nagyrészt feldolgozta: *Izsépy*, 1970. és *Izsépy*, 1974. A Batthyányak archívumában őrzött példányok jelentőségére: *Kubinyi*, 1958. 523. p.: 20. jegyz. és *Szakály*, 1987. 57. p. Ehhez mérhető kiadott forrásanyag a Sziszek környéki horvát területek rabtartására vonatkozóan: *Rački*, 1879–1880.

53 *Takáts*, 1915/3. és újabban *Gecsenyi*, 1994.

mely mindenképpen magyarázatra szorul — már csak azért is, hiszen tágabb értelemben a rabejtés szokásrendszeréhez tartozott. A latinul „*expansis vexillis*” vagy ennek szűkszavúbb és kevésbé kifejező török megfelelőjével („*bayraklar ile*”, „*ve bayrak, ve borular ile*”), azaz korabeli magyar fordulattal a „*megeresztett zászlókkal*” jellemzett csatázások voltak ugyanis a legalkalmasabbak nagyobb számú rab ejtésére és jelentősebb zsákmány szerzésére.⁵⁴ Ezek során, legyenek a portyázók akár törökök, akár magyarok, zászlót bontva és azok alatt felvonulva, ellenséges céljaikat nem palástolva, nyíltan és nagy számban indultak a szembenálló fél országrészének kirablására. Akcióik tehát már túlléptek a közönséges portyákon, azaz a békeszerződések nyílt megszegésével fenyegető vállalkozások voltak — miként ezt Sahin Haszán kanizsai beglerbég egyik Batthyány Ádámhoz írott panaszelevelében oly szemléletesen előadta: „*Mi az két hatalmas császárok elvégzett szent békességét igazán tartjuk, azután is megtartjuk, de az nagyságtok részéről való nagyságos urak és az végbeli kapitányok nem tartják Nagyobb bizonyágnak okáért: az kisebbik Zrényi úr [Zrínyi Péter] varasdi generál úrral [Georg Ludwig Graf zu Schwarzenberg] sípjaival, dobjaival, zászlóival, sok haddal, néppel váraink alá kijövé, embereinket elfogván, az ő tömlöcökben vannak.*”⁵⁵

A portyák során fogságba esett keresztény vagy török alattvalók, illetve végvári katonák az ellenséges fél birodalmának különböző börtöneibe kerültek. Sorsuk alakulását elsősorban származásuk, a katonai hierarchiában betöltött szerepük és ismertségük határozta meg. Mindezek alapján ugyanis mind az oszmánok, mind a keresztények többféle rabtípust különböztettek meg.⁵⁶ Az úgynevezett főrabok közé a magyar fél részéről elsősorban a fő- és közép-, esetleg kisnemesi családok tagjai (például Bebek Ferenc vagy Wathay Ferenc), illetve a magasabb rangú katonai tisztségviselők (a végvidéki generálisok, várkapitányok és főtisztok, például Krusith János bányavárosi fő- és Sárközy Mihály ajnácskői kapitány), továbbá a „politikai foglyok” (miként Török Bálint vagy Majláth István) tartoztak. Ők a szultánnak küldött ajándékként — ténylegesen a magyar hadszíntéren az ötödik helyébe,

54 Damásd, 1640 — „*Budenses, Vaczienses et Wisegradienses Turcae expansis vexillis oppugnare tentarunt praesidium ...*” MOL A 97 Hung. et Trans. C/ Rácz Károly hagyatéka 22. cs. fol. 116. A török példák egy 1644 körül készült kártyegyűjteményben Putnok és Simontornya vidéke kapcsán: Fekete, 1932. 138–139. p.: N° 45. és Kiskomárom, 1644 — „*az kanizsai törökök több végbeli törökökkel együtt négy megeresztett zászlóval az vár alá jüttek ...*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 101. Vö. még Egervár, 1637 — „*Az Vár alá jövéen megeresztett zászlókkal, negyedfélszázan lévén és az várat reánk ostromlották.*” Uo. N° 21. fol. 3.

55 Uo. N° 75/c.

56 Ezekre Takáts adatai mellett l. Tardy, 1977. 27–28. p.

illetve mellé lépő adóként — mint a „császár rabjai” főként Konstantinápolyba, avagy néha valamelyik magyarországi beglerbégi tömlöcébe, mindenekelőtt a budai Csonkatoronyba kerültek. A szultáni fővárosban a hódoltság első évszázadában az északi városrész, Galata úgynevezett Fekete Tornyában (törökül Galata kulesi, magyarul „*galathağ nagy thorom, konstantynapolij ellenebe*”, illetve „*az Fekete tenger mellett az Fekete Toronij, Constantinapolion keöüwll ... Galatha Varasaban*” és latinul „*turris Maris Nigri*”⁵⁷), illetve a szorosok védelmére Hódító Mehmed szultán által épített Rumeli hisariban raboskodtak, melyet a keresztény rabok levelekben általában Újvárként emlegettek (egyéb török nevei: Yeni hisar, illetve torzulva „*Jaynyzzar*”, vagy Boğaz kesen, magyarul „*Az Bokoz keze neu torom Az Fekete tenger parton*” és latinul „*castellum novum non procul a Constantinopoli*”, „*novum castrum penes Nykra mare*” vagy „*turris Bokoz-Kezy penes Nykra mare*”⁵⁸). Mindemellett őriztek még rabokat az ugyancsak Galatában található Szent Pál börtönben („*des Turckhischen Khaysers gefenckhnuss zu Sanndt Pauls, Zu Galattha*”⁵⁹) és tartottak már a XVI. században is főként „politikai foglyokat” az Isztambul délnyugati határában fekvő, nevezetes Héttoronyban (Jedikule/Jedikula, németesen „*Schloss Jedi Kula oder Siben Thürn*”⁶⁰). Az utóbbi azonban ebben az időben még elsősorban nem börtönként, hanem szultáni kincstárként működött, és pusztán a következő száz esztendőben vált a keresztény rabok hírhedt tömlöcévé. Ugyanekkor már a szultáni arzenál olaszosan Bagnoként emlegetett Baba Dzsáfer börtönében (törökül Baba Cafer zindani) is találunk magyar rabokat.⁶¹ Az

57 Az említés sorrendjében: Istanbul, 1993. 1214/120. és 151. p.; 1556 — MOL E 185 Nádasdy cs. lt. Sennyey György levele Nádasdy Tamáshoz. 1556. október 18., Konstantinápoly; 1604 — Nagy L., 1976. I. köt. 4. p. és 1562 — Takáts, 1915/1. 176. p.

58 A különféle török elnevezésekre: Istanbul, 1993. 1214/44. p.; az 1550. évi torzult alak — Pray, 1806. 203–204. p.: N° 89. Idézte: Bessenyei, 1994. XLIII. p.: 223. jegyz.; 1563 — MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 8375. (Bebek György ismeretlen és kiadatlan levele fogságából!); 1545 — Takáts, 1915/1. 171. p.: 3. jegyz.; 1562 — Takáts, 1907. 432. p.: 4. jegyz. és 1563 — Uo.

59 1563-ban Schreiber Farkas raboskodott itt: Hurmuzaki, 1891. 468–472. p.: N^o CCCCXXIX. Schreiber fogságára I. újabban: Szakály, 1995. 87–88. p.

60 Lukinich, 1923. 199. p. Hans Dernschwam beszámolója szerint a XVI. század közepén egy ideig itt őrizték Török Bálintot, Majláth Istvánt és Móré Lászlót, noha ugyanekkor „*Galatában, a tengerparti toronyban*” is sok keresztény rabot tartottak. Tardy, 1984. 202. és 244. p.

61 „*Sein wir unterhalb des Arsenal's ausgesetzt und in die aldaige kays. gemeine Gefünfnus, Bagno genandt, welches in 2 Theil getheilt, nämlich der Russen, und Frenken Bagno, worin über 2000 und mehrers Gefangene sih befinden, geführt.*” (1663) Lukinich, 1923. 187–189. és 209–210. p.: N° 1. és Takáts, 1907. 418. p.

innen való szabadulásra — a hódoltsági török börtönökkel ellentétben — a főboknak éppen előkelő származásuk miatt, vagy különleges politikai okokból, gyakran igen csekély reményük volt. Ha pedig az alább említendő „közönséges” rabok közül került valaki Isztambulba, ritkán zárták az óriási váltságdíjak reményében tartottak közé, inkább azonnal eladták rabszolgának vagy gályarabnak.⁶²

Mindezek ismeretében teljességgel érthető, miért rettegtek a keresztény rabok a szultáni fővárosba szállítástól olyannyira, miként a Magasiból (Vas m.) származó és a budai Csonkatoronyban nyomorgó Horvát Gyurka, aki saját halálát híresztelte és nevét letagadva Nagy Gergelynek adta ki magát, hogy így kerülje el Konstantinápolyba küldését.⁶³ Mindezzel a török rabtartók is tisztában voltak, s gyakorta kihasználták a kedvező alkalmat, hogy az alacsony sarcot ígérő rabot Isztambulba szállításának megemlékezésével bírják rá magasabb váltságdíj ajánlására.⁶⁴ De nem volt ez másként a keresztény fél börtöneiben sem, ahol szintén előfordult, hogy ha a rabtartó nem elégedett meg a fogoly által felajánlott sarccal, akkor Bécsbe küldéssel fenyegette meg.⁶⁵ Onnan pedig az út ritkán vezetett vissza az oszmán birodalomba. A Habsburg fővárosba szállított török foglyok ugyanis előbb-utóbb valamelyik császári főméltóság udvari szolgálójának sorában vagy egy itáliai kereskedőgálya mélyén találták magukat.

A török „császár rabjaihoz” hasonlóan a magyar királyok udvarának börtönébe is a jelentősebb oszmán katonai tisztségviselők kerültek. Az uralkodói fizetésért szolgáló végvidéki főkapitányok számára ugyanis már az 1560-as évektől szigorúan előírták, hogy ha „*Istennek engedelmeiből, ha mi prédát kaphatnak a vitézek az ellenségtől csatázó időben, amikor a kijárás vagy csatázás szabados léssen, tartozzék azt [a főkapitány] a vitézek között a régi szokás szerint egyenlőképpen felosztani, megelégedvén maga az honoráriumban neki adandó illendő ajándékkal,*

62 A komáromi naszádosokkal kapcsolatban ilyen esetekre kiváló példákkal szolgál a XVI. századból: Takáts, 1909. 42–43. p.

63 Batthyány Ádámmal frott leveleiben azonban rendes nevén nevezte magát. Mindez arra utal, hogy a rabok leveleit török fogvatartói nem mindig „cenzúrázták”. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 20 020–20 021. Vö. még: Egy németújvári török rab 1646-ban hasonlóképpen mesterkedett, midőn „*nevét hol Ibrahimnak, hol Omernak mondja, tévőváz beszédében.*” Uo. N° 41 244.

64 Kanizsa (1634) Uo. N° 23 882. Eger várában 1658-ban egy kibocsátott rab szökését követően néhány társát valóban Törökországba szállították, hogy a többieket így bírják rá magasabb sarc ajánlására és kezesség vállalására. Izsépy, 1974. 162. p.

65 „*Ijesztettük azzal is, hogy Bécs felé küldjük*” — írják Batthyány Ádámnak németújvári porkolábjai 1649-ben. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 219.

mi számunkra tartván a basákat, bégeket és agákat, ha kiket foghatnak.”⁶⁶ Ali koppányi bég ezen előírásnak megfelelően került 1583-ban a veszprémi és palotai katonák nyereségéből Rudolf király birtokába, aki azután tüstént eladományozta kedvelt hívének, Leonhard von Harrach főudvarmesternek.⁶⁷ A magyar végváriak soraiban — miként török társaikéban — sem okozott lelkesedést, hogy császáraik a legelőkelőbb foglyokat, mintegy a nekik járó ajándékként, azaz de facto valamiféle rabadóként maguknak követelték. Sőt előfordult — például 1587-ben mind a koppányi, mind a kacorlaci vállalkozást követően —, hogy a vitézek megtagadták az uralkodó előírását, és panaszt tettek az értékesebb rabok Bécsbe történő felküldésével kapcsolatban.⁶⁸ Kérelmeik azonban nem jártak eredménnyel. Ekként pusztán azzal próbálkozhattak, hogy eltitkolták a rabságba ejtett előkelőbb török főtiszteket; noha ezen cselekedetük sem kecsegtetett sok sikerrel, hiszen az oszmán vezetés mindig a bécsi udvarhoz vagy a Haditanácshoz — és nem hozzájuk — fordult egy-egy tekintélyesebb pasa vagy bég kiszabadítása ügyében.

A főrabok helyett a török és magyar végváriak számára ezért az igazi nyereséget az úgynevezett „közönséges” rabok jelentették. Közéjük a keresztény fél részéről főleg a csekély vagyonnal rendelkező kisnemeseket, illetve mindkét oldalon az alacsonyabb rangú végvári tiszteket (alkapitányok, hadnagyok, vajdák, tizedesek, illetve alajbégek, odabasák, agák) és az egyszerű közkatonákat értették. Őket csak az említett különleges esetekben hurcolták a két birodalom fővárosába, így többnyire a szomszédos vilájetek és szandzsákok, illetve végvidéki főkapitányságok várainak börtöneibe kerültek, hogy azután gyakorta sok esztendő s rabság után tér-

66 Ugyanez a szokás Erdélyben is életben volt, miként azt 1621-ben maga Bethlen Gábor fejedelem adta tudomására Thurzó Imrének: „*Ab antiquis ez volt az szokás és írott vitézlő törvény, hogy minden főrab az fejedelemé, valamelyet az fizetett hadak fognak, kik fejedelem fizetésén vannak.*” Takáts, 1917/1. 147. p. A Batthyány Ádám számára készült korabeli magyar nyelvű fordítás dunántúli kerületi főkapitányi utasításáról: MOL P 1315 Batthyány cs. lt., Batthyány I. Ádám, Másolati könyv b. 66. p. (1633) Az általam ismert legkorábbi latin nyelvű adat Forgách Simon bányavidéki főkapitány 1569. október 26-án kelt utasításából: „*Proinde supremus noster capitaneus milites suis manubiis (Passis tamen, Zansakis et Beghis Turcicis exceptis, quos nobis reservamus) pro militari in Hungaria diu iam observata consuetudine frui sinat et humaniter eos tractet, contentus nimirum, si ei honestum munus de qualibet praeda ab hostibus reportata impartietur.*” ÖStA FHKa HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108.

67 Szakály, 1973. 38–39. p.

68 A koppányi Redzseb bég kiadásának megtagadása: Takáts, 1928. 314–317. p. és Szakály, 1973. 46. p. A Kacorlak–Sárkányzigetnél elfogott két bégnek a zsoldfizetés elmaradása indokával történő megtartása: Takáts, 1917/1. 172. p.

hessenek vissza szülőföldjükre busás haszonhoz juttatva tulajdonosaikat. Számuk a főrabokéhoz viszonyítva igen jelentős volt — elég ehhez pusztán a Csonkatorony keresztény rabjainak a fenti táblázatban közölt adatait szemügyre vennünk —, így a XVII. századra a váltságdíjért folytatott rabkereskedelem valóban komoly üzletággá fejlődött.

A magyar hadszíntéren rabságba esettek harmadik nagy csoportját mindkét fél részéről azok a parasztok vagy soraikból kikerült végváriak alkották, akiket a mar-talócok és tatárok — miként említettük, főként a XVI. század első felében és a nagyobb hadjáratok időszakaiban —, illetve a visszafoglaló háború idején a császári csapatok katonái nem váltságdíj reményében, hanem a konstantinápolyi emberpiacokon, illetve a német és olasz kereskedőknek való eladás céljából tömegesen hurcoltak el. A szerájokból, főnemesi udvarokból és a gályákról való szabadulásra számukra csak isteni segítséggel lehetett remény. Mégis voltak, akik ismét viszontlátták szülőföldjüket, miként a lepantói csatából megmenekült keresztény gályarabok⁶⁹ vagy azok a tollforgatásban jártas deákok (például Magyarországi György barát, Georgievics Bertalan vagy Raszinyai Huszti György), akik szabadulásukat követően fantasztikus „élménybeszámolókkal” gazdagították a kor Európájának a barbár keletről való ismereteit.⁷⁰

A portyák során szerzett foglyokat a végváriak többféleképpen oszthatták szét. Előfordult — miként a veszprémi vitézek fent idézett esetében —, hogy a hódolt-sági terület magyar földesurával vagy kapitányukkal előzetesen vagy esetleg utólag egyezsége léptek, amely konkrétan szabályozta, miként részesülnek a rabokból.⁷¹ Amennyiben a portyázó csapat különböző végvárak legénységéből állt össze, és jelentős zsákmányt, illetve nagyszámú rabot ejtett, mindezek elosztására és értéke-sítésére a végváriak — korabeli kifejezéssel élve — „kótyavetyét (latinul *auctio*, németül *Beutverkaufung* vagy *Austeilung*) hánytak”, azaz a vállalkozásban való részvételük arányában szétosztották, illetve napjaink árveréseireihez hasonló formá-ban eladták a hadi nyereséget, a portékát, a barmokat, továbbá a vagyontárgynak számító rabokat.⁷² A zsákmány és a foglyok összeírását, értékük felbecsülését, majd

69 Szakály, 1997.

70 Tardy, 1977. passim.

71 1647-ben a kiskomáromi gyalogok „alkuvásban indultak kapitány urammal”, melynek eredményeként sikerült rábírnuk, hogy a nyereségből 100 forint helyett elégedjen meg pusztán hatvannal. MTA Kt. Ms. 5301/7. Iványi, 1958. 47. p.

72 Ritkábban az is megtörtént, hogy kótyavetye nélkül pusztán „lőszámra” vagy „kardra”, azaz az akcióban részt vevő egyes végvárak katonáinak arányában egyszerűen szétosztották a nyereséget. Varga J., 1981. 109. p.: 85. jegyz. és Takáts, 1907. 533. p.

eladásukat, illetve az ebből származó kótyavetyepénz (*Beutgeld*) szétosztását — néhány íródeák segítségével — a katonák által választott biztosok, a kótyavetyések (németül *Beutmeister*, latinul *licitator* vagy *persona auctionem curans*) vezették, akiket a korabeli bírói juramentumhoz több elemében hasonló eskü kötelezett feladatuk pártatlan végrehajtására.⁷³ Ugyanekkor minden végvári katona is hitére fogadta meg — miként az 1641. évi igali portyát⁷⁴ követően —, hogy „*Isten engem úgy segítsen, Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság, egy bizony Isten. Miután fogva gróf Batthyány Ádám uram őnagysága mellett házamtól kiindultam az török ellenség ellen, valamit találtam, nyertem, avagy vontam, akár keresztény lett légyen, s akár töröké vagy rácé, igazán előadom. Ha pedig valakinél másnál tudnék is valami nyereséget, azt is igazán megmondom.*”⁷⁵

A kótyavetye alkalmával az uralkodó idézett előírásának megfelelően („*megelégedvén maga az honoráriumban neki adandó illendő ajándékkal*”) a végvári sereg egy-egy értékesebb rabbal ajándékozta meg kapitányát, sőt különösen sikeres akció esetén a végvidék generálisát és uralkodóját is. Az „illendő ajándék” (*munus condecens* vagy *honestum*⁷⁶) nagyságát — amely legalább egy „legényrész”, azaz egy közkatona nyereségrésze volt⁷⁷ — azután egyes végvári kapitányok igyekeztek konkrétan meghatározni. Mindez arra a magánföldesúri seregeknél a XVI. század közepén már bevett szokásra volt visszavezethető, miszerint a katonaság feje és eltartója, azaz a földesúr, az elejtett rabokból azok harmadával, az úgynevezett

73 „*Isten engem úgy segítsen, Atya, Fiú, Szentlélek, teljes Szentháromság. Ebben az reám bízott mostani kótyavetyeségben igazán el járok, senkinek sem barátságát, sem atyafiúságát nem tekintem, hanem mindennemű marhát, az mint elkelhet, úgy adok el, annak az árát igazán beírom és egyaránt ki is osztom az én tehetségem szerint.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 51. fol. 10. A korabeli bírói esküre l. Kovács F., 1964. 95–120. p., Bónis-Kovács, 1961. és Pettkó, 1883. A kótyavetyések tiszteire l. még Takáts, 1910. 132. p.

74 Az igali portya tanulságainak részletes bemutatása: Fenyvesi, 1985. Itt szeretnék köszönetet mondani Fenyvesi Lászlónak, aki munkám során több adatot bocsátott önzetlenül rendelkezésemre.

75 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 51. fol. 10. Idézte: Varga J., 1981. 106. p.

76 Az előbbi kifejezés Bornemissza Imre 1573-ban kelt krasznahorkai kapitányi utasításában: MOL E 136 Div. instr. Tétel 7. fol. 540., az utóbbi pedig Forgách Simon bányavidéki generális 1569. évi instrukciójában: ÖStA FHK A HKA HFU RN 21. 1570. Aug. fol. 100–108.

77 A kiskomáromi katonák 1652 tavaszán kijelentették, hogy az uralkodó utasításának megfelelően a „tisztességes ajándékot” kapitányuknak eddig is mindig megadták és a jövőben is megadják: „*egy legén részszel tatózunk ű kegyelmének, ezet még ez ideig meg adtuk s talán többet is.*” MTA Kt. Ms. 5301/7. Iványi, 1958. 49. p. Vö. még ezzel kapcsolatban Varga J., 1981. 108–109. p.

harmaddal részesedett („az urak, a kiknek váraik vannak és fizetett népet tartanak, a hadizsákmánynak egyharmadát kapják”⁷⁸). Ezt katonáskodó alattvalóik természetesen nem tagadhatták meg. Másként fejlődött azonban a szokásjog ezen eleme a királyi végváriak esetében.

Miután az uralkodó és a véghelyek kapitányai a XVI. század közepén felismerték, hogy a harmadadás szokását érdemes a királyi végváriak kialakulóban levő szokásrendszerében is meghonosítani, erre a törökkor folyamán több ízben kísérletet tettek. Mindez az oszmán ötdhöz hasonló állami adó bevezetését jelentette volna. Ez ellen a „vitélző nép” tagjai mindannyiszor hevesen tiltakoztak, hiszen kollektív jogaik és kiváltságaik egyik legfontosabb eleme — az önálló igazságszolgáltatás mellett — éppen a földesúri és állami adózás alóli mentesség volt.⁷⁹ A Haditanács így célszerűbbnek látta az állandó konfliktusok elkerülését és a XVI. század második felétől egyébként is kénytelen volt végleg lemondani a harmad követeléséről, hiszen zavartalanul sohasem tudta biztosítani a vitélző katonaság fizetését. A bécsi katonai vezetés ezután megelégedett azzal, hogy a kapitányi utasításoknak megfelelően az uralkodónak csak a főrabok, a végvárak parancsnokainak pedig pusztán ajándékok jártak. Ugyanakkor a magánföldesúri seregek fizetett katonáinak, illetve a hajdútelepek lakóinak körében még a hódoltság második évszázadában is szokásban maradt a harmadadás kötelezettsége. Az utóbbiak körében azonban csak azon esetekben, amikor nem kiváltságaik fejében, hanem hadrakelés idején uruk hópénzéért teljesítettek szolgálatot.⁸⁰

A zsákmány és a rabok elosztásának módja a XVI–XVII. század folyamán tehát

78 Takáts, 1917/1. 146. p. Vö. még 1566-ból: Kárffy, 1912. 473–474. p.: N° II–III. Jellemző, hogy Takáts a harmaddal kapcsolatban is pusztán „odadobált” néhány adatot, a jelenség egészének elemzését azonban gondosan elkerülte.

79 Pálffy, 1995. 71–72. p.

80 Hernádnémeti — 1630, Rákóczi György: „Ha pedig a felül megnevezett két hónap alatt [ameddig fizetés nélkül kötelesek szolgálni] valami nyereséget adna isten, abból nekünk semmi részt ne tartozzanak adni, hanem amikor hópénzünket felveszik és valami nyereségük lenne, a régi vitélző rendtartás és törvény szerint kívánunk abból illendő részt, úgymint harmadát.” Dankó, 1991. 22. p. és Szendrey, 1971. 233. p.: N° 6. Vö. még a földesúrnak járó harmadra vagy néha csak ajándékra: Fehértó és Bekény — 1632, Rákóczi Pál: „Isten szerencsét adván nékik tartozzanak az nyeressegből, hól Törököt, hól Bullyát, vagy egyéb Tisztességhes ajándékot, kire az ott való hittes Kapitánynak legyen gondgya, hogy nekünk bé szolgáltaassa.” Uo. 239240. p.: N° 9., Lúci — 1642, I. Rákóczi György: „A két hónap alatt, amíg a maguk költségén szolgálnak, valami szerencsét isten ad, az a maguké legyen, nekünk semmit ne adjanak kedvük ellen. De amikor hópénzünkön lesznek, valami jó szerencsájük leszen, a régi vitélző rendtartás szerint, mindennek a harmad részét nekünk adják.” Uo. 252. p.: N° 18.

gyakorta vita tárgyát képezte. A kérdés jelentőségét kiválóan érzékelteti, hogy 1647 júliusában Batthyány Ádám Kanizsával szembeni végvidéki főkapitány Körmentre összehívott hadiszéke („*sedes judiciaria Adami de Battyán ratione confiniorum Canisae oppositorum*”) megvitatta a problémát, és vele kapcsolatban külön határozatokat (*statutum*) hozott.⁸¹ A régi szokásokra hivatkozva megerősítették, hogy a királyi végváriak a nyereség nagyságának megfelelően pusztán „tisztességes ajándékkal” „és az harmad adással nem” tartoznak kapitányuknak. Minderre azért volt szükség, mert néhány várparancsnok — például a kiskomáromi tisztest 1636-tól 1648-ig viselő Bessenyei István⁸² — visszaélve hatalmával, a harmadot az uralkodói zsoldért szolgálókon akár erővel is behajtotta. A familiárisokra vonatkozóan ugyanakkor a hadiszék bírái a korábbi gyakorlatot, azaz a harmadadás kötelezettségét hagyták érvényben. („*Hanem ha kinek maga szolgálja lenne köztök [ti. a nyereséget hozók között], annak rendi az régi szokás szerént observáltatik.*”) Emellett megállapították, hogy a hadi nyereségből a kótyavetye során az egyes várak őrségei létszámuk arányában részesednek, azok azonban, akik „*másoktól adatott hírre*” menve szereznek zsákmányt, személyenként csak fél részt kapnak. Továbbá azt is kimondták, hogy azoknak a katonáknak, akik a portyáról török fejet hoznak vagy rabot fognak, a kótyavetyéből őket illető rendes részen kívül a nyereségből még külön három forint jár.⁸³ Velük ellentétben a lármára és a társaik felszólítására a csatázásban részt nem vevők — akik így „*ingyen időt mulatnak*” — vagy a szándékosan túl későn indulók nem nyereséget, hanem büntetést érdemelnek. A kótyavetyét pedig mindig abban a végvárban kell tartani, amelynek őrségéből a vállalkozásban a legtöbbet vesznek részt, de csakis a várkapitány és a végvidéki generális előzetes tudomásával.⁸⁴

A régi szokásokra alapozott utóbbi határozatot azután a végvidéki főkapitányok és a várak parancsnokai igyekeztek kihasználni, midőn a tekintélyesebb rabok esetében „hozzászoktatták” a nekik alárendelt várak királyi fizetésű katonáit nem léte-

81 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Katonai iratok 252. cs. fol. 622–625. A még rendezetlen Batthyány-levéltárból az irat egy részét — a harmad keletkezését félremagyarázva — ismertette: MTA Kt. Ms. 5301/7. *Iványi*, 1958. 47–49. p. Vö. még ugyancsak részleteiben: *Varga J.*, 1981. 106–107., 110. és 112. p.: 97. jegyz. és az ügy említése: *Pálffy*, 1995. 127. p.

82 1636: MOL P 1322 Batthyány cs. lt., Földesúri familia. N° 327. és ÖStA KA Best. Prot. Bd. 1. 1636. fol. 17.; 1648: ÖStA KA HKR Prot. Reg. Bd. 299. fol. 63.

83 Ez a határozat igen régi hagyományokat követett, hiszen még a végvárrendszer megszűntével, II. Rákóczi Ferenc függetlenségi mozgalma idején is érvényben maradt: „*A mely katona rabot fog az ellenség közül, egy rabtól 3 forint jár fehér pénzül.*” *Takáts*, 1917/1. 179. p.: 1. jegyz.

84 Ennek gyakorlatára vö. még *Varga J.*, 1981. 110. p.

ző elővételi joguk elismerésére. Ennek gyakorlata ugyancsak a magánföldesúri seregek szokásaira vezethető vissza, azoknál ugyanis a rabokat csak a dominusz engedélyével és az ő vásárlásait követően adhatták el. Ennek remek példáját szolgáltatja Keszthely földesurainak (Pethő László, Sárkány János és a Bakács árvák részéről Babócsay Ferenc) 1661-ben kiadott rendtartása, mely kimondta, hogy „*Keszthelyt lakó ember, s vitézlő rend, akárki szolgálja légyen, valamit fegyverrel nyer: rabot, marhát, jó fegyvert, tartozzék az uraknak illendő áron adni s akár melyik közülünk megvehesse.*”⁸⁵ A három földesúr pedig — akik a XVII. század második felében mindannyian egy-egy királyi végvár parancsnokai, illetve később részben végvidéki vicegenerálisok voltak⁸⁶ — a határvédelmi zónák főkapitányaihoz hasonlóan a familiárisaik körében bevett elővételi jogukat azután a véghelyek uralkodói zsoldon szolgáló katonáira is igyekeztek ráerőltetni. Hiába tiltakozott azután 1652-ben a kiskomáromi sereg, Batthyány Ádám egyértelműen adta a vitézek tudomására, hogy „*ha valami jó rabot hoznak, [az] nem mást, hanem minket illet.*”⁸⁷

A rabok adásvételével kapcsolatban a XVII. századra még egy figyelemre méltó végbeli törvény honosodott meg. Ennek értelmében az eladónak a rabért bizonyos „szavatosságot” kellett vállalnia. Ez azt jelentette, hogy ha az eladott rab tizenöt napon belül meghalt, az eladó a vételárat teljességgel tartozott a vevőnek visszafizetni. Ennek a szokásnak a kialakulása azzal magyarázható, hogy a rabok jelentős része sebesülten került fogságba vagy börtönében betegedett meg, ezt követően pedig gazdáik igyekeztek rajtuk mielőbb túladni, nehogy tetemes kár érje őket. A két hetes „szavatossági terminus” bevett gyakorlata ellenére néha mégis komoly viták kerekedtek, különösen akkor, ha az adásvételt nem foglalták írásba. Egy ilyen eset történt meg 1654-ben Csáky Ferenc veszprémi főkapitány és a közeli tihanyi végvár vitézei között. Miután ugyanis a főkapitány 500 forintért egy sebesült török rabot vásárolt a katonáktól, az a tizenöt nap elmúltával távozott az élők sorából. Csáky erre törvénytelenül próbálta meg visszaszerezni az általa hiába kifizetett összeget, midőn a joghatósága alá nem tartozó tihanyi vitézeket elfogatta, és pénzét saját bírói fórumán, a veszprémi seregszéken követelte vissza. A letartóztatott végváriak hiába hívatkoztak „*a végbeli vitézek szokására*”, a főkapitány az írásba nem foglalt megegyezéssel kapcsolatban nyíltan tagadta, hogy a két hetes terminusról

85 Kőszeghy, 1895. 64. p.: 6. artikulus.

86 Pethő László 1648-tól kiskomáromi, majd az 1660-as évek közepétől hídvég-zalavári, Babócsay Ferenc 1659-től előbb keszthelyi, majd 1674-től veszprémi főkapitány volt, Sárkány János pedig a Kanizsával szembeni végek egerszegi vicegenerálisának tisztét töltötte be (1656–1671). Utódja 1671-től keszthelyi földesúrtársa, Pethő lett.

87 Varga J., 1991. 124. p.

szót ejtettek volna. A vitathatatlanul kényszer alatt ítélező veszprémi seregszék erre Csákynek ítélte a perdöntő esküt, a tihanyi végváriak azonban ügyüket a győri végvidéki főkapitány hadiszékére fellebbezték. Ez azután amellet, hogy a tihanyi katonáknak adott igazat, teljességgel érvénytelenítette a veszprémi processzust, sőt megintette Csákyt a kapitányi joghatósággal történt súlyos visszaélés miatt.⁸⁸

2. Szökés, hitváltás, sarc — a szabadulás lehetőségei

A kótyavetyén eladott rabokat általában a végvidéki generálisok, illetve a tehetősebb várkapitányok és tisztek vásárolták meg. A közlegények azért sem tartottak rabokat, hiszen mind a török, mind a keresztény oldalon azok őrzéséért a börtönök és tömlöcházak őrinek, azaz a tömlöctartóknak (*custos carceris*, *Tömlizer*, *Kerkermeister*) vagy a várnagyoknak (*porkoláb*, *castellanus*, *Burggraf*) meghatározott összeget kellett fizetni. Ezt a díjat nevezték tömlöcváltásnak (*Tömnizgeld*), melyet a rab tulajdonosa legkésőbb annak kiváltásakor tartozott letenni.⁸⁹ Probléma pusztán azokban az esetekben merült fel, ha török rabot keresztényért cseréltek el, ekkor ugyanis előfordult, hogy még maga Batthyány Ádám is megfeledkezett németújvári viceporkolábjainak kifizetéséről.⁹⁰ Ennek ellenére a tömlöctartókat nem kellett az éhenhalástól féltetni. A XVII. század közepére ugyanis — nem mindig a békés módszerek jellemezte tevékenységüknek köszönhetően — mind a török, mind a keresztény oldalon a rabtartással kapcsolatos végvári szokásjog elemévé vált, hogy a kiszabaduló rab külön ajándékkal, mondhatnánk „hálapénzzel” tartozott őrinek. 1660-ban ezért, midőn a két szembenálló fél igyekezett a rabtartás néhány szokását újonnan — egyébként sikertelenül — szabályozni, szigorúan elrendelték, hogy „az szokott felettébb való ajándékot porkolábok és tömlöctartók, sem magyarok, sem pedig a törökök, az szegény rabságon ne vegyenek, hanem az

88 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 273. Köteg I. fol. 27–31. Az ügy részletes leírása: Varga J., 1981. 158–159. p. és Pálffy, 1995/1. 122–123. p.

89 „Az tömlöcváltástul egy forintot kívánnak, azt küldje meg” — írták levelükben a sümegi várnagyok 1551-ben Horváth Márknak. MOL E 200 Tétel 22. Szigeti Horváth cs. lt. Henyes István és Ányos Boldizsár Horváth Márkhoz. 1551. március 16., Sümeg. Vö. Szakály, 1987. 57. p. és további adatok: Lengyel–Lovas, 1939. 86. p.: N° 11., ill. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 34 785., 41 253.

90 „Nagyságod az mely rabokat bebocsátat más körösztény rabokért, annak az tömlöcváltáságáruil nem contentálják viceporkoláb uraimat és az darabontokat, melyet neheztelnek.” (1650) Uo. N° 41 234.

ő igazságokkal [nevezetesen a tömlöcváltsággal — P. G.] megelégedjenek."⁹¹

A vásárlás, ajándékozás vagy csere útján⁹² valamely főtiszt vagy kapitány birtokába jutott rab fogságából többféle módon szabadulhatott. Csak ritkán és keveseknek adatott meg — miként Farkas Pálnak, aki a XVI. század végén a tömlöctartó megölését követően szökött meg Szigetvárról —, hogy „*az úristen csudálatosképpen sarcz nélkül*” szabadítsa meg.⁹³ Ezen szerencsefiakat azután a drinápolyi békeszerződés határozatának, illetve a kialakult szokásjognak megfelelően egyik fél sem követelte vissza. Akiket azonban szökés közben fogtak el, azokat igen szigorúan büntették. 1652 késő őszén például harmincnyc szalónaki török rab lázadt fel és szállt szembe a fellármázott őrökkel, akik csak fegyveresen tudták őket megfékezni és a várból kötélhágcsókon leereszkedőket celláikba visszavinni.⁹⁴ A porkolábok megtorlása kíméletlen volt. A kitört rabok mindegyike — a sebesülteket kivéve — kemény pálcázásban (300, 350 vagy 380 ütés) részesült, melynek sebeibe azután többen belehaltak.⁹⁵ A Batthyány Ádámnak jelentős anyagi kárt okozó lázadásnak hamar híre terjedt. 1653 januárjában már a budai Csonkatorony rabjai is értesültek róla, következményeit pedig maguk is tapasztalták, hiszen a törökök megszigorították a Batthyány-várakból kezességen kibocsátott rabok visszaengedését.⁹⁶ Miután pedig az oszmán–magyar rabtartás szokásrendszerének egyik legmeghatározóbb eleme a kölcsönösség elve volt — miszerint ha valamelyik fél megszegte a bevett szokásokat (például megtiltotta a raboknak a koldulást vagy túl-

91 Uo. N° 9299. Vö. még Uo. N° 7761.

92 Ezekre remek példákat találunk Batthyány Ádám N° 1. jelzésű „zöldtáblás könyvében” („Az megsarcoltatott és sarcolatlan török és rác raboknak a seriese.”), melyre Varga J. János hívta fel először a kutatás figyelmét. (Varga J., 1991. 125. és 132. p.) A N° 2-vel jelölt „zöldtáblás könyvébe” pedig — amely sajnos nem maradt az utókorra — a rabok által teljesített sarcösszegeket vették számba. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. Ebben utalás a N° 2. számú kötetre: p. 56. Vö. még Uo. N° 43.

93 Szily, 1884. 88–89. p.

94 Ők tehát ugyanúgy régi rabságukba kerültek vissza, miként a bevezetőben említett váradi magyar rabok.

95 Huszain budai janicsár „*anno 1652. die 4. et 5. Decembris szalónaki várunk megválteliért és abból való kiereszkedésiért megverettetett és die 8. Decembris megdöglött.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 72. Az eset részletes leírása: Varga J., 1991. 123. p.

96 „Az Szalónakban való feltámadásnak ide be igen nagy híre volt. Senkiül bizonyosan végére nem mehetek, miképpen vagyon dolgok az nagyságod török rabjainak. Ki azt mondja, hogy meg is tartják a várat, s ki meg azt mondja, hogy minden levagdalták őket.” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9286. Az előző esztendőben pedig a vezekényi csatáról kaptak hírt, melyben elesett társaikat tömlöcükben siratták meg. Uo. N° 9284.

ságosan kínozták őket), a másik tüstént hasonlóképpen bánt a nála fogságban levőkkel⁹⁷ —, a budai keresztény foglyok szabadulása ezután egy időre komoly nehézségekbe ütközött.

A szökésen kívül sarc nélkül mindkét oldalon még többféleképpen nyerhették vissza szabadságukat a rabságban szenvedők. Felvehették rabtartójuk hitét, azaz muszlimmá vagy kereszténnyé lehettek,⁹⁸ noha ez gyakran szintén „meggyőzéssel” történt.⁹⁹ Ilyen esetben a rab a török szultán vagy a magyar király alattvalójává, illetve tulajdonosa szolgálójává vált. Ugyanakkor az 1609. évi egerszegi végzések szerint erre „*sem hitegetéssel, sem erővel*” senkit nem kényszeríthettek.¹⁰⁰ Továbbá szabadulhattak a rabok cserével, midőn uralkodók vagy határ menti rabtartók közös megegyezése alapján egy előre meghatározott helyen és időben az azonos váltságdíjú rabokat egymásért kicserélték. Ilyen esetekre államközi és határ menti szinten egyaránt főként a békeszerződések megkötése idején vagy egy-egy nagyobb követjárás alkalmával, illetve hatására került sor.¹⁰¹ Végül gyakorta szaba-

97 „*Ha Magyarországbán az kezesen egyet ümek: úri böcsületire fogadja [ti. a szolnoki bég], hogy minden egy-egy ütésért öt-ötszázat üttet ideki az magyar rabon.*” (1656) *Thaly*, 1871. 215. p. és „*Ha nagyon keményen megvertek, vagy rossz volt az élelem, Ónodra írtunk, s akkor ugyanígy bántak a fogoly törökökkel.*” *Simplicissimus*, 1956. 191. p. Vö. még a Csonkatorony-beli rabok levelét a németújvári porkolábokhoz: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. (Dátum nélkül.)

98 1596-ban Sábán aliter Benedek és Amhát aliter Jancsi közel tíz éves fogság után vették fel a keresztény hitet, melyben — miként állították — „*holtunkig meg akarunk maradni, és keresztényi hitben meg is halni.*” Ugyanekkor könyörgőlevelével fordultak a Magyar Kamarához, hogy legalább egy kis segéllyel támogassák őket, mire egy magyar forintot utaltak ki számukra. *Mátray*, 1854. 210. p.: N° IV. Az 1686 után Budán maradt törökök egy része — egri társaikhoz hasonlóan — szintén ekként került el az örök szolgaságot. Az 1690-es években pedig a soproni polgárok által vásárolt török rabok, főleg asszonyok közül is sokan vették fel a kereszténységet. *Némethy*, 1877. 141–148. p. és *Kovács*, 1959. 8. p. Vö. még: *Takáts*, 1915/2. 308–334. p. és remek adatok török gyermekek Fiumében történt megkeresztelésére a fennmaradt anyakönyvek alapján: *Klen*, 1976–1977.

99 Egy görög kereskedő ilyen esetét ismerjük az 1660-as évekből: *Dongó*, 1915. 263–266. p.: N° XLIX.

100 „*Item mikoron munkára valamely falukról ifjak és gyermekök mennek le, az török várban se hitegetéssel, se erővel törökké ne tegyék, hanem békével bocsássák ki.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 9.

101 1628 végén a Haditanács arra szólította fel Pálffy István bányaavidéki főkapitányt, hogy mivel a Konstantinápolyba küldött internunciusok szorgalmazására a budai pasa kész 6 keresztény rab kicserélésére, ezért a Magyar Kamara által kifizetendő váltságdíj fejében biztosítson szintén 6 hasonló sarcú török rabot. Noha Pálffy eleget tett a Haditanács kérésének, a kamara nem

dultak keresztény rabok akképpen is, hogy valamelyik török sorstársuk „*akarván fejet fejért szabadítani*”, váltságdíja fejében magára vállalta „kihozásukat”.¹⁰² Mindez azonban már átvezet minket a rabtartás leglényegesebb elemének, a váltságdíj megállapításának és megszerzésének kérdésköréhez.

A sarcot (*Schätzung, Ranzion*) — melyet a korabeli magyar nyelvű források gyakran sancnak vagy sacnak is neveztek — maguk a rabok ajánlották meg tulajdonosaiknak. Amennyiben az utóbbi ezzel nem elégedett meg — s az esetek túlnyomó részében így történt — komoly alkudozások kezdődtek. A rabtartó természetesen igyekezett minél feljebb verni a váltságdíj összegét, és kijelentette, mire tart igényt. („*Adjon még ehhez. Ez ennek alatta egyáltalán el nem megyen. Ez látom, hogy csak mintegy tréfálgodik. Ez amint látjuk, csak játszik velünk, akiért rosszul jár egyszer; ha hat avagy hétannyit nem ígér még ehhez, nem szabadul. Ebben ha engedünk is, nem sokat.*”)¹⁰³ A sarc megállapítása előtt a tulajdonos olykor kémei segítségével puhatolta ki, vajon mekkora összeg várható a rab rokonságától.¹⁰⁴ Ha a fogoly mégsem akarta megígérni a kívánt summát vagy portékát, a csiga (*trochlea, funis oblungus vulgo csiga*), a kaloda (*cyppus, catasta, Geige, Fiedel*)¹⁰⁵ vagy az aligha véletlenül „menyecskének” nevezett kínzószerszám¹⁰⁶ meghozta a megnyugtató eredményt. Persze a foglyok is minden módon próbálko-

siette el az ígért pénzösszeg kiutalását. *Jedlicska*, 1910. 62–63. p.: N° 111., 113. és 71. p.: N° 127. Vö. még ugyanerre az ügyre *Takáts*, 1900. 1570-ben Karl Rhym új portai követ kinevezésekor pedig két Komáromban őrzött török rabot cseréltek ki a Csonkatoronyban raboskodó két naszádosért. *Takáts*, 1909. 42. p. Vö. még 1666: *Tafferner*, 1668. 171–172. p. és ÖStA KA AFA 1665/13/2., ill. 1666/12/1. passim., 1668–1674: *Lukinich*, 1923. 20–36. p. és a XVII. századból számos adat a békeszerződések idején a rabok szabadon bocsátásának sürgetésére: *Fekete*, 1932. passim.

102 1650-ben Fejérvári Ibrahim „vállolta föl magára (*akarván fejet fejért szabadítani*) *Beszprémi Balogh Máté sarcának leszállítását, annak fölötté ígért még minekünk kűsöt N° 1200*”, 1653-ban pedig Budai Szulimán 300 tallér mellett „vállolta föl magára *Barbély Péter nevű keresztény rabnak megszabadítását és kihozását*”. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 16. és p. 66. Vö. még *Jedlicska*, 1881. 698. p.: N° XV.

103 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 107., 110., 131., 144., 152., 154. és 188. stb. passim.

104 *Varga J.*, 1991. 126–127. p.; Vö. még *Jenei*, 1960. 53. p.

105 A csigára: *Pandula-Havassy*, 1989. 19. p. A kalodára: *Takáts*, 1906. 271. p., *Takáts*, 1907. 535–540. p., *Vajna*, 1907. 99–112. p. és *Temesváry*, 1970. 29–32. p.

106 A Csonkatorony-beli „menyecskére”: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. (Dátum nélkül.) Egy „vas menyecske” 1569-ben Csejte várában: *Takáts*, 1907. 540. p. „*Menyecskében való heveresim*” (1658 k.): *Dongó*, 1914. 62. p.: N° XXVIII.

tak a sarc csökkentésével. Gyakran kérték pasáik vagy főkapitányaik közbenjárását, akik azután mindenféle ürüggyel próbálták meggyőzni a rabtartót, hogy „*noha császár ú fölsége szancsák békje volt, de nem aranyáért, kécncseért adták az tiszteet neki, hanem hív szolgálatjáért. Higgye azokáért nag[yság]od éntülem, hogy oly szegénységvel volt, hogy az hatalmas császár kécncstartója minden marháját, az mi találkozott (mikor foglyá esett), császár számára foglalván és eladván, mindenestül és minden marhája tett úgymint 4000 frtot; enni kécncnek azért nem tudom, hogy hogy és holott tegye szerint ha kedig Nag[yság]tok azt vélné, hogy kudulásával szabaduljon, az igen reméntelen dolog, miérthogy az irgalmasság és könyörületesség mind mi közöttünk és mind Nag[yság]tok között ugyannira elfogyott, hogy az egyik az másikon semmi módon nem kezdé könyörülni.*”¹⁰⁷ Azok a rabok, akik a kínzások ellenére is megtagadták a váltságdíjat, „sarcolatlanok” maradtak és örök rabságra ítéltettek. („*Üljön veszteg, mert azon el nem megy.*”) Ennél rosszabb sors csak az említett pribékekre várt. Nekik a végvári szokásjog értelmében még sarcért sem volt lehetőségük szabadulásra, hiszen emberrabló tevékenységükért kínzással egybekötött halálbüntetés járt.

A kialakított váltságdíjról mind a rabtartó, mind a rab számára „végzést” állítottak ki,¹⁰⁸ amely részletezte a sarc összetételét és meghatározta teljesítésének módját, illetve határidejét. Maga a sarc általában részben készpénzből (mindenekelőtt talérból), részben lovakból, ökrökből és különféle portékákból (a tiltott fegyverektől kezdve a szőnyegeken át egészen a kávéig és különféle használati tárgyakig) állt össze.¹⁰⁹ 1660-ban azután a török fél szorgalmazta, hogy az elkövetkező időben fegyvert és egyéb portékát a rabokon ne kérjenek, azaz vagy pénzért vagy másik rabért cseréljék ki őket oly módon, hogy „*úr úron, főember főemberen, hiszpáhia nemes emberen, beslia katonán [azaz lovason]¹¹⁰, hajdú gyalog törökön szabaduljon*”¹¹¹ — mindez azonban nem valósult meg. Sőt a Nyugat-Dunántúlon a sok-

107 Ferhád budai pasa levele Pálffy Miklóshoz. 1589. jún. 6., Buda. *Jedlicska*, 1881. 694–696. p.: N° IX. Vö. még Uo. 691–692. p.: N° III. és *Szakály*, 1973. 39–49. p.

108 A váltságdíj meghatározását korabeli kifejezéssel a „váltság elvégzésének” hívták: „*Bwdara menyen, es keresse meg ewketh, vígeze el waltzagokat*”. (1558) *Szalay*, 1861. 282. p.: N^o CCXCIV.

109 Szemléletes példákat találunk erre a Batthyányak által az 1580-as évektől vezetett „*Török Rabok regestrum[a]*” című, sarcvégzéseket tartalmazó kötetben. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 43. Vö. még *Szily*, 1884. 88–89. p.

110 Katonán a XVII. században gyakran lovas katonát értettek, míg a gyalogokat ugyanekkor általában hajdúknak hívták. Minderre l. pl. MOL P 1322 Batthyány cs. lt., Földesúri familia. N° 393., 413/a. és 957.

féle portéka mellett igen gyakran kőst követeltek a török raboktól. A sarcokból befolyt só mennyiségéből (sok ezer kocka évente)¹¹² úgy tűnik, a Batthyányak az ország nyugati területein nehezen beszerezhető erdélyi sóból ezen a különös módon — és egyébként vámmentesen — biztosították uradalmaik szükségleteit. A törökök ugyanakkor erdélyi rabjaikkal szintén sok száz vagy akár több ezer sókockában alkudtak meg.¹¹³

3. A váltságdíj összegyűjtésének nehézségei

Miután mind a magyarok, mind a törökök hamar felismerték, hogy váltságdíját, pontosabban annak hátramaradt részét leggyorsabban és legmegbízhatóbban maga a rab gyűjtheti össze, kibocsátásának különféle változatait alakították ki a visszatérését szolgáló biztosítékoknak megfelelően. A rab elengedésére az esetek nagy részében azonban csak akkor került sor, ha a hozzátartozók a sarc egy bizonyos meghatározott részét a rab tulajdonosának már megküldték. Budán legalábbis „szokás volt, hogyha az fele sarcát beszolgáltatták, így osztán ... kibocsátották”.¹¹⁴

Kibocsátás esetén a legkisebb garanciát a hitlevél (*Glaubensbrief*) adása jelentette, amikor egy-egy magyarországi főúr vagy végvári kapitány, illetve magasabb rangú török tisztségviselő külön oklevélben és meghatározott összeg vagy a sarc megfizetésének terhe alatt kötelezte magát a rab visszatérésének biztosítására. Miután a rabtartó kézhez vette a hitlevelet, a fogoly terminust kapott — ez egy-két héttől általában több hónapig, ritkábban hosszú évekig terjedt¹¹⁵ —, melyre a váltságdíj maradék részét hiánytalanul tartozott beszállítani. Amennyiben erre nem

111 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299.

112 A raboktól szerzett kősről és felhasználásáról külön számadást is vezettek: Némethújvári, szalónaki, rohonci és borostyánkői török, illetve rác raboktól „bevett sónak bizonyos *Introitus* et *Exitus* diversis vicibus” (1646–1652). MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 141., 303–304., 306. stb. Vö. még Varga J., 1991. 127. p. és Lengyel-Lovas, 1939. 36–39. p.: N° 4. és 7.

113 Dongó, 1915. 146–147. p.: N° XLVI.

114 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9282. Ez a szokás azonban — úgy tűnik — eléggé általános volt, hiszen Ali koppányi béget is csak váltságdíja közel felének teljesítése után engedték el Bécsből. Szakály, 1973. 40. p.

115 1683-ban a Kislehotkáról (Nyitra m.) budai fogságba került Zsuzsanna asszony és leánya, Katus 220 magyar forintnyi sarcuk összekoldulására Ahmed budai pasától 8 esztendőnyi terminust kaptak. Horánszky, 1937.

volt képes, a sarccal kapcsolatos végvári szokás értelmében a határnap elmúltával tömlőcébe került vissza. Mivel a legkritikább esetben sikerült a teljes váltságdíj időben történő összegyűjtése, gyakorlattá vált, hogy a rab külön levélben kérte a terminus elhalasztását.¹¹⁶ Noha ennek megadása a rabtartó jóindulatától függött, az esetek túlnyomó részében engedélyezték. Ekként a rabok általában kis részletekben szállították be olykor valóban tekintélyes sarcukat. A hitlevélen való kibocsátás azonban nem tartozott a kedvelt eljárások közé, sőt alkalmazását gyakran tiltották, hiszen nem volt ritka az olyan eset, amikor a keresztény fél képviselői hamisított hitlevéllel próbálták a török tömlőtartókat félrevezetni.¹¹⁷ De a határ menti végvárak bégjei is sokszor megszegték ígéreteiket, és még attól sem riadtak vissza, hogy a királyi végváriak bosszúból főrabok elfogásával fenyegethessenek vagy oly módon szégyenítsék meg őket, miként azzal a krónikaíró Pethő Gergely rémisztgette 1611-ben Musztafa szigetvári ágát: „*az hitleveledet sok török és köröstyön vitézek látára disznófurkon szaggattatom el, lássák sok vitézek emberségedet.*”¹¹⁸

A váltságdíjra éhes rabtulajdonosok számára megnyugtatóbb megoldást jelentett a zálogolás rendszere. Erre elsősorban olyan esetekben került sor, amikor egy-egy előkelőbb rab rokonsága az ideiglenes kibocsátásért néhány szolgáját küldte zálogul a börtönbe. Mindemellett az emberi önfeláldozás olyan példáiról is van — mindkét fél részéről — tudomásunk, midőn valamelyik testvér vagy fiú, avagy katonatárs vállalta a nyomorúságos börtönt arra az időszakra, amíg a rabságból kibocsátott akár hónapokon keresztül munkálkodott sarca megszerzésében. A zálogolás mégsem vált a rabtartás legkedveltebb szokásainak egyikévé, ugyanis rengeteg visszaélésre kínált alkalmat. Ennek leggyakoribb esete volt, amikor a sarcát teljesítő rabért zálogát nem bocsátották el, hanem egy váltságdíj összekoldulására kiengedett másik rabért visszatartották. S noha — miként Ahmed kanizsai alajbég 1641-ben oly szemléletesen kifejezte — „*nem [volt] törvény sem Törökországban, sem Magyarországon, hogy zálogot valaki sarcáért tartsák*”,¹¹⁹ a kapitányok és bégek mégis ezen jogtalan garanciával igyekeztek magukat biztosítani.

A rabok kibocsátásának legkönnyebben alkalmazható, legbiztonságosabb és ezért leginkább bevett módja a kezesség (*Bürgschaft, sponsio*) intézménye volt.

116 „Az nagyságod porkolábjá, Horvát István beküldötte Nagy Gergely postáját, hogy több napot kérjen.” (1657) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9294.

117 Uo. 15 615. Hasonló példa a törökök részéről: *Jenei*, 1960. 55–56. p.: N° 3.

118 MOL P 235 Pethő cs. lt., *Antiqua miscellanea* No. 950.

119 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok No. 75/d. Vö. egy hasonló esettel a török fél részéről: *Förster*, 1918.

Miként a rabtartás és -kereskedelem majdnem minden elemét, a törökök ezt is a magyar joggyakorlatból vették át. Miután a végváriak jogszolgáltatásában a kezes-ség igen kedvelt eljárásnak számított,¹²⁰ teljességgel érhető, miért vált a rabtartással kapcsolatos oszmán–magyar szokásjog legérdekesebb elemeinek egyikévé. Míg azonban a vitézlő nép tagjai meghatározott összeg vagy bizonyos jószágok lekötésével vállalták, hogy társukat a sereg- vagy hadiszékre időben előállítják, a rabok esetében ez többféle, egészen különleges módon történt. Már maguk a kezesek (*sponsor, fideiussor, obses*) is igen széles körből kerültek ki. Noha az előírások szerint erre senkit sem lehetett kényszeríteni, a mindennapok gyakorlata ennek teljességgel az ellenkezője volt — miként a budai rabok írták 1647-ben: „*minket erővel az kezességre hajtnak, az ki soha sem volt szokással pedig Magyarországon, pedig itt. Tudjuk, az rabok között az ki nem akar kezes másikért lenni, erővel reá nem hajthatják.*”¹²¹

Lcggyakrabban — a fenti példának megfelelően — a kibocsátott rab börtönben maradt vagy a közeli várakban őrzött társait kényszerítették kezességre. Számuk néhány főtől akár félszázig terjedhetett, de nem ritkán történt meg, hogy a Csonkatorony teljes rabközössége vállalta fel a kényszerű kezességet.¹²² Kezeslevelükben (*Bürgschaftsbrief*) — amely részletesen számba vette a kibocsátott rab sarcát és megnevezte behozatalának terminusát — kötelezték magukat, hogy ha társuk nem térne vissza, sarcát ők fizetik meg. Más alkalmakkor kezességük értelmében újabb pénzösszegek vagy dupla sarc fizetése, továbbá különböző testrészeik (szemük, orruk, fülük, ujjuk vagy foguk) elvesztése, esetleg súlyos pálcáztatás várt rájuk.¹²³ S néha valóban megtörtént, hogy egy-egy tömlőctartó elrettentésül végrehajtotta a kegyetlen büntetést vagy a testcsonkítást.¹²⁴ Ezt gyakran a dupla kezesség módján

120 Pálffy, 1995. 154–155. p. Vö. még Varga J., 1981. 168–169. p.

121 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 7761. Vadlövő Benedek már 1577-ben ugyanerre panaszkodott a Csonkatoronyból Melith Ferenc diósgyőri várnagyhoz: „*minket oli Rettenetessen erewitteinek kezessigert, hofi shoha [sic!] imar erewsben nem lehet.*” MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 2102. Kiadása: MZsO, 1969. 75–76. p.: N° 11/3. Vö. még 1651-ből Csajághy Máté veszprémi rab vallomásával: „*egyébaránt szabadulásom nem esett, hanem sok kinoztatásim és nyomoruságim után kénszerítelve négyezer tallérban megsarczol [ti. a török].*” Odeschalhi, 1892. 539. p.: N^o CXLIX.

122 „*Fáncsi Istókért és az vele való postákért mineküink egész seregestül köllött kezesek érettök lennünk, mert hogy az hiszár alji sereg rabja és azok kezében vagyon az tömlöc.*” (1657) Uo. N° 9295. Vö. még Uo. N° 9300. Batthyány Ádám a kibocsátott rabok kezeseiről porkolábjával külön füzetet vezetett. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 199. (1648–1652), N° 323. (1651–1652)

123 A fenti esetek egy-egy példájára l.: Uo. N° 4. fol. 94., N° 105., 139. és 148.

igyekeztek megelőzni, midőn ismét újabb pénzösszeget vagy másik testrészüket ajánlották fel, hogy a vissza nem tért rab számára a határidőt legalább egy kis idővel meghosszabbítsák. 1634-ben azonban a kanizsai rabokon még az újabb kezesség sem segített, kibocsátott társuk ugyanis „*falukon, városokon valamit megkoldula, másfelül korcsmákon megissza*”.¹²⁵ Olyan esetekben pedig, amikor valamelyik rab kibocsátott társáért utóbb a kezességet nem ismerte el vagy megtagadta azt, a két rabot valamelyik végvárban honfitársai előtt szembesítették és a kezességgel kapcsolatban vallomásra készítették.¹²⁶

Az igazán megfelelő kezesek mégsem a nincstelen rabtársak, hanem a tehetős hódoltsági vagy határ menti mezővárosok és települések voltak. Az oszmánok éltek is a kínálkozó lehetőséggel, midőn például 1584-ben — a kereskedelmi kapcsolatok időleges megbénulására fittyet hányva — hat hódoltsági mezővárosra (Ráckeve, Nagymaros, Vác, Nagykőrös, Cegléd és Tolna) erőltették rá, hogy Ali kop pányi bég több mint 30 000 aranyforintos sarcáért kezességet vállaljanak. Közel negyedszázaddal korábban ugyanakkor Mágochy Gáspár 14 000 forintos váltásdíjáért három határ menti település (Szikszó, Debrecen és Rimaszombat) vállalt garanciát, míg a dalmát területeken már a XV. századból is tudunk ragúzai polgárok kezességéről. Ezek a szokások a Kanizsával szembeni végvidék területén a XVII. században is érvényben maradtak. Ebben az időben a törökök gyakran egy-egy Zala vagy Vas megyei falu bíróját rendelték — nem ritkán a rab kérésére — Kanizsára, hogy ott azután az ő nevében az egész falut bírják rá valamelyik kibocsátott magyar

124 „Az szegény körösztyény rabokat az röttenetes hideg pincében kínozt és kötözi úgyannyira, hogy mastanában az szegény Simon Jakabot mezétláb úgy megverte, hogy az csontnak hús és bíri mind elesett fát dug az szájában és úgy veri ki az fogát.” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. Sőt olyan esetről is tudunk, amikor a megszökött rab kezesait a Csonkatoronyban annyira megverték, hogy közülük ketten belehaltak sebeikbe. Uo. N° 26 646. Vö. még N° 9285., 9301. Vö. még a Magyar Simplicissimus szemléletes leírásával váltásdíjra történő kényszerítéséről: „*lefektettek, befogták a lábunkat kalodába, hogy a lábunk egymás felett állott, mire irtalmatlanul, de szép lassan verni kezdtek a talpukat és rendszerint egyre erősödő veréssel követelték rajtunk a váltáságot mégis előbb keresztben felvágták a talpamat, kinyomták belőle az összefutott vért s felhígított lótrágyával bekötötték, hadd szíja ki belőle a gennyedtséget.*” Simplicissimus, 1956. 190–191. p. és Izsépy, 1974. 160. p. A török tömlőctartók által végrehajtott efféle kínzások ismeretében elutasítandó Takáts Sándor többször hangsúlyozott állítása, miszerint az oszmánok „*a magyar rabokkal igen emberségesen bántak.*” Takáts, 1926. 292. p.

125 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 23 882.

126 „*Had legyenek Szömbe egy massal, Amhath Huszainnal s azt had mongya Szömbebe Huszainnak Amhath, hogyha voltam kezes, te érted, mind az egész Varasul előtűnk*” — írta 1640 nyarán Mehmed lippai szandzsákbég Ibrányi Lászlónak. Vay, 1936. 14. p.

rab kezességére.¹²⁷ Mindemellett olyan esetről is tudunk, amikor a törökök egy hozzájuk más ügyben fordul és a rab rokonságával semmiféle kapcsolatban nem álló személyt tartottak erővel kezesként fogva.¹²⁸

A sarcuk összegyűjtésére kiküldött rabok vagy mindkét lábukon külön-külön, vagy — ha már sarcuk jelentősebb részét teljesítették — pusztán egyik lábukon erős vasbilincset viseltek, melyekről elsősorban az előzőeket vasas raboknak (*captivus ferreus*) nevezték.¹²⁹ A bilincs viselésétől csak azok az előkelőbb rabok mentesültek, akiknek egykori gazdája egy bizonyos pénzösszeget, az úgynevezett vas- vagy bilincsváltáságot előre megfizette. Ettől azonban a rabok kérelmére a tehetősebb rokonság is gyakran elállt. Ennek elsősorban két oka volt. Egyrészt a béklyóval koldulókon az emberek könnyebben megkönyörültek, és kevésbé gyanakodtak arra, hogy — a napjaink álkoldusaihoz hasonló — hamis rabbal van dolguk. Másrészt a vasas rabok különféle jogokkal rendelkeztek, amelyek csak a bilincs állandó viselése esetén jártak nekik. Miután a béklyó nehezítette mozgásukat, mind a török, mind a magyar oldalon hamar kialakult annak a gyakorlata, hogy a képzeletbeli államhatárig — a Csonkatorony rabjai esetében például nyugati irányban a Buda és Tata között éppen félúton fekvő Bicskéig¹³⁰ — az egyik, azután pedig a másik fél falvainak lakói voltak kötelesek a rabok szekereken történő szállítására, sőt ellátásuk és szállásuk biztosítására. Hogy ez valóban állandó szokássá vált, arról a kibocsátott raboknak adott menlevelek (*passus, salvus conductus*) tanúskodnak, melyek rendszeresen meghagyták a falvak bíráinak, hogy mindenütt szekeret adjanak az „*igaz járatbéli megsarcolt rabok*” vagy „*kolduló rab asszonyok*” alá, és útjaikon számukra „gazdálkodást”, azaz étellel-itallal való ellátást rendeljenek.¹³¹

127 Az említés sorrendjében: Szakály, 1973. 39–51. p.; Takáts, 1907. 431. p. és Takáts, 1915/1. 218. p.; Vilfan, 1971. 183. p., MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 16 401., ill. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok No. 75/d 75/e.

128 Förster, 1918. 153–154. p.

129 „Egyik lábamról levették a vasat. A másikon még rajta maradt; ennek a leoldott végét a derekamra tett övhöz erősítették. Így kellett két másik kereszténnyel török útlevelel mellett Ónodra indulnom.” és „mint az első szabadon bocsátásnál szokás: fél lábán vassal, a másik lábán szabadon velem utazhasson ...” Simplicissimus, 1956. 193. és 197. p.

130 1657-ben a budai rabok ennek ideiglenes megsértése miatt fordultak panaszlevelükkel Batthyány Ádámhoz. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9293.

131 Varga J., 1991. 133. p.: 4. jegyz.; MOL E 190 Rákóczi cs. lt. Rendezés alatt. Hadügy. 1668. május 23., Munkács. I. Rákóczi Ferenc menlevele Kerczeghy György rab részére.; MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 215. (1649), N° 351. (1643), N° 392. (1657), N° 396. (1658); Ali párkányi lovas aga men- és koldulólevele Kossuth Miklós számára 1651-ből és

A vasas raboknak a menlevél mellett gyakran koldulólevelet is adtak, amely — hogy azzal később vissza ne éljenek — külön kimondta sarcuk beküldésének terminusát. A koldulólevél bevezetésére a már említett hamis rabok miatt volt szükség, akik kihasználva a kor kedvező lehetőségeit, olykor még láncot is verettek lábukra, és egy-egy város vagy falu templomának környékén verték fel szállásukat. A vasas rabokat mindemellett maga a szokásjog is védelmezte, amelynek íratlan törvényei szigorúan tiltották verésüket vagy megkötözésüket. Ezen szokás erősségét bizonyítja a füleki seregszék 1680. évi határozata, amelyen — s önmagában már ez is érdekes — a török fogságból pusztán ideiglenesen kibocsátott magyar rab pert indított a vár porkolábjá ellen. Az utóbbi ugyanis a vasas rabot, miközben ő a vár határában egy szekérnyomnyi földúton békésen kocsikázott, minden ok nélkül megtámadta és megverte. Mivel ezáltal a várnagy megsértette az oszmán–magyar végvárak között kialakult szokásrendszert, a rab kérte, hogy mivel „*sarca fizetése s az rabok kezessége alól porkoláb uram verése által felszabadult ... régi bévött szokás szerint* [a várnagy] *az sarcát fizesse meg.*” A porkoláb hiába védekezett és tagadta tettét, a beidézett tanúk vallomásai alapján a vitélő törvényszék bűnében elmarasztalta. Mivel azonban a rab teste a verés miatt nem kékült meg, azaz nem súlyos helybenhagyásról volt szó, „*az méltatlan megverésért*” nem a rab teljes sarcának, pusztán eleven díjának — amely a vérdíj felével volt egyenlő —, azaz 20 forintnak a megfizetésére kötelezték.¹³²

Hasonlóan figyelemre méltó eset történt 1647-ben, amikor a kapuvári tömlőcből néhány rabtársa kezességén kibocsátott török fogoly felkeresvén házában magyar tulajdonosát, az őt éjszakára megkötözte. Ezt követően a rab Budára ment és panaszt tett a pasánál az ügyben. Erre a tömlőctartók katonai feletteseikkel együtt — a füleki seregszékhez hasonlóan — „*törvényt láttak*”, azaz a kialakult határ menti szokásjog értelmében megállapították, hogy „*a rab [meg]szabadult, mert azért minthogy az töröknek immár kezesei voltak, nem kellett volna Nagy Pál uramnak, az kié a rab volt, kötözni, hanem békével bocsátani*”. Továbbá kimondták, hogy ezáltal kezeseiről is leszállott a vállalt kötelezettség.¹³³ Határozatának meghozata-

III. Ferdinánd király neki adott hasonló „útlevele” 1652-ből: *Thaly*, 1894. 156–157. p.; Végül Ahmed budai pasa ugyanazon irat egyik oldalán magyarul, másikon törökül megfogalmazott koldulólevele a Kislehotkáról (Nyitra m.) elhurcolt Szusanna asszony és leánya számára 1683-ból: *Horánszky*, 1937. 191. p.

132 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. Vö. *Pálffy*, 1995. 142–143. p. 1646-ban a kanizsai rabok pedig arra kérték Batthyány Ádámot, hogy a sarcát vivő törököket elnászpángoló alattvalóit a rabok szeme láttára büntesse meg. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 27 485.

133 Uo. N° 7762.

lakor a török bíróság többször kikérte a Csonkatorony keresztény rabközösségének véleményét is. Miután pedig a magyar rabok „*értelmők szerint*” szintén azt állították, hogy a rab birtokosa nem becsülte meg a kezességet, az jogosan nyerte vissza szabadságát.

A kezességen kiküldött rabbal kapcsolatban a korabeli török–magyar levelezésben még egy íratlan végbeli törvény bukkan fel számos alkalommal. Gyakorta fordult elő, hogy a vasas rab a sarcának teljesítésére kijelölt határnap előtt vagy rablók áldozata lett, vagy valamelyik országos járvány ragadta el. Ilyenkor a kezeseknek vagy a kibocsátást kérő félnek bizonyítania kellett, hogy a rab valóban meghalt, és ezért a továbbiakban sem tőle, sem kezeseitől nem követelhető váltásdíja. A rab halálának igazolására ezért az a gyakorlat alakult ki, hogy ha sarca összegyűjtése közben, a határnap előtt távozott az élők sorából, „*az régi végbeli vitélő szokás szerint az testét*” rabtartói számára kellett beküldeni.¹³⁴ Ellenkező esetben vagy akkor, ha a megállapított terminus lejártát követően halt meg, a váltásdíj teljesítése a kezesek feladata maradt. A test beküldése mindkét fél részére fontos bizonyítéka volt a rab halálának, és megelőzhette az olyan kellemetlen eseteket, amilyen például 1699-ben történt Sopronban. Ekkor ugyanis a város egyik polgára a török rabságában halottnak vélt polgártársa özvegyét kívánta oltár elé vezetni, miközben a férj váratlanul hírt adott magáról.¹³⁵

A XVII. század közepén elsősorban a szabad katonáskodó elemek megszapordásának és csavargó-fosztogató tevékenységüknek köszönhetően a határ menti közállapotok meglehetősen kaotikus helyzetet teremtettek. Ennek megrontásában ugyanakkor maguk a rabok is egyre jelentősebb szerepet vállaltak. A század derekán mindenekelőtt a hódoltság alföldi területein amellet, hogy mind a török, mind a magyar „hamisan kolduló rabok” száma ugrásszerűen megnövekedett,¹³⁶ maguk az „igaz járatbéliek” is egyre gyakrabban éltek vissza a vasas raboknak járó szeke-rezés és ellátás kiváltságával. Sarcuk gyors összegyűjtésének különleges útját választották, midőn kibocsátásukat követően bandákba verődtek és egy-egy hódolt-

134 1594: *Jedlicska*, 1881. 705. p.: N° XXIX. 1601: „*Ha az napnak előtte meghalna, az testét tartozzanak visszahozni.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 4. fol. 94. és 1647: „*Ha az terminus nap előtt ottbenn meghalna, tartozzanak az holtestét kiküldeni, avagy ha ezen terminus alatt ottbenn csavarodnék, avagy csatára menne, s ott elveszne, vagy utában valahol le vágnák, úgy is az sarca az kezesekre szálljon.*” Uo. N° 158.

135 Kovács J., 1959. 9. p.: 2. jegyz.

136 A XVII. század közepén néha maguk az „igaz járatbéli” rabok kértek megbízást vagy felhatalmazást egy-egy vármegyétől a hamis rabok elfogására és előállítására. *Dongó*, 1914. 332. p.: N° XL.

sági gazdagabb települést fosztottak ki vagy kényszerítettek erőszakos módon kocsis adására, illetve váltságdíjuk előteremtésére. Máskor vásárvámokat vettek bérbe, majd hatalmukkal visszaélve kereskedőket sarcoltak meg vagy szüret idején a szőlőtermesztő jobbágyok mustját „dézsmálták meg”, majd adták el. Visszaéléseik az 1650-es évekre olyannyira elszaporodtak, hogy utóbb a török és a magyar hatóságok már pusztán a mindkét lábukon megvasaltaknak és nekik is csak külön igazolólevél esetén engedélyezték a szekér- és élelembiztosítást, sőt a garázdálkodó rabbandák üldözését és elfogását rendelték el. 1654-ben Heves–Külső-Szolnok vármegye pedig külön szabályozta, hogy az Egerből kibocsátott rabok milyen utakon járhatnak Fülek irányába.¹³⁷

Ezeknek és a kezeséssel kapcsolatos visszaéléseknek a következtében, illetve a sarc gyorsabb összegyűjtése érdekében a XVII. század közepén a rabok kibocsátásának gyakorlatát bizonyos mértékben megváltoztatták. Ettől kezdve a kiküldött rab mellé egy vagy két társát rendelték, akiket a korabeli források postáknak neveznek. Az utóbbiak feladata a rab kísérése, váltságdíjának összegyűjtésében való segítése és egyúttal ellenőrzése volt.¹³⁸ Postáknak azért hívták őket, mert a bennmaradt kezesekkel és rabtartóikkal ők biztosították az állandó kapcsolatot, azaz rájuk hárult a sarc éppen összegyűlt részleteinek, továbbá az ezzel kapcsolatban kiállított leveleknek a kézbesítése. Miután magának a kolduló rabnak nem kellett váltságdíja minden egyes részével újra meg újra rabtartóihoz beszekercznie, ezáltal meggyorsult a sarc összegyűjtése.¹³⁹

137 Számos példa a század közepéről és második feléből: Gyöngyös — *Fekete*, 1932/1. 289. és 316. p.: N° 72. és *Fekete*, 1933. 106–107. p.: N° 132., 116–117. p.: N° 166–167., 118. p.: N° 170., 123. p.: N° 183., 125. p.: N° 190. és 129. p.: N° 202–203.; Jászberény — *Hegyi*, 1988. 89. p.: N° 67., 101. p.: N° 79., 109–110. p.: N° 92–93., 131–133. p.: N° 118–119., 142. p.: N° 126., 152–154. p.: N° 140. és 156. p.: N° 142.; ill. *Botka*, 1988. 265–266. p.: N° 19. és 319–320. p.: N° 47., továbbá *Borosy*, 1983–1985. passim. Heves–Külső-Szolnok vármegye előírása és egyéb érdekes adatok: *Izsépy*, 1974. 163–165. p. A rabok vámbérlésére: *Blaskovics*, 1995. 140. p.: N° 63. Vö. még *Szakály*, 1969. passim és 1680: Egeri török kolduló rabok kéri a füleki magyar kolduló rabokat, hogy ők is szerezzenek engedélyt a kapitányoktól, hogy a régi szokás szerint mindannyian szabadon koldulhassanak. MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 6797.

138 Fejérvári Ahmedet „követül avagy útitársul adtanak Pécsi Mehmet mellé, hogy vele együtt be menjen és reá vigyázzon az kezesek képében.” (1647) MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 148.

139 A XVI. században posták helyett még gyakran török vagy magyar végváriak szállították be a kibocsátott rabok sarcát. Ennek a szokásnak a megszilárdulását igen nehezítette, hogy ilyen esetekben a szembenálló félnek menlevelet kellett kiállítania a katonák számára, hogy azok az ellenséges országrészen bántatlanul közlekedhessenek. *Jedlicska*, 1881. 698. p.: No. XIV.

A postákért szintén a börtönben maradt társak kényszerültek kezességre, akiknek kötelezettségei a kibocsátott rabok, sőt a posták szökései miatt gyakran tovább növekedtek. Ilyen esetekben, ha sikerült őreiket rávenni, újabb kezességen, újabb postát bocsáthattak ki, akinek feladata az elszökött fogolytársak felkutatása volt. Pálcaztatást vállalva kikönyöröghették azt is, hogy a sarc nem megfelelő részletével érkező posta újabb útra indulhasson.¹⁴⁰ A kezességen kibocsátott rabhoz hasonlóan a határnap előtt meghalt posta testét egy másik posta ugyancsak tartozott beszállítani. Amennyiben ez nem történt meg, vagy a posta a terminus után lelte halálát, a kezes rabok tartoztak az ő sarcát is megfizetni.¹⁴¹ Ennek ellenére az 1660-as években megtörtént Egerben, hogy a terminus lejárta előtt holtan behozott posta váltásdíját tulajdonosa a kezeseken igyekezett behajtani. A dívánban összegyűlt törökök („*dévános urak*”) ugyan a szokástörvénynek megfelelően ezt nem támogatták, a rab birtokosa mégsem az ő, hanem az oszmán birodalom belsejéből egy nemrég érkezett kádi tanácsának igyekezett érvényt szerezni. A kialakult szokásjogot azonban mind a megölt fogoly tulajdonosa, mind a kádi előbb-utóbb kénytelen volt elismerni, Csáky Ferenc felső-magyarországi hadiszéke ugyanis egyértelműen adta tudomásukra, hogy álljanak el „*az olyan szokatlan kívánságtól, mivel a végbeli törvény ellen való dolog, ha terminusra beviszik a holttestet.*”¹⁴²

Végül ha a kibocsátott rab sarchátralékát tulajdonosának teljességgel leszállította, továbbá a tömlőc- és bilincsváltságot megfizette, szabadon bocsátásakor váltásdíjának átvételéről külön igazoló-, illetve elbocsátólevelet kapott. Ekkor menés kolduló-, valamint társai kezeslevelét rabtartói megsemmisítették. Maga ugyanakkor tartozott ígéretet tenni, hogy legalább egy esztendőn belül nem vesz részt ellenséges akcióban.¹⁴³ Hazatértét követően ellenben a rabok jelentős része tovább

(1589) A XVII. század második felében ugyanakkor előfordult, hogy török rabok Gyöngyös város lakóit kényszerítették sarcuk bevitelére. *Fekete*, 1933. 108. p.: N° 134.

140 1657-ben a budai keresztény rabok fejenként 1000-1000 botütést vállaltak, hogy a postát újabb útra bocsássák. Uo. No. 26 646.

141 Több remek példa az 1650-es évekből: „*Ezt az rabot postaságban küldvén rabjaink, megholt ottbenn az terminus nap után, melynek 2000 arany volt az kötése. Kút az rabok tartoznak megfizetni kezességek szerént.*”, „*Ez az rab postaságban lévén oda bé, az terminus előtt megholt ottbenn die 19. Augusti. Hozza ki az postája az testét.*” és „*Törökországban holt meg az postán. Váli nagyobbik Ali hozta ki az testét.*” MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 49. p. 65., 94. és 242.

142 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa. Az esetet részletesen ismerteti: *Izsépy*, 1974. 162. p.

143 „*Ez alkalommal meg kellett ígérnem a basának, hogy egy éven belül nem fogok ellene har-*

folytatta a végvári szolgálatot, miközben általában nekilátott azoknak az adósságoknak a törlesztéséhez, amelyekhez váltságdíjra juttatta.

A kezességen elengedett rab vagy rokonsága a sarcot többféle módon gyűjthette össze. A tehetősebb nemesek először ingóságaikon adtak túl, majd az atyafiságot járták körbe kölcsönökért folyamodva, végül ha más lehetőség nem kínálkozott, birtokaik egy részét adták el vagy zálogba.¹⁴⁴ A végvári közlegények ugyanakkor néha valóban hosszú kolduló utakra ítéltettek, amelyek során az erdélyi határtól a krajnai Laibachig, sőt igen gyakran még a német birodalom területén is megfordultak.¹⁴⁵ Ezen tevékenységük közben kérelmeket intéztek a Magyar Kamarához, illetve az Udvari Haditanácshoz, hogy szegénységükre való tekintettel fogságuk és koldulásuk idején is folyósítsák zsoldjukat, illetve hagyják jóvá annak kiutalását.¹⁴⁶ Ugyanakkor kolduló jobbágyok és végvári szegénylegények gyakran fordultak „ilendő ajándékért” (*subsidiūm charitativum*) a szomszédos vármegyékhez is,¹⁴⁷ vagy pusztán arra kérték valamelyik nagyobb város bíróját, engedélyezze, hogy a templom előtt koldulhassák össze sarcuk egy részét.¹⁴⁸ Sőt 1683-ban még a te-

colni. (Nem ritkán két, sőt három évre szóló fogadalmat kívántak.)” Simplicissimus, 1956. 199. p.

144 Remek példákkal szolgál erre vonatkozóan: Borovszky, 1909. 294–295. p. Vö. egy váltságdíj kapcsán keletkezett családi perrel: *Jenei*, 1960. 54. p.

145 A magyarországi rabok német birodalmi koldulóútjairól azok a fennmaradt menlevelek és kéregetőpátensek tanúskodnak, amelyeket a birodalmi udvari kancelláriában a XVI–XVII. században tucatszámra állítottak ki. ÖStA HHStA RHR (RHKL) Gratialia et Feudalia, Paßbriefe Karton 1–18. passim és ÖStA HHStA RHR (RHKL) Gratialia et Feudalia, Patentes und Steckbriefe Karton 1–4. passim. Vö. még *Takáts*, 1907. 435. p. Felső-magyarországiak koldulására Laibachban: *Vilfan*, 1971. 189–190. p.

146 Győri, egri és komáromi végváriak kérelemlevelei 1570-ből: *Mátray*, 1854. 209–210. p.: N^o I–II. Batthyány Ádám a XVII. század közepén Soós Gergely és Felső György kányavári vajda, illetve várnagy zsoldkérelme ügyében járt közben az Udvari Haditanácsnál. MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 32.

147 Kossuth Miklós, Turóc vármegye Érsekújvárott szolgáló lovashadnagya például 1652-ben esztergomi fogságából fordult segélyért Bars vármegyéhez, melyre 50 forintot szavaztak meg neki. *Thaly*, 1894. 153–154. p. és *Odeschalhi*, 1892. 539–540. p.: N^o CL. Hasonló könyörgőlevelek a XVII. századból Bars vármegyéhez: Uo. 538–542. p.: N^o CXLVIII–CLIII., Abaújhoz: *Dongó*, 1910–1916. passim (Az általa közölt iratok túlnyomó része ilyen kérelem, illetve velük kapcsolatos ajánlólevél.) Továbbá Borsodhoz: *Borovszky*, 1909. 295–296. p. Vö. még Pest–Pilis–Solt vármegyei adatokkal: *Borosy*, 1983–1985. passim.

148 Az egri rabok írták 1663-ban a kassai főbírónak: „*méltóztasson ezen levelünk praesentáló két posta rabtársinkat az templom eleiben bocsátani, hogy az keresztyének nyujthassák istenes alalmaznájokat.*” *Kemény*, 1897. 573–574. p. Vö. még két horvát végvidéki katona Laibach

hetősebbnek számító Kisfaludy család egyik tagja, László — utóbb ideiglenesen megbízott győri viccgenerális — sem mellőzhette az erődváros magyar csizmadia céhének „alamizsnáját”, hogy mielőbb visszanyerje szabadságát.¹⁴⁹

A vármegyék és a kincstár általában egy-két forintnyi összeggel minden esetben támogatták a könyörgő levelekkel hozzájuk forduló rabokat. 1570-ben Rudolf király az egyre szaporodó kérelmek hallatán még azt is engedélyezte a Magyar Kamarának, hogy a királyi jövedelmekből azután évente 300 magyar forintot alamizsna-pénz címén rabok támogatására fordítsanak.¹⁵⁰ Sőt 1598-ban Vas vármegye külön „alamizsnaadót” vetett ki nemescsere és jobbágyságra két fogságba esett nemes személy kiváltására.¹⁵¹ Az uralkodó és a vármegyék mellett olykor magánszemélyek vagy azon tiszt- és katonatársak mutattak emberséges példát jótékony cselekedeteikkel, akik teljességgel tisztában voltak azzal, hogy a raboskodás nyomorúságát maguk is bármikor megtapasztalhatják.¹⁵² 1649-ben a teljes kiskomáromi őrség ajánlotta fel egy hópénzt Kanizsán raboskodó vicekapitányának megsegítésére.¹⁵³ Sőt a humanista Lackner Kristóf soproni polgármester a XVII. század első felében végrendeletével külön alapítványt hozott létre azon polgártársai támogatására, akik a kereszténység örök ellenségének fogságába kerülnek. Noha a városi polgárok körében a Szent Mihály templomban — mint korábban — ezután is perselemeztek a török fogságba esettek kiváltására, Lackner alapítványa minőségileg egészen más nagyságú támogatást biztosított, hiszen abból általában 50-100 forintot utaltak ki egy-egy rab sarcára a kamara és a vármegyék néhány forintos összegeivel szemben.¹⁵⁴ A déli végeken Laibach városa a XVI-XVII. század fordulóján hasonlóképpen jelentős összegekkel támogatta rabságba esett polgárai kiszabadulását, illetve engedélyezte kezességben kibocsátott raboknak a városban történő koldu-

városához intézett, német nyelvű kérelmével (1596): *Vilfan*, 1971. 185. p., ill. Maráczai Nagy Balázs prédikátor kérelme Sopron városához: *Deák*, 1886. 110-111. p.: N° I.

149 *Lengyel-Lovás*, 1939. 90. p.: N° 18.

150 *Mátray*, 1854. 209. p.: N° I.

151 *Tóth*, 1989. 159. p.: N° 470.

152 Nem véletlenül írták 1639-ben Abaúj vármegyének a gyarmati rabok: „Nagyságtoknál és kegyelmeteknél nyilván vagion az embereknek szerenczeinek változó állapotia, ugi annyira hagi az kit szabadsággal megh eörvendeztetet csak egy szempillantásban keserves rabsaghra jutathat.” *Dongó*, 1914. 169. p.: N° XXXII.

153 *Varga J.*, 1991. 130. p. Vö. még néhány egyéb példa: *Takáts*, 1907. 522. p., ill. keresztény rabok támogatására a kótyavetyén elárverezett nyereségből: *Takáts*, 1917/1. 169. p.

154 *Kovács J.*, 1959. 6-11. p.

lást.¹⁵⁵ A XVII. században azután a német birodalom területén több rabváltó társaság alakult,¹⁵⁶ majd főleg a visszafoglaló háború utáni időszakban Magyarországon is komoly tevékenységet fejtettek ki a keresztény rabok kiszabadítására alakult szerzetesrend (*Ordo Sanctissimae Trinitatis*) tagjai, a rabváltó trinitáriusok.¹⁵⁷

A teljesen önzetlenül nyújtott segélyek mellett előfordultak olyan esetek is, amikor egy-egy földesúr raboskodó familiárisával vagy egy szabad legénnyel, illetve rokonságával szerződésre lépett, melynek értelmében vállalta a sarc megfizetését, ezt azonban a rab — és olykor egész családja — szabadulását követően tartozott leszo­l­gá­l­ni.¹⁵⁸ Persze a jótevők egy része azután visszaélt helyzetével és az egykori rabot a vele kötött szerződéssel ellentétben örök szolgálatra kényszerítette — miként arról Bornemisza Péter emlékezett meg egyik munkájában: „*Török rabságból rab jött ki ... Amaz istentelen oly álnok levelet [kötelezvényt] vett tőle, hogy senkitől pénzt kölcsön ne kérhessen [csak tőle]. Csakhogy az jószág nála maradjon. [Tehát ingatlanát adta a rab zálogba.] És midőn őt, hat, tíz esztendeig bírná is, és azmit kölcsönadott, kiszedte volna is: mégis nem indult fel az szíve, hogy immár meg­eresz­tené neki.*”¹⁵⁹

4. Érdekképviselet a tömlőcben: a rabközösségek „önkormányzatának” kialakulása és működése

A váltságdíjjal összefüggő szokások — elsősorban a kezesség intézménye — és a fogva tartás siralmas körülményei a XVI. század második felétől egyre szükségesebbé tették, hogy a rabok a tartásukkal és szabadulásukkal kapcsolatos ügyekben és egyéb vitás kérdésekben közös erővel lépjenek fel. Közösséggé szerveződésük folyamatát elősegítette, hogy számuk — miként arról a Csonkatoronyban sýnlődők létszámadatairól közölt táblázat tanúskodik — a XVII. század közepére igen jelentősen megnövekedett. Mindemellett a konstantinápolyi Héttoronnyal el-

155 Vilfan, 1971. 184–192. p.

156 Egy ilyen társaság vezetőjének kinevezését l. 1623-ból: ÖStA RHR (RHKI) Gratialia et Feudalia, Patentes und Steckbriefe, Gramay.

157 Fallenbüchl, 1940. 9–14. és 32–41. p.

158 Egy-egy ilyen példa a XVII. századból: Varga J., 1991. 131. p. és Jedlicska, 1910. 112. p.: N° 209. Néha ugyanakkor a rabok holtig tartó szolgálat vállalására is készek voltak. Borovszky, 1909. 296. p.

159 Nemeskürty, 1959. 198. p.

lentétben — ahol minden egyes ellenséges ország képviselői (velenceiek, németek, magyarok stb.) külön csoportosulást alkottak¹⁶⁰ — a hódoltság vilájet- és szandzsákközpontjaiban a rabok szinte kizárólag ugyanazon nemzetiséghez és valláshoz tartoztak. Ez természetesen elősegítette összetartásukat és azt, hogy a különféle visszaélések ügyében hatékonyan emeljenek szót, akár birtokosaiknál, akár a tőlük pusztán néhány tucatnyi kilométerre lakó szomszédos pasáknál vagy generálisoknál. Egy-egy börtönlázadás vagy nagyobb szökési kísérlet pedig — miként az idézett 1652. évi szalónaki vagy a harminc esztendővel későbbi váradi — a rabok tulajdonosai számára is kétségkívül bizonyította, hogy minél tekintélyesebb váltásdíjért egyre többen és gyorsabban csak akkor szabadulhatnak, ha rabjaiknak engedélyezik, hogy azok érkeik képviselőire külön szervezetet hozzanak létre. A „rabönkormányzatok” kialakulásának a fenti tényezők mellett ugyanakkor a kor sajátosságai is kedveztek, a XVII. század zavaros viszonyai ugyanis meggyorsították a kisebb települések és egyéb közösségek önszerveződésének folyamatát.

A rabközösség érdekeinek szóvivője az úgynevezett rabgazda (*Wirt*) volt, akit — miként Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár rabnaplója állítja — a végvárakban kialakult szokás szerint az idősebb rabok közül (bizonyára a közösség beleegyezésével) a tömlőtartók neveztek ki.¹⁶¹ Feladatuk általánosságban a rabok érdekeinek képviselete és védelme, valamint a magyarul nem mindig tudó török tulajdonosaikkal és tömlőtartóikkal való kapcsolattartás volt. Az 1660-as évek első felében Budán egy már kilenc esztendeje raboskodó érsekújvári lovaskatona, István gazda töltötte be ezt a tisztséget, Váradon és Egerben ugyanakkor az a szokás alakult ki, hogy a számos feladat ellátására két gazdát választottak.¹⁶² A hódoltság legjelentősebb börtönében, a budai Csonkatoronyban a gazdán kívül a jelentős levelezés intézésére és a különféle iratok (kérelmek, kezeslevelek, kötelezvények stb.) kiállítására maguk közül még írnokot is választottak (1650-es évek eleje: Rácz Péter; 1656–1657: Sentei Gécí¹⁶³). Sőt egy 1661. évi adat szerint még külön papjuk is volt Szolnai György személyében.¹⁶⁴ „Képviseletük” tehát alig különbözött egy

160 L. ezekre Lukinich, 1923. 191–196. p.

161 „Überall in denen Kranitzhäußern der Gebrauch, das einer unnter den Gefangenen von den Tömlitzer zum Haubt über die andern, so hernach der Wirth genennet wirdt, gemacht, welcher Sorg und Aufsicht vor die andern tragen muess.” Uo. 122. p.

162 Jegyzéküket I. a Függelékben.

163 Ráczra: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 15 615., 15 617., 20 020., 26 681. és 27 310. Az 1654. évi rabjegyzék szerint egerszegi katona volt, akinek sarcát a törökök 900 tallérban állapították meg. Uo. N° 7763. és 27 310. Senteire: Uo. N° 9278., 9289–9296. és 42 841.

korabeli falu „önkormányzatát” irányító testülettől.

A rabgazda elsődleges feladata a helyi török főméltóságokkal (pasák, bégek, kajmekámok) és a fogvatartókkal (dizdárok és tömlöctartók) való állandó kapcsolattartás,¹⁶⁵ illetve a rabok érdekeinek képviselése, pontosabban ügyeiknek olyan diplomatikus formában történő elintézése volt, mellyel mindkét fél elégedett lehetett. Miután a vilájet- és szandzsákközpontokban szokássá vált, hogy a pasák és bégek a rabok váltságdíjának és egyéb problémáinak elintézésére külön dívánt — mondhatnánk „rabdívánt” — tartottak,¹⁶⁶ ezeken a gazda és az írnök több fogolytársa kíséretében maga is részt vett. A rabok sarcát birtokosaik ugyanis véglegesen a dívánon fogadták el, sőt gyakran ugyanitt kényszerítették őket kezességre. Továbbá itt olvasta fel, majd fordította törökre a rabok írnoke, vagy ha ilyen nem volt, a pasa vagy a bég íródcákja a keresztyén közösségnek, sőt olykor a rabok ügyeiben a törököknek írott leveleket is. Emellett ugyancsak a díván alkalmával nyílt lehetőség arra, hogy az oszmán tisztek Budán a kádi és a mufti, illetve — miként azt említettük — olykor a keresztyén rabközösség jogi szakvéleményének kikérésével döntsék el a rabok tulajdonjogával vagy a sarcaikkal kapcsolatos vitás kérdéseiket.¹⁶⁷

A gazdára a legtöbb feladat így a rabok váltságdíjával kapcsolatosan hárult. A sarcért folytatott díváni alkudozásokban való részvételén túl a rabok általában az ő vezetésével vagy tanácsára választották meg kezeseket vagy az egy-egy szökött társuk megkeresésére kiküldendő postákat. Hasonlóképpen a gazda kezelte és elsősorban élelemvásárlásra használta fel azokat a pénzüsségeket, amelyeket végrendeletileg hagyott valaki a közösségre. A XVII. században ugyanis a végváriak és a határ menti nemesek körében illendő szokássá vált, hogy testamentumukban néhány forintot hagytak a szomszédos török országrész, de mindenekelőtt a budai Csonkatorony rabjainak megsegítésére.¹⁶⁸ Rajtuk kívül segélyekkel támogatták a

164 Feltéve, hogy a kiadott iratban említett papon valóban a rabok lelki életének gondozóját kell értenünk. Nagy Im., 1868. 662. p.

165 „Ez elmúlt napokban budai kajmekán önagysága magához hívatta volt az szegény Csonkatoronyban nyomorgó keresztyén raboknak gazdját egynehányad magával, tömlöctartóval egyetemben.” (1660) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299. Idézte már Kubinyi, 1958. 523. p.: 16. jegyz.

166 „Hivatott az bék ő Nagysága bennünket elejiben; díványok volt az török uraknak, ilyen okon, hogy az rabtartás dolga felől.” (Szolnok, 1656) *Thaly*, 1871. 215. p. Vö. még *Fekete*, 1932. 243. p.: N° 9.

167 Minderre l. az alábbi missiliseket: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9278., 9284., 9289., 9294. és 9296.

budai keresztény foglyokat az alföldi mezővárosok is,¹⁶⁹ melyek pénz- és élelemküldeményeit általában a budai bírák adták át a rabközösség vezetőjének. Buda és Pest városok megmaradt keresztény lakói pedig hadiadóik elengedése fejében kötelezve voltak a Csonkatorony rabjainak élelmiszerral való ellátására. Ezt igazolja, hogy midőn 1596-ban Pálffy Miklós „dunáninnyi” kerületi főkapitány az uralkodó nevében adózásra akarta őket kényszeríteni, maga a rabközösség igazolta az élelemellátással kapcsolatos állításuk valódiságát.¹⁷⁰

A rabok ellátása ennek ellenére nem kis feladat elé állította gazdájukat. Néha ugyan engedély kaptak, hogy egy-egy budai polgár vendégül lássa őket, a XVII. században az egyre csökkenő keresztény lakosság a rabok számának drasztikus növekedésével minderre már képtelen volt. Mivel a tömlőcváltság fogvatartóiknak pusztán őrzésükért és nem tartásukért járt, az élelemellátást gyakran alig tudták megoldani.¹⁷¹ Segélykérő levelek pedig nem mindig találtak meghallgatásra. A törökök ezért még annak a szokásnak a kialakulását sem akadályozták meg, hogy a kezességen kibocsátott rabok társaik számára élelmet vásároljanak vagy összekoldult segélyeket (főleg kenyeret és húst) fuvarozzanak be a királysági területekről a hódoltsági börtönökbe. A kölcsönösség említett elvének megfelelően ugyanez a gyakorlat a másik oldalon is elevenen élt, noha előfordult, hogyha a kezességen kibocsátott rab nem tért vissza, időlegesen megtiltották a segélyek szállítását. Ellenben ha a törökök megfelelően látták el a rabokat és nem akadályozták kéregető tevékenységüket, maguk ugyanerre buzdították a szomszédos magyar főkapitányokat.¹⁷²

168 Néhány példa: 1604, Galovicz Csiszár György: „Ismég hagyok az szegény körösztyn raboknak, kik az Chonka Toromban vadnak, ugyan száz forintbul 5 forintot.” Horváth, 1995. 30. p.: N° 4., 1652, Trombitás Pál győri végvári katona özvegye, Raczkey Judit: „Ezen háznak árából az Czonka Toronybeli keresztény raboknak adgyanak öt ezüst tallért.” Horváth, 1996. 168. p.: N° 212. és 1663, Sándor György Veszprém vármegye szolgabírája és felesége: „Budai Csonkatoronybeli raboknak hagyunk huszonöt forintot.” *Fejérváratott lévő keresztény raboknak tizenharmadfél forintot.* MOL P 961 Daróczy cs. lt., Tétel 1. Paksy cs. ir. fol. 42–46. Ugyanez az adat a Thaly család archívumából: Varga J., 1991. 130. p.

169 Nagykőrös, 1630: „akkor az raboknak adtunk 1 ft. 40 d.” Szilády–Szilágyi, 1863. 18. p.: N° XVIII. és 1650: „Csonka törmébeli [sic!] rabok számára attam 26 d.” Uo. 161. p.: N° LXIX. Vö. még Fekete, 1944. 175. p.

170 Jedlicska, 1897. 593. p.: N° 928/b.

171 Ennek borzasztó következményeiről 1663-ból naplójában igen hiteles képet fest a Csonkatorony melletti fogdában tartott Auer János Ferdinánd pozsonyi polgár. Lukinich, 1923. passim.

172 „Ha valamelyikünk kimegyen is, az mi kevés pecsenyét, élésiünkre valót Magyarországból küldenének avagy hoznának, az ebeknek hányják és azok osztznak vele.” (1654) MOL P

A rabgazda a közösség ügyeinek intézésére a tömlöctartók engedélyével még a királysági területekre is elutazhatott. Mindez gyakran történhetett meg, hiszen Egerben és Váradon bizonyára azért alkalmaztak két gazdát, hogy az egyik távollétében a másik továbbra is elláthassa társaik irányítását és képviselését. A gazdák királysági tevékenységére vonatkozóan a XVII. század második feléből több érdekes esetet ismerünk. 1661-ben például a budai rabok vezetője, Posgay András a Sopron megyei Pórladány községben a Csonkatorony rabjaira szállt birtokot adta el a közösség nevében. Történt ugyanis, hogy egyik kezességen kibocsátott társukat, aki sarca egy részével éppen Budára tartott, egy túskevári ember a Bakonyban megölte és kifosztotta. Tette hamarosan nyilvánosságra került és földesurainak sikerült is őt kézre keríteniük. A budai rabok erre a gyilkost ajánlották a törököknek megölt társuk helyébe, ők azonban ezt nem fogadták el, és a kialakult szokásjognak megfelelően — mivel a rab holttestét nem küldték be — bennmaradt kezestársain követelték 2000 tallérnyi sarcát. Erre a túskevári férfit az úriszék a rablásért és gyilkosságért halálra ítélte, jószágait pedig a megkárosított rabok számára rendelte, olyan feltétellel, hogy azt bárkinek eladhatják. Így került a rabközösség birtokába a Sopron megyei Tompaháza falu egyik pusztája házhelye a hozzá tartozó erdővel és szántófölddel. Ezt azután ők az esztendő tavaszán 20 gráci tallérért eladták Niczky János hadnagy, Posgay András rabgazda, Szolnai György pap és még egy rabtársuk jelenlétében Bakodi Istvánnak és feleségének, hogy a befolyt pénzösszezből meggyilkolt társuk sarcának legalább egy részét kifizethessék.¹⁷³

Az 1660-as évek második felében hasonló ügyekben többször járultak a váradi és egri rabgazdák néhány idősebb társuk kíséretében Csáky Ferenc felső-magyarországi főkapitány kassai hadiszékére.¹⁷⁴ Az idézett 1680. évi füleki seregszéki tárgyaláshoz hasonlóan — amelyen egy vasas rab pereskedett a királyi véghely várnagyával —, az utóbbi esetekben a váradi vagy az egri rabközösség indított pert

1314 Batthyány cs. lt. N° 7763. Ugyanerre l. még: Uo. N° 9279., 9293. és 26 681. Élelemkérelem Batthyány Ádámhoz a Csonkatoronyból: Uo. N° 9307. A török rabok megfelelő ellátását kéri: Uo. N° 9310. A szalónaki török foglyok hasonló kérelme a kanizsai magyar rabok ellátására, mivel „*az ottbenn lévő keresztény raboknak, az mint ittkinn panaszkodnak, kenyerek megtartóztatott, azonkívül az hatalmas vezér előbbeni szegény szokások szerint koldulniok sem hagy többül,*” s ezért Batthyány is hasonlóképpen bánik velük. (1645) MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 118. Vö. még Uo. N° 123. és 133.

173 Nagy Im., 1868. 661–663. p.

174 Vö. a meggyilkolt egri posta már idézett ügyét, ahol szintén a gazda képviselte az egri rabközösséget. A hadiszék összetételének és tevékenységének bemutatása: Pálffy, 1995/1. 115–132. p.

több királysági személy ellen. A hadbírótság előtt minden alkalommal a rabgazdák képviselték társaik érdekeit. 1665 őszén például a váradi rabok nevében Dobai Mihály gazda Homonnai Drugeth Zsigmondné egyik terebesi jobbágyasszonya ellen nyújtott be keresetet. Az asszony fia ugyanis egy aga rabjaként nyomorgott Váradon, majd postájával együtt társaik kezességén kibocsátást nyert. A fiú ekkor Terebesen felkereste szüleit és velük — mivel a posta miatt nem szökhett el — galád tervet hajtott végre. Az éjszaka folyamán a postát „megnyomták, agyon vagdalták és megölték.” Miután a kibocsátott két rab a határnap lejártát követően sem tért vissza, a rabtartók ismét a fenyítés eszközéhez folyamodtak. Erre a rabok újabb postákat küldtek ki a terebesi fiú és társa felkeresésére, akik sikerrel jártak. A szökevényt bevitték Váradra, postájának azonban már csak eltemetett holttestére bukkantak. Mivel ez jóval a terminus lejártá után történt, a szokásjog értelmében a kezesek kötelesek voltak a posta sarcát magukra vállalni. Ők azonban nem hagyták annyiban a dolgot, és a szokásjog értelmében — „*törvény mind török közt es magyar közt úgy vagyon, hogy valahon olyan dologh [ti. gyilkosság] esik ott tartoznak az sanczaval*”¹⁷⁵ — Csáky főkapitány, majd Wesselényi Ferenc nádor közbenjárásával Homonnainétól követelték a posta váltságdíját. A földesúr azonban nem sietett megfizetni a kívánt összeget, mire a rabok a gyilkos „vénaasszonynak” a kiadását szorgalmazták. Ehhez azonban előbb bizonyítaniuk kellett, hogy a jobbágyasszony valóban részt vett a bűntettben.¹⁷⁶

Ugyanezen hadiszéken — s nem a vármegye törvényszékén — a váradi rabok Semsey Sándor Abaúj megyei nemesembert is beperelték. Ő ugyanis egy Egerből származó török rabot Fekete János váradi fogolynak adott el maga kiváltására („*feje szabadulására*”). Az ottani törökök azonban hittársukat nem fogadták el Feketéért cserébe, mire Semsey az immár Fekete tulajdonában levő rabot újra eladta, ezúttal egy egri magyar rabnak, aki azután érte valóban visszanyerte szabadságát. Fekete ezután társai kezességén és Semsey felkeresésének ürügyén egy postarabbal elhagyta Váradot. Kibocsátását követően azonban nem a nemesemberhez igyekezett, hanem postájával együtt tüstént kereket oldott. A kezes raboktól ezek után fogvatartóik mindennapos kínzásokkal Fekete és postája váltságdíját követelték. Mivel a szökött rabok felkutatására semmi reményük nem volt, ezért Csáky Ferenc hadiszékén Semseytől legalább azt a pénzösszeget igyekeztek visszakövetelni, amelyet ő egykori rabtársuktól az egri törökért kapott.¹⁷⁷ Hasonló példáról török

175 *Izsépy*, 1970. 316. p.

176 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa, ill. a Függelékben citált levelek. Alapos ismertetése: *Izsépy*, 1970. 320–321. p.

rabok esetében is tudunk. 1640-ben a Fülek várában nyomorgó kezesek a gyöngösi vásáron koldulása közben megölt társuk 900 gurusnyi vérdíját követelték a városon, ezúttal sikertelenül.¹⁷⁸

A rabközösségek amellett, hogy a királysági alattvalókkal való vitás kérdéseik elintézésére hadi bíróságokon kerestek jogorvoslatot, néhány adat szerint nemcsak török rabtársaik ügyeiben szolgáltak szakvéleménnyel, hanem maguk is mintegy bíróság gyanánt hoztak — noha néha kényszerű — határozatokat. A kezesekkel kapcsolatban előfordult például, hogyha a kibocsátott rab a kijelölt határra nem tért vissza, a kötelezettség érvénybeléptetése érdekében a kezesre a végvár főkapitánya — miként például 1635-ben Esterházy Pál bányavidéki vicegenerális — „*váczi emberek előtt az rabokkal tétetett vala törvényt reá.*”¹⁷⁹ Ugyanígy módon hoztak határozatot 1652-ben a Csonkatorony keresztény rabjai is kibocsátott rabtársuk, Palotai Ferenc sarcával, illetve annak vitás kérdéseivel kapcsolatban.¹⁸⁰

5. „Varadi szegeny rabok petseti” — a rabközösségek irathitelesítési szokásai

A hosszas hadiszéki peres tárgyalásokkal és a szövevényes kezességi ügyekkel összefüggő iratok kiállítása, továbbá a rabok kérelemleveleinek megírása komoly nehézség elé állította a rabgazdát. Budán és a többi határ menti török végvárban ezért már a XVII. század elején az a gyakorlat szilárdult meg, hogy — miként említettük — a közösség egy írástudó rabot írnokként alkalmazott, aki azután egy-egy stílusban és szerkezetben fogalmazta nap mint nap társaik könyörgőleveleit.¹⁸¹ A kiállított iratok hitelesítése ebben az időben ugyancsak szükségessé vált, hiszen a hosszú békeidőszak alatt a kibocsátott raboknak — akik maguk kézbesítették leveleiket¹⁸² — gyakran kellett igazolniuk, hogy valóban igaz úton járnak. A megromlott közállapotok idején ugyanis a hamisan kolduló rabok szerfelett megsaporodtak, hit-, men-, kolduló- vagy a kérelemlevelet pedig nem volt nehéz hami-

177 MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Tétel 5. Sedes bellica. 1665. október 19., Kassa, ill. a Függelékben citált levelek. Az ügy említése: *Izsépy*, 1970. 321–322. p.

178 *Fekete*, 1932/I. 316. p.: N° 70–71. Vö. még *Fekete*, 1933. 113–114. p.: N° 154–155.

179 *Jedlicska*, 1910. 138–139. p.: N° 259.

180 MOL P 1313 Batthyány cs. lt., Török iratok N° 343.

181 *Izsépy*, 1970. 317–318. p.

182 „*levél vivő rabtársaink*” (Dátum nélkül.) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9307. Vö. még Uo. N° 35 722.

sítani. Mivel az iratok hitelesítésének legelterjedtebb módja Magyarországon a megpecsételés volt, és miután — többek között éppen az előbb említett okok miatt — a XVII. század a magyar köriratú községi, céh- és egyéb közösségi–testületi pecsétek megszületésének virágkorát hozta,¹⁸³ aligha csodálkozhatunk azon, hogy a hódoltsági magyar rabközösségek is pecséteket vésettek maguknak. Ezeket azután bizonyára maga a gazda őrizte, illetve velük hitelesítette a deák által megfogalmazott és lejegyzett iratokat.

Noha tudjuk, hogy a fennmaradt rablevelek pecséthasználataból az iratanyag töredékes volta miatt messzemenő következtetéseket nem szabad levonnunk, mégis úgy véljük, tanulságos komolyabb vizsgálat alá venni a magyar szfragisztika ezen páratlan „termékeit”. Erre azért is különösen nagy szükség van, mert pecsét-tanunk — a múlt század második felének néhány kisebb közleményétől eltekintve — mind a mai napig nem fordított kellő figyelmet koraujkori pecséthasználatainkra, illetve a magyar feliratú pecsétek kialakulásának és fejlődésének folyamatára.¹⁸⁴ Az alábbi adatok remélhetőleg bizonyítani fogják, milyen lehetőségek rejlenek még ezek kutatásában.

Az eddig előkerült legkorábbi hódoltsági rabpecsétet a budai Csonkatorony közösségének 1651. február 15-én Batthyány Ádámhoz intézett leveléről ismerjük (No. I.).¹⁸⁵ Noha a pecsét meglehetősen kis alakú és primitív megmunkálású, „CT” felirata a korban egyedi volta miatt kezdetben mégis alkalmas lehetett arra, hogy a „Csonka Toronyban” nyomorgó keresztény rabok vele hitelesítsék kiállított irataikat. Sajnos jelenlegi ismereteink alapján nem tudjuk pontosan megválaszolni, mióta használta a budai rabközösség ezt a pecsétet. Annyit azonban kijelenthetünk, hogy a Csonkatoronyban 1562-ben, 1575-ben, sőt még 1605-ben kiállított leve-

183 Erre a folyamatra l.: *Lugossy*, 1855.; *Nagy Iv.*, 1867.; *Thaly*, 1869.; *Nagy Gy.*, 1871. és össze-foglalóan *Kumorovitz*, 1938. 274–278. p. A különleges hatósági pecsétek közé sorolható a füleki seregbíró 1680-ból ismert és pusztán egy latin nyelvű feliratot — azt is rossz helyesírással — magába foglaló pecsétje: „SIGILLV[M] IVDICII BELLICIS [sic!] PRESIDII FILEKIENSIS”. MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 11 378. és Pálffy, 1995/1. 144. p. és 228. p.: 2. jegyz. Vö. még a hasonlóképpen érdekes parasztvármegyei pecsétekkel: *Szakály*, 1969. 142–143. p.

184 *Kumorovitz L.* Bernát már 1938-ban helytelenítette azt az elképzelést, hogy „a mai elgondolások szerint a pecséttanba elsősorban a középkori anyag tartozik.” *Kumorovitz*, 1938. 278. p.

185 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 50 743. Vö. még dátum nélkül: Uo. N° 35 790. Itt szeretnék őszinte köszönetet mondani Kákonyi Sándornak a pecsétek ábrázolásáért. (A rabpecséteket a mellékelt ábrákon eredeti méretükben és formájukban közöljük a 62. oldalon.)

leken sem találunk semmiféle pecsétet.¹⁸⁶ 1636-ban azután az egyik rab levelén egy nyolc egyenlő szeletre osztott kör alakú pecsét bukkan fel, a következő évtizedben pedig egy-egy nemes származású rab vagy valamelyik budai török tisztségviselő sigillumával erősítették meg az iratokat.¹⁸⁷ Mindebből talán mégsem merészség azt feltételeznünk — jóllehet tisztában vagyunk azzal, hogy a megpecsételt leveleknek csak igen kis százaléka maradt fenn —, hogy a pecsétet valamikor az 1640-es években véssethette a Csonkatorony keresztény közössége.

1651 őszéről a budai raboknak újabb pecsétjére bukkantunk a Batthyány levéltár páratlan missilis-gyűjteményében (No. 2.),¹⁸⁸ amelynek használatára egészen 1660-ig rendelkezünk adatokkal. A korábbinál jelentősen nagyobb méretű pecséten a „CT” felirat fölött egy három karikán összetartott lábbilincs látható, amely a XVII. század egyik legismertebb török béklyófajtája volt.¹⁸⁹ Az általában vörös viaszba vagy ritkábban kis papírszeletre nyomott beszélőpecsét monogramja alatt egy másik típusú béklyót, míg tőle jobbra és balra egy-egy különleges eszközt, talán valamiféle kínzószerszámokat (kézszorítót és szájfeszítőt vagy esetleg hóhérszéket) találunk, ezt azonban a fennmaradt igen csekély számú törökkori leletanyag alapján pusztán feltételezésként állítjuk. Ugyanakkor bizonyosan tudjuk, hogy ezzel a pecséttel egyidejűleg az 1650-es években a rabközösség egy kisebb pecsétet (No. 3.), pontosabban a nagypecsét kisebb változatát is használta. A kispecsét nemcsak méretében különbözött a nagyobbtól, hanem abban is, hogy rajta a C és T betűk markánsabbak voltak, föléljük pedig egy olyan kéz- vagy lábbéklyót véstek, melyet nem egy karika, hanem pusztán egy vasrúd tartott össze. Mivel a kispecsét sajnos csak datálatlan — de biztosan 1650-es évekből származó — leveleken maradt fenn, az sem zárható ki teljességgel, hogy születése megelőzte a nagyét, noha erre ez ideig semmiféle bizonyíték nem került elő. A két pecsétet azonban biztosan egyidejűleg használták, hiszen azok az említett Rác Péter írnok által kiállított leveleken bukkannak fel. Több pecsétre egyrészt az egyre növekvő számban kiállítandó iratok miatt volt szükség — az 1650-es évek közepén ugyanis a rabok lét-

186 1562: Csarkó György komáromi végvári levele I. Ferdinándhoz. ÖStA HHStA Turcica Karton 16. Konv. 2. fol. 133.; 1575: Vadlövő Benedek levele Melith Péter diósgyőri várnagyhoz. MOL P 707 Zichy cs. lt. N° 2102. Kiadása: MZsO, 1969. 75–76. p.: N° 11/3. 1605: Wathay Ferenc és Komornyik István egy-egy levele Batthyány Ferenchez. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 51 262. (Wathay levele több kiadásban napvilágot látott: RMKT, 1959. 554. p., Nagy, 1976. II. köt. 164–165. p. és RMLt, 1981. 343–345. p.: N° 75.) és Uo. N° 27 083.

187 1636: Uo. N° 9277., 1646: N° 9279–9280. 1649: N° 35 722., és é. n.: N° 9309.

188 1651. szept. 4.: Uo. N° 31 527.

189 *Temesváry*, 1970. 54. p.

száma villámgyorsan emelkedett, és így ügyeik száma is sokszorosára nőtt —, másrészt a pecsétet őrző rabgazda királysági útjai alatt sem szünetelhetett a kezeslevelek és egyéb iratok kiállítása.

Rácz deák levelein a nagy- és kispecsét mellett az 1650-es évek első felében egyetlen alkalommal egy ábrázolásában még érdekesebb beszélőpecsét bukkan fel, amely reneszánsz jellegű pajzson stilizált formában magát a budai Csonkatornyot mutatja be (No. 4.).¹⁹⁰ Ennek megerősítéseként a címerpajzs felett a „BCT” betűk olvashatók. A pecséten látható torony — amely egykor a vár kelet–nyugat és észak–déli védelmi vonalának sarokpontjában, a mai királyi várpalota belső udvarán emelkedett — a hódoltság legjelentősebb börtöne volt. Nevét a hagyományok szerint onnan kapta, hogy Zsigmond király uralkodása idején kezdték építeni, de sohasem fejezték be, így csonka volta miatt az esőzések sem kímélték.¹⁹¹ Noha benne már a középkorban is őriztek rabokat,¹⁹² igazi börtönné a török hódoltság időszakában vált, ahol egy 1551. évi adat tanúsága szerint a budai pasa már jelentős számú keresztény foglyot tartott.¹⁹³ Az épületet — amelynek fapadlásai az 1578. évi nagy lőporrobbanás idején beomlottak, minek következtében az ott tartózkodó rabok közül többen elpusztultak — egy őrház mellett a tömlöctartók, továbbá janicsárok és más várbeli törökök barakkszerű házai vették körül.¹⁹⁴ Maga a torony —

190 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 15 615.

191 „Szemközt áll Zsigmond király tömeges épülete; inkább nagyság, mint szépség által tesz benyomást. Egy négyszögű tornyon kívül hat más tornya van; (a négyszögű) hihetetlenül széles, s befejezetlensége miatt Csonka-toronnak nevezik.” (Gaspar Ursinus Velius 1527. évi leírása.) Banfi, 1936. 105. p., ill. „Néhány nappal később Imre zsidót lefogták s a várbéli csonka toronyba zárták, melyet még Zsigmond király építtetett kváderkövekből. Négyszintű [az eredeti német szöveg ezt nem állítja — P. G.], befejezetlen és fedetlen, az eső beesik; ezért nevezik csonka, vagyis ki nem épült, lenyesett toronnak.” (Hans Dernschwam XVI. század közepi leírása.) Tardy, 1984. 121. p. Az eredeti német szöveg: MZsO, 1965. 151. p.: N° 162. Feltárására: Gerevich, 1955/1. 248–251. p. és Zsigmond kori építésére Bonfini alapján: Gerevich, 1955/2. 281–282. p. A benne sínylődött rabok leíratait Kubinyi András tette közzé: Kubinyi, 1958. 519–522. p. A fogva tartás körülményeire: Lukinich, 1923. 120–142. p. Vö. még Gragger, 1927. 19. p. és Fekete, 1944. 160–161. p.

192 MOL DI. 24 005. és Kubinyi, 1958. 519–520. p.

193 ÖStA KA AFA 1551/11/14. Thelekessy Imre levele Ehrenreich von Königsberghez. 1551. november 8., Komárom.

194 „Ez tornyot éfélkor megütötte az menykű. Nagy fényességgel jött az kű alá, mint egy lámpás; ez tornyot és az mellette való palotákat mind elhánta vala. Az szent István tornya és palotája, és temploma, és az csonka-torony megmaradtanak. Igen sok keresztény rab volt az csonka-toronyban, ötszázig való, harmincznégyet vesztett az kű benne, kik az torony tetein aláhul-

miként arról a pecsét is tanúskodik — többszintes erődítmény volt, melyben különböző nagyságú és „kényelmű” cellák sorakoztak. A legsanyarúbb sors azokra a rabokra várt, akiket a sötét Alsótömlöcben (törökösen Alsókulában) vagy a rabok vartatására és kínzására szolgáló „*rötenetes hideg pincében*” helyeztek el. Hasonlóképpen főként büntetésként kerültek foglyok a torony „*Büdös Kula*”-ként emlegetett részébe. Ugyanakkor nappal a tömlöcudvaron tartották vagy dolgoztatták őket, ahol azután pecsétjeik alatt gyakran állítottak ki különféle iratokat.¹⁹⁵

A foglyok által használt pecsétek saját ügyeikben teljes bizonyító erővel bírtak, azaz gyakorlatilag a rabközösség közhitelű (autentikus) pecsétjei voltak. Ezt igazolja a Csonkatorony rabjainak — az eddig előkerült adatok szerint — 1657 és 1661 között alkalmazott pecsétje is (No. 5.), amely később valószínűleg egyaránt felváltotta a fokozatosan eltűnő kis- és nagypecsétet. Az újabb pecsét számos tekintetben különbözött elődeitől, ábrázolásai azonban átörökölték azok elemeinek jó részét. A magyar nyelvű, már több szóból álló körirat („*B[udai] CZONKA TORONY*”) alkalmazása teljességgel követte a kor községi pecsétjeinek éppen ekkor elterjedő gyakorlatát. A jelentősen megnagyobbított pecsétnyomó köriraton belüli része — a kétfajta bilincs és a feltételezett kínzóeszközök ábrájával — mégis a kontinuitást jelképezte. Használatakor 1661-ben pedig a rabközösség már régi, bevett pecsétként hivatkozott rá azon említett szerződésének megerősítésekor, midőn Sopron megyei birtokát adta el: „*Melynek bizonságára adjuk ez levelünket, nyomoruságbéli seregünk gazdája kezeirásával és szokott pöcsétünkkel megerősítvén.*”¹⁹⁶

A Csonkatorony rabjai utolsó alkalommal 1678-ban vésettek újabb pecsétet (No. 6.).¹⁹⁷ Az első ízben nem kör, hanem tojás alakú sigillum körirata tovább

lottak. Az csonka-torony körül való őriző törökök mind elvesztek szörnyűképpen. Sűrű házak voltak csonka-torony körül, melyben jancsárok és lakos-törökök voltak, ezek mind oda veszték.” Veress, 1896. 742. p. Vö. még „Viel gefangne Christen seyn darinn von dem Feuer verdorben.” MZsO, 1967. 98–99. p.: N° 68., továbbá „Turris quoque, quem Chongga seu curtam et inlectam vocant, in quo passe captivi Christiani magno numero detenti fuerunt, adeo discussa sit, ut tabulata, sub qua captivi agunt, collapsa, miseros oppresserit, quod tres vivi tantum eximi potuerint.” Szakály, 1995. 277. p.: 283. jegyz. Az 1578. évi robbanás részletes leírása: Ágoston, 1991. 91–92. p. Az őrházra: Banfi, 1936. 107. p.

195 Az Alsótömlöcre: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9288., 9300. és 26 680. A hideg pincére: Uo. N° 9307. A Büdös Kulára: Uo. N° 9298. A tömlöcudvarra vagy korabeli szőfordulattal „tömlöc előtt”-re: Uo. N° 9284., 9297. („*Költ Budán Csonkatorony előtt die 21. Augusti 1658.*”), 9299. és 31 525. Túlzás Takáts azon állítása, hogy a Csonkatorony épületek, kertek, udvarok alkotta „paradicsom” lett volna. Takáts, 1915/I. 257–258. p.

196 Nagy Im., 1868. 662. p.

bővült („*BVDAI CZONKA TORONY RABOK P[ecsétje]*”), melynek belsejében a heraldika és a szfragisztika szabályainak megfelelően — a tornyos pecséthez hasonlóan — a címerképek már díszes reneszánsz jellegű pajzson helyezkedtek el. A három béklyó a korábbi pecsétváltozatok bilincsbábrázolásait elevenítette fel, míg a pajzs felett az ugyan hetes számában fordítva vésett 1678-as évszám állt.

A budai pecsétek ábrázolásainak és feliratainak illetén fejlődése ugyan a magyar köriratós községi pecsétek történetében is szokatlan jelenség, maga a rabpecsét azonban hozzátartozott a XVII. század közepén egyre jelentősebb „önkormányzattal” bíró rabközösségek kiváltságaihoz. Az 1650-es évekből ugyanis a budai mellett ismerjük az esztergomi (No. 7.) és a váci török végvár tömlöcében nyomorgó keresztény foglyok pecsétjeit is.¹⁹⁸ Esztergomban valószínűleg az évtized első felében verettek a rabok pecsétet, ebben és az ezt megelőző időben ugyanis még többször előfordult, hogy nemesi pecséteket használtak irataik hitelesítésére.¹⁹⁹ Később ellenben erre már akkor sem került sor, ha nemes személy raboskodott a Duna-parti török végvár börtönében. Ettől kezdve ugyanis már mindenféle irataikat hiteles pecsétjükkel erősítették meg, mely hosszú magyar köriratán („*ESTERGAMI TOMLOCZBEN NIOMORGÓ / RABOK*”) belül egy kezét háta mögött lábbilincseivel összekötött, hosszú hajú, palástban álló alakot, továbbá tőle jobbra egy hatágú csillagot és egy holdat, balra pedig egy napot ábrázolt. 1683-ban az említett Kisfaludy László, aki általában „*KL*” monogramos nemesi magánpecsétjével hitelesítette leveleit, esztergomi fogságában nem ezzel, hanem a rabközösség szokott pecsétjével erősítette meg hitlevelét: „*Melynek nagyobb bizonsagara attam ezen szegeny Rabsagnak Peczeti alat peczetes leveletem: kezem irasaval megh erositve(n).*”²⁰⁰

A rabpecsétek valóban elterjedt voltát igazolja, hogy a hódoltsági vilájet- és szandzsákszékhelyek magyar rabközösségei közül ugyanekkor még a váradi (No. 8.), egri (No. 9.) és szolnoki rabok pecsétjeiről van ez ideig tudomásunk.²⁰¹ Várad

197 1681-ben a rabok zöldes viaszba nyomták pecsétjüket, midőn levelet intéztek Káldy Péterhez. MOL P 1865 Sibrik cs. lt. Tétel 4. Káldy cs. lt. Aláírás nélküli levelek fol. 46.

198 A vörös viaszba vagy kis papírcédulára nyomott esztergomi pecsét (1654–1662): MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 50 731–50 736. és 50 738., ill. hiányos felirattal: Nyáry, 1872. 564. p. A kettős keresztet ábrázoló, „*VR*” monogramos váci pecsétet (1659) csak egy múlt századi leírásból ismerjük: Nyáry, 1874. 585. p.

199 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 11 033. (1652) és N° 50 736. (1657)

200 Lengyel-Lovas, 1939. 89. p.: N° 15. Saját pecsétjére l.: Uo. 92. p.: N° 21.

201 A koronás pajzsmezőben a budaihoz hasonló lábbilincset ábrázoló, „*SZONAKI SZEGINY RABOK PECZETI*” köriratú sigillumot *Thaly Kálmán* múlt századi közléséből ismerjük. *Thaly*,

elestét követően az ott raboskodó keresztények már két esztendőn belül vésettek maguknak pecsétet, amiről annak a magyar körfelirata („*VARADI SZEZENY RABOK PETSETI*”) alatt álló — ugyan kettes számjegyében fordítva vésett — 1662-es évszám tanúskodik. Az évszám ugyanakkor egyúttal mintegy „sisakdíszként” ékesíti a két bilincset ábrázoló, ornamentikus vonalakkal díszített pajzsot. Méreteiben és díszességében az előzőekhez képest ugyan meglehetősen egyszerű az egri rabok „*EG*” monogramos pecsétje, amely azonban ugyanúgy tökéletesen megfelelt a kor hitelesítési szokásainak, mint jóval díszesebb hódoltsági változatai.²⁰²

A keresztény rabközösségekkel ellentétben a királysági török foglyok magyar rabtartóikhoz írott leveleiken az eddig előkerült adatok tanúsága szerint nem használtak külön rabpecsétet.²⁰³ Ha mégis hitelesíteni akarták leveleiket, akkor azokat a királyi végvár kapitányának vagy valamelyik főtisztjének nemesi magánpecsétjével tették meg. 1683-ban például a „*lévai temlecbéli nyomorgó szegény török rabok*” Esterházy Pál bányavidéki főkapitányhoz írott levelükre megerősítésként egy kis cédulára Románfalvai Farkas György vicekapitánnyal az ő „*FARKAS GIORGI*” feliratú nemesi pecsétjét nyomatták rá.²⁰⁴ A kibocsátott török posták és rabok ugyanakkor kezes társaiknak Budáról vagy más hódoltsági várakból egy-egy

1869. 572. p. és *Thaly*, 1871. 215–216. p. A levél újabb kiadása: *Pintér*, 1956. 22–23. p. A váradi és egri pecsét hiányos és félreértett leírásai, közlésük nélkül: *Izsépy*, 1970. 317. p. és *Izsépy*, 1974. 160. p. Ugyanekkor nem tudunk magyarázatot arra, hogy a számtalan kanizsai rablevélén miért nem találunk sohasem pecsétet. A kis kaposvári börtönben ugyanakkor 1648-ban nemesi pecséttel hitelesítették a rabok levelüket. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 31 522.

202 Érdemes megjegyeznünk továbbá, hogy az isztambuli rabközösségek szintén használtak valamiféle pecséteket, az eddig általunk ismert két szárazpecsét ábrázolásait azonban még ultraviola lámpával sem tudtuk megfejteni. 1593: HL TGY 1593/12. és Dátum nélkül, XVII. század közepe. MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 983.

203 L. a németújvári török rabok levélét Batthyány Ádámhoz. (1653. december 20.): Uo. N° 33 635. Ilyenokról a pecséttannal foglalkozó újabb oszmanisztikai kutatások sem tudnak. Az irodalom jó összefoglalása: *Römer*, 1995. 103–116. p. Vö. még *Fekete*, 1924. 83–84. p.: N° 9–11.

204 MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 5928. A tisztét 1664-től viselő Farkas vicekapitány 1683-ban azután török foglyai sorsára jutott, midőn „*rabul vitetett vala el Tökölj uram ő nagyláságla által, az kinek is egy kurucz kapitányon költetett szabadulni; megszabadulván, váczai kapitánnyá tétetett.*” *Szily*, 1884. 99–101. p. Farkasra l. még OSzK Kt. Fol. Hung. 3199. passim. Egy sárvári török rab nemesi pecséthasználatára (1627) l. még: MOL P 123 Esterházy cs. lt., Miklós nádor Tétel II/i. fol. 120. Hatvani törökökére (1680): MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 6798–6799.

török tisztségviselő vagy magyar nemesember pecsétje alatt küldték el leveleiket.²⁰⁵ S noha a török rabok — eddigi adataink szerint — nem használtak külön közösségi pecsétet, leveleikben bizonyára ők is gyakran informálták hittársaikat a keresztények szándékairól. A magyar rabok ugyanis, mivel leveleiket nem mindig — vagy ritkán — cenzúrázták,²⁰⁶ „titkon való írásaik által” nemcsak kínzásaiokról számoltak be a határ menti generálisoknak, hanem a törökök készülő portyáiról is.²⁰⁷

6. A rabok mindennapjai

A rabközösségek önszerveződését bizonyító pecsétteni kitérő után végezettül néhány, a foglyok életének mindennapjaira és a korabeli börtönviszonyokra vonatkozó szokásra és jelenségre szeretnénk felhívni a figyelmet. A rabokat mind az oszmán, mind a keresztény oldalon általában csak éjszaka tartották celláikban, nappal különféle munkákra fogták őket. A Batthyányak váraiban a török rabok részt vettek az építkezéseken (csatorna- vagy kútásás), dolgoztak kőfejtéseken, továbbá főleg az asszonyok és az idősebbek a konyhában vagy a sütőházban. Ugyanakkor az egri vár keresztény rabjai a bőrművesség mesterségét tanulták meg és készítettek különféle ruhadarabokat (övek), illetve használati tárgyakat (pipák, korbácsok).²⁰⁸ A török rabokat mindemellett gyakran hóhérként is alkalmazták, Magyarországon ugyanis a XVII. században mind a végvárakban, mind a vármegyéknel az a szokás járta, hogy — miként a Magyar Simplicissimus írta — „rendes hóhért nemigen

205 Török pecsét: MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9309. (Dátum nélkül.) és N° 49 233. (1655) Magyar nemesi pecsét: Uo. N° 49 224. (1652)

206 Vö. a 63. jegyzettel.

207 „Ím nagyságos, kegyelmes urunk ezt akaránk nagyságodnak tudtára adni: Ím mastanában az törökök vezér akarattjából négy ágyúval együtt hatodfél ezren fölkészültek ilyen okkal, hogy valami vár alá üssenek, és augusztusnak 7. napján ki is mentek Budáról. Azért nagyságos, kegyelmes uram Dunán innend igyekeznek. Azért nagyságod jó vigyázásban legyen, és Győrre is és mind Pápára, és mind az több véghelyekre is megírja nagyságod, hogy az magyar nemzetünk kárt ne valjon az ebek miatt, mert ez az dolog minden fogyatkozás nélkül igaz és úgy vagyon.” (Dátum nélkül.) MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 35 788. Vö. még Uo. N° 9307., MOL P 125 Esterházy cs. lt., Pál nádor N° 6796. (Eger, 1678) és Izsépy, 1970. 324–326. p., továbbá Jenei, 1972. 206. p.: N° 34/a. A „titkon való írásokra”: Jedlicska, 1881. 699–700. p.: No. XIX.

208 Varga J., 1991. 121–122. p. és MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 212., ill. Simplicissimus, 1956. 190. p.

*tartanak.*²⁰⁹ Az 1660-as években például Koháry István füleki főkapitány és az ott székelő három vármegye (Heves–Külső-Szolnok, Nógrád–Kis-Hont, Pest–Pilis–Solt) temesvári Haszán török rabbal kötött három esztendőre szerződést a hóhér feladatainak ellátására, nemcsak a végvár, hanem a megyék egész területén.²¹⁰

A hóhérok az ítéletek végrehajtása mellett a rabok kínzásában a tömlőctartóknak is segítségére voltak. A foglyok verésével és tartásával kapcsolatban azonban komoly szokásjogi előírások kötötték meg — legalábbis elvileg — kezüket. A rabok mezítláb történő verését például szigorúan tiltották, noha a valóság általában egészen más volt.²¹¹ A kölcsönösség többször említett gyakorlata mégis sokszor megváltást hozott a súlyos pálcázások, kalodázások és egyéb kínzások alól. Ugyanakkor az sem tagadható, hogy néha a kölcsönösség „betartása” járult hozzá egy-egy rab halálához. 1681-ben például a veszprémi katonaság külön igazolólevelet állított ki Erneszt Pál számára arról, hogy török rabját nem maga, hanem a végvári sereg verte agyon, példát statuálván és választ adván arra, hogy „*oly rossz szokást kezdetek volt a szomszédságunkban levő fehérvári törökök, hogy amikor innét Veszprémből valami jóra való vitéz embert elevenen megfoghattak, oly nagy sarczot csináltak neki, amelyet soha nem praestálhatott, csak azért csinálták pedig, hogy pálczákkal és nagy kinokkal megölhessék, aminthogy azon esztendőben hat jó vitéz emberünket így megölték.*”²¹²

A rabtartók kegyetlenkedéseinek kelléktára kimeríthetetlen volt. Ha verni nem merték foglyaikat, egyéb módon nehezítették lassan múló mindennapjaikat. 1676-ban a rohonci porkolábok a gyertyahasználat bevett szokásától tiltották el a török rabokat,²¹³ míg negyed századdal korábban a Csonkatorony-beli keresztények

209 Uo. 184. p. A hóhérokra és a kínzószerszámokra vonatkozóan l. még *Takáts*, 1907. 535–540. p., *Vajna*, 1907. 71–165. és 215–226. p., *Temesváry*, 1970. 26–32. és 38–40. p., ill. *Pandula–Havassy*, 1989. 19–31. p.

210 Fülek várában három, vidéken pedig tizenkét forintot kapott a török bakó egy-egy elítélt kivégzéséért. Emellett ellátására a három vármegye évente hat-hat kila búzát tartozott biztosítani. *Nyáry*, 1872. 481–483. p.

211 „*Sem sarcáért, sem kezességért, sem pedig valami más dologért mezítláb ne verjenek az rabokat, hanem az miben találják, abban verjék mind Magyarországbán, mind pedig Törökországban.*” MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 9299. Ennek megszegése: Uo. 9283., 9286. és 26 681.

212 „*Hasonló exemplumot akarván statuálni, mindaddig kértük sokszor említett Ernest Pál urunkat, hogy engedje meg, hogy agyon verethessük, és úgy verettük seregestül agyon, és nem Ernest Pál maga.*” *Kammerer*, 1893. 736–737. p.

amiatt tettek panaszt Batthyány Ádámnál tömlöctartóikkal szemben, hogy azok „az árnyíkszéktől is eltiltottak [bennünket], hanem az hol magunk szoktunk enni és imádkozni, oda hozták az csöbröket, az mely szokás sehunt magyar végvárakban nem tudunk, hogy volna.”²¹⁴ Ilyen körülmények között, továbbá a tetvek, bolhák, férgek és bogarak miatt a járványok és betegségek a tömlőcökben is felütötték fejüket.²¹⁵ Ezek azonban a rabok tulajdonosainak súlyos anyagi veszteségével járhattak. A Batthyányak például ezért gyakran rendelték orvosokat vagy borbélyokat a váltságdíj reményében tartott beteg török rabok gyógyítására.²¹⁶

A XVII. század végének visszafoglaló háborúja Magyarország és Közép-Kelet-Európa életében teljesen új korszakot nyitott. A török kiverésével és a határőrvidékek rendszerének kiépülésével az oszmán–magyar együttélés több évszázados időszaka örökre véget ért. Mindez annak a határ menti szokásjognak a végleges elmúlását is magával hozta, amely korábban — a raboskodás területén is — a két világbirodalom határvidékén élő emberek tízezreinek mindennapjait határozta meg. A XX. század embere számára ezen távoli korszak különleges szokásaiból csaknem semmi sem maradt. A magyar és török végházak között a rabtartással kapcsolatban kialakult régi rendtartásra néhány regényünk mellett napjainkban pusztán egy-egy fennmaradt díszes rabnapló, továbbá a Csonkatorony rabjainak azon könyörgő éneke emlékeztet, melyet az önálló szokásokkal, kiváltságokkal és pecsétekkel egykoron rendelkező rabok egyike, Palatics György a XVI. század második felében vetett papírra:

„Ezeröttszáz és hetven esztendőben,
Csonkatoronnak erős tömlöcében,
Azki szerzé bízik Istenbe,
Hogy nem hagyja sokká az büntetésben.”²¹⁷

213 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 27 486.

214 Uo. N° 35 791. (1652) Vö. még ugyanerre: Uo. N° 35 789.

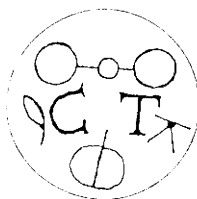
215 Dongó, 1912. 89. p.: N° XIV., Kárfy, 1912. 473. p.: N^o I. és Lukinich, 1923. passim.

216 MOL P 1314 Batthyány cs. lt. N° 41 207., 41 215. és 41 272.

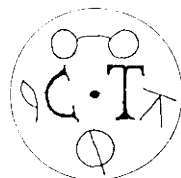
217 RMKT, 1930. 172. p.

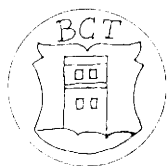
No. 1.

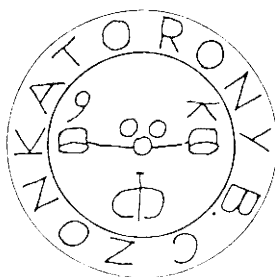
No. 2.

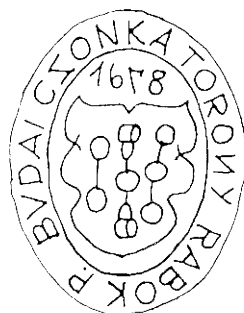
No. 3.

No. 4.

No. 5.

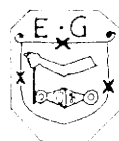
No. 6.

No. 7.

No. 8.

No. 9.

Függelék

Budai rabgazdák

1651 Móczi János

1651. szept. 4. „*Gazda*” (MOL P 1314 Batthyány cs. lt. No. 31 527.)

1661 Posgay András

1661. máj. 4. „*rabok gazdája*” (Nagy, 1868. 662. p.)

1663 István gazda

1663. aug.–okt. „*Wirth oder István Gazda*” (Lukinich, 1923. 123–124. p.)

Egri rabgazdák

1665 Szendrei Balázs és Pálfi Mihály

1665. (Izsépy, 1974. 160. p.)

Váradai rabgazdák

1665. máj. Szilágyi Bálint és Dávid István

1665. máj. 29. „*Rabok Gazdaja*” (MOL P 71 Csáky cs. lt. Fasc. 264. Szilágyi Bálint és Dávid István Csáky Ferenchez. 1665. máj. 29., Várad)

1665. szept. Szilágyi Bálint és Kabos Mihály

1665. szept. 4. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Szilágyi Bálint és Kabos Mihály Csáky Ferenchez. 1665. szept. 4., Várad)

1665. szept.–okt. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint

1665. szept. 24. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. szept. 24., Várad és Uo. Fasc. 265. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Wesselényi Ferenchez. 1665. szept. 24., Várad.)

1665. okt. 14. „*Rabok Gazdaja*” (Uo. Fasc. 259/f. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. okt. 14., Várad [2 különböző levél] és Uo. Fasc. 264. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. okt. 14., Várad [egy 3. levél ugyanekkor])

1665. nov. 5. „*Rabok gazdaja*” (Uo. Fasc. 264. Dobai Mihály és Szilágyi Bálint Csáky Ferenchez. 1665. nov. 5., Várad)

1666. ápr. Kincses János és Kabos Mihály

1666. ápr. 9. [Külön elnevezés nélkül.] (Uo. Fasc. 264. Sennyey Ferenc Csáky Ferenchez. 1666. ápr. 16., Pácin. Melléklet. és *Izsépy*, 1970. 324. p.: 39. jegyz.)

1668. szept.–okt. Sámuel István

1668. szept. 9. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Sámuel István Sennyey Ferenchez. 1668. szept. 9., Várad)

1668. okt. 23. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Sámuel István Senney Ferenchez. 1668. okt. 23., Várad)

1669. ápr. Szabó Demeter

1669. ápr. 12. „*Rabok Gazdaj*” [sic!] (Uo. Fasc. 265. Szabó Demeter Csáky Ferenchez. 1669. ápr. 12., Várad)

A felhasznált levéltári források jegyzéke***Hadtörténelmi Levéltár, Budapest (HL)***

TGy Törökkori Gyűjtemény

Magyar Országos Levéltár, Budapest (MOL)***A szekció: Magyar Kancelláriai Levéltár***

A 97 Hungarica et Transylvania (Hung. et Trans.)
 C/ Rácz Károly C/ A kabineti levéltártól. Rácz Károly halálával
 hagyatéka átvett iratok

E szekció: Magyar kincstári levéltárak

Magyar Kamara Archivuma
 E 136 Diversae instructiones (Div. instr.)
 E 185 Archivum familiae Nádasdy (Nádasdy cs. lt.), Missiles
 E 190 Archivum familiae Rákóczi (Rákóczi cs. lt.)
 E 200 Acta diversarum familiarum
 Tétel 22. Szigeti Horváth család (Szigeti Horváth cs. lt.)

P szekció: Családi levéltárak

P 71 Csáky család levéltára (Csáky cs. lt.), Központi levéltár
 P 123 Esterházy család hercegi ágának levéltára (Esterházy cs.
 lt.), Esterházy Miklós nádor (Miklós nádor)
 P 125 Esterházy család hercegi ágának levéltára, Esterházy Pál
 nádor (Pál nádor)
 P 235 Festetics család keszthelyi levéltára, Gersei Pethő család
 (Pethő cs. lt.)
 P 287 Forgách család gácsi ágának iratai (Forgách cs. lt.),
 Jelzetes iratok
 P 707 Zichy család levéltára (Zichy cs. lt.), Missiles
 P 961 Daróczy (királydaróczi) család levéltára (Daróczy cs. lt.)
 Tétel 1. Paksy család birtokjogi és peres iratai (Paksy cs. ir.)
 P 1313 A herceg Batthyány család levéltára (Batthyány cs. lt.), A
 Batthyány család törzselevéltára
 Katonai iratok. Katonai iratok
 Török iratok. Török vonatkozású iratok
 P 1314 A herceg Batthyány család levéltára, Missiles
 P 1315 A herceg Batthyány család levéltára, Batthyány I. Ádám

P 1322	A herceg Batthyány család levéltára, A Batthyány család körmendi központi igazgatósága
Földesúri familia.	A földesúri familiára, illetve az uradalmi alkalmazottakra vonatkozó iratok.
P 1754	Fördös (abai) család (Fördös cs. lt.)
P 1865	Sibrik (szarvaskendi és óvári) család levéltára (Sibrik cs. lt.), Rokon és idegen családok
Tétel 1–4.	Káldy család (Káldy cs. lt.)
	<i>Q szekció: Mohács előtti gyűjtemény</i>
DI.	Diplomatikai levéltár
	Magyar Tudományos Akadémia, Budapest (MTA)
	<i>Kézirattár (Kt.)</i>
Ms.	manuscriptum
	Országos Széchényi Könyvtár, Budapest (OSzK)
	<i>Kézirattár (Kt.)</i>
Fol. Hung.	Folia Hungarica
	Österreichisches Staatsarchiv, Wien (ÖStA)
	<i>Finanz- und Hofkammerarchiv, Hofkammerarchiv (FHKA, HKA)</i>
HFU	Hoffinanz Ungarn
	<i>Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)</i>
Hungarica	Ungarische Akten (Hungarica)
Misc.	Miscellanea
Turcica	Türkei (Turcica)
RHR (RHKL)	Reichshofrat (Reichshofkanslei)
	<i>Kriegsarchiv (KA)</i>
AFA	Alte Feldakten
Best. Prot.	Sonderreihe des Wiener Hofkriegsrates, Bestallung Register und Protokoll
HKR Akten	Akten des Wiener Hofkriegsrates
HKR Prot.	Protokolle des Wiener Hofkriegsrates

A felhasznált irodalom jegyzéke

- A Archivum
- Ágoston, 1991. *Ágoston Gábor*: Török lőportermelés Budán a 16. században. (Adalék a magyarországi török végvárok hadianyag-ellátásához) In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történektanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., 1991. 85–97. p.
- AZT Adalékok Zemplénnvármegye történetéhez
- Banfi, 1936. *Banfi, Florio*: Buda és Pest erődítményei 1686-ban. In: TBM, 5. (1936) 102–131. p.
- Benda, 1968. *Benda Kálmán*: Adalékok Wathay Ferenc életéhez. In: ItK, 72. (1968) 2. sz. 211–213. p.
- Bessenyei, 1994. Enyingi Török Bálint. Bev., a forrásokat közléteszi: Bessenyei József. Bp., 1994.
- BH Bibliotheca Historica (Történelmi és művelődéstörténeti sorozat, Európa Kiadó)
- Blaskovics, 1995. *Blaskovics József*: Rimaszombat és vidéke a török hódoltság korában. Szlovák eredetiből ford.: Ozogány Ernő. Pozsony, 1995.
- Bónis–Kovács, 1961. *Bónis György–Kovács Ferenc*: Régi magyar esküminták. In: MNy, 57. (1961) 3. sz. 279–295. p.
- Borosy, 1983–1985. *Borosy András*: Pest–Pilis–Solt vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái 1638–1711. I. köt. 1638–1644, 1656–1665. Bp., 1983., II. köt. 1666–1680. Bp., 1984. és III. köt. 1681–1697. Bp., 1985. (Pest megyei levéltári füzetek, 6., 7. és 10.)
- Borovszky, 1909. *Borovszky Samu*: Borsod vármegye története a legrégibb időktől a jelenkorig. I. köt. A vármegye általános története az őskortól a szatmári békéig. Bp., 1909.
- Botka, 1988. *Botka János*: Latin és magyar nyelvű források a Jászság XVI–XVII. századi történetéhez. In: SzoMLF, 11. (1988) 179–358. p.
- BpR Budapest régiségei. A budapesti Történeti Múzeum évkönyve
- Breu, 1970. *Breu, Josef*: Die Kroatensiedlung im Burgenland und den anschließenden Gebieten. Wien, 1970.
- CJH, 1899. Magyar törvénytár. (Corpus Juris Hungarici) 1526–1608. évi törvény-cikkek. Magyarázó jegyz.: Márkus Dezső. Bp., 1899.
- D Dvatesarnok
- Dankó, 1971. *Dankó Imre*: A Sajó–Hernád-melléki hajdútelepek. Sátoraljaújhely, 1991.

- Deák*, 1886. *Deák Farkas*: Okiratok a török–tatár rabok történetéhez. In: TT, 1886. 110–126. p.
- Dobos*, 1971. *Dobos Gábor*: Török–magyar rabok a nyugat-dunántúli végeken. In: Studium II. Acta Juvenum Universitatis Debreceniensis de Ludovico Kossuth Nominatae. Debrecen, 1971. 63–73. p. (A Kossuth Lajos Tudományegyetem Tudományos Diákköreinek kiadványai V.)
- Dongó*, 1910–1916. *Dongó Gy[árfás] Géza*: Magyar rabok és rabnők török–tatár fogságban. In: AZT, 16. (1910) 87–91., 152–155., 281–284. és 331–333., 17. (1911) 78–81., 179–181. és 314–315., 18. (1912) 88–91., 230–231. és 289–291., 19. (1913) 76–77., 162–163., 249–251. és 333–335., 20. (1914) 62–64., 169–171. és 263–266., 21. (1915) 81–83., 146–148., 263–266., 22. (1916) 50–52. p.
- Értekezések *Értekezések a történeti tudományok köréből*
- Évk:EgM *Agria. Az egri Dobó István Vármúzeum Évkönyve (Annales Musei Agriensis)*
- Évk:EK *Az Egyetemi Könyvtár Évkönyve*
- Évk:FM *Fejér Megyei Történeti Évkönyv*
- Évk:GyM *Arrabona. A Győri Múzeum Évkönyve*
- Fallenbüchl*, 1940. *Fallenbüchl Ferenc*: A rabkiváltó trinitárius szerzetesek Magyarországon. Bp., 1940. (A Szent István Akadémia Történelem-, Jog- és Társadalomtudományi Osztályának értekezései II. köt. 9. sz.)
- Fekete*, 1924. *Fekete Lajos*: Török iratok a gr. Zichy-család birtokában. In: LK, 2. (1924) 70–85. p.
- Fekete*, 1932. *Fekete, Ludwig*: Türkische Schriften aus dem Archive des Palatins Nikolaus Esterházy 1606–1645. Bp., 1932. (Schriften des Palatins Nikolaus Esterházy)
- Fekete*, 1932/1–1933. *Fekete Lajos*: Gyöngyös város levéltárának török iratai. In: LK, 10. (1932) 286–318. p. és 11. (1933) 93–140. p.
- Fekete*, 1944. *Fekete Lajos*: Budapest a törökkorban. Bp., 1944. (Budapest története III.)
- Fenyvesi*, 1985. *Fenyvesi László*: Az igali portya és a körmendi kótyavetve balkáni tanulságai. (Adalék a hódoltsági rác–vlach–iflák–vojnók problematikához, 1641) In: Magyar és török végvárok (1663–1684) Szerk.: Bodó Sándor és Szabó Jolán. Eger, 1985. 199–218. p. (Studia Agriensia 5.)
- FH *Folia Historica*
- Fodor*, 1996. *Fodor Pál*: Adatok a magyarországi török rabszedésről. In: HK, 109. (1996) 4. sz. 133–142. p.
- Förster*, 1918. *Förster Jenő*: Egy korompai fiú török rabságban. In: Közl:SzM, 10. (1918) 153–157. p.

- Gecsényi*, 1994. *Gecsényi Lajos*: A végvári harcok taktikája. (Török lesvetés Győr alatt 1577-ben) In: Scripta manent. Ünnepi tanulmányok a 60. életévét betöltött Gerics József professzor tiszteletére. Szerk.: Draskóczy István. Bp., 1994. 165–175. p.
- Gerevich*, 1955/1. *Gerevich László*: A Budai Vár feltárt maradványainak leírása. In: Budapest műemlékei I. Bp., 1955. 223–257. p. (Magyarország műemléki topográfiája IV.)
- Gerevich*., 1955/2. *Gerevich László*: A Budai Várpalota története 1541-ig. In: Budapest műemlékei I. Bp., 1955. 259–288. p. (Magyarország műemléki topográfiája IV.)
- Glasnik DMS Glasnik Državnog muzeja u Sarajevu
- Glasnik INI Glasnik. Institut za Nacionalna Istorija
- Godišnjak DIBH* Godišnjak Društva Istoričara Bosne i Hercegovine
- Gragger*, 1927. *Gragger, Robert*: Türkisch–ungarische Kulturbeziehungen. In: Literaturdenkmäler aus Ungarns Türkenzeit. Nach Handschriften in Oxford und Wien. Berlin–Leipzig, 1927. (Ungarische Bibliothek. Erste Reihe 14.)
- GySz Győri Szemle
- Hegyí*, 1988. *Hegyí Klára*: Jászberény török oklevelei. In: SzomLF, 11. (1988) 5–177. p.
- Hegyí*, 1995. *Hegyí Klára*: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (História Könyvtár, Monográfiák 7.)
- HK Hadtörténelmi Közlemények
- Horánszky*, 1937. *Horánszky Pál, vitéz*: Ahmed az utolsó budai basa magyar levele. In: MCsSz, 3. (1937) 191. p.
- Hornyik*, 1861. *Hornyik János*: Kecskemét város története, oklevéltárral. II. köt. Kecskemét, 1861.
- Horváth*, 1995–1996. *Horváth József*: Győri végrendeletek a 17. századból. I. köt. 1600–1630. Győr, 1995. és II. köt. 1631–1654. Győr, 1996.
- Hrabak*, 1980. *Hrabak, Bogumil*: Skopskiot pazar na robje vo XV i XVI vek. In: Glasnik INI, 24. (1980) 151–161. p.
- Hurmuzaki*, 1891. *Hurmuzaki, Eudoxiu de*: Documente privitoare la istoria Românilor. Vol. II/1. 1451–1575. Cu portretul lui Iacob Heraclid despot voevod. Bucuresci, 1891.
- HZb Historijski Zbornik
- Istanbul, 1993. Istanbul. In: Islâm Ansiklopedisi. 5/2. cilt. Istanbul, 1993. (Reprint)
- ItK Irodalomtörténeti Közlemények
- Ivanics*, 1994. *Ivanics Mária*: A Krími Kánság a tizenöt éves háborúban. Bp., 1994. (Kőrösi Csoma Kiskönyvtár 22.)

- Iványi*, 1958. *Iványi Béla*: Végvári élet a Dunántúlon a XVII. században. Bp., 1958. = MTA Kt. Ms. 5301/7.
- Izsépy*, 1970. *Izsépy Edit*: Rablevelek a váradi török börtönből. In: Évk:EK, 5. (1970) 315–327. p.
- Izsépy*, 1974. *Izsépy Edit*: Az egri törökök fogságába esett magyar rabok kiváltásának és szállításának problémái. In: Évk:EgM, 11–12. (1974) 159–169. p.
- Jedlicska*, 1881. *Jedlicska Pál*: XVI. századi török–magyar levelek Pálffy Miklóshoz. (A gr. Pálffy-család levéltárából.) In: TT, 1881. 691–705. p.
- Jedlicska*, 1897. *Jedlicska Pál*: Adatok erdődi báró Pálffy Miklós a győri hősnek életrajza és korához 1552–1600. (Eredeti történeti forrásmunka) Eger, 1897.
- Jedlicska*, 1910. *Jedlicska Pál*: Eredeti részletek gróf Pálffy-család okmánytárához 1401–1653 s gróf Pálffyak életrajzi vázlatai. Bp., 1910.
- Jenei*, 1960. *Jenei Ferenc*: Egy győri rab-asszony a török világban. In: Évk: GyM, 2. (1960) 53–60. p.
- Jenei*, 1972. *Jenei Károly*: Iratok Fejér megye török hódoltságkori történetéhez. In: Évk:FM, 6. (1972) 171–210. p.
- JMK A Jánosházai Múzeum Közleményei
- Kammerer*, 1893. *Kammerer Ernő*: Adat a végek viszonyainak történetéhez. In: TT, 1893. 736–737. p.
- Kárfy*, 1912. *Kárfy Ödön*: Hírek a kanizsai török rabokról. In: HK, 13. (1912) 473–475. p.
- Kelenik*, 1995. *Kelenik József*: A kanizsai védelmi övezet és természetföldrajzi adottságai a XVI. század 70-es éveinek végén. In: Végvár és környezet. Szerk.: Petercsák Tivadar–Pető Ernő. Eger, 1995. 163–172. p. (Studia Agriensia 15.)
- Kemény*, 1897. *Kemény Lajos*, ifj.: Kassa város levéltárából. In: TT, 1897. 567–574. p.
- Klen*, 1976–1977. *Klen, Danilo*: Pokrštanje »turske« djece u Rijeci u XVI i XVII stoljeću. In: HZb, 29–30. (1976–1977) 203–207. p.
- Kőszeghy*, 1895. *Kőszeghy Sándor*: Keszthelyi rendtartás 1661-ből. In: MGSz, 2. (1895) 63–64. p.
- Kovács F.*, 1964. *Kovács Ferenc*: A magyar jogi terminológia kialakulása. Bp., 1964. (Nyelvészeti tanulmányok 6.)
- Kovács J.*, 1959. *Kovács József* [László]: Török rabszolgák Sopronban, soproniak török rabságban a 17. század folyamán. In: SSz, 13. (1959) 1. sz. 6–11. p.
- Közl:SzM Közlemények Szepes vármegye múltjából. A Szepesvármegyei Történelmi Társulat közlönye
- Kubinyi*, 1958. *Kubinyi András*: Rabok feliratai a budai Csonkatoronyban. In: BpR, 18. (1958) 519–525. p.

- Kumorovitz*, 1938. *Kumorovitz L. Bernát*: A magyar szfragisztika multja. In: Emlékkönyv Szentpétery Imre születése hatvanadik évfordulójának ünnepére. Írták: Tanítványai. Bp., 1938. 251–311. p.
- Lengyel–Lovas*, 1939. *Lengyel Alfréd–Lovas Elemér*: Kisfaludy László, győri alkapitány levelezése. In: GySz, 10. (1939) 1. sz. 32–41. p. és 10. (1939) 2. sz. 86–95. p.
- L.K. Levéltári Közlemények
- Lugossy*, 1855. *Lugossy József*: Két magyar köriratú pecsét 1500. évből. In: MTT, 1. (1855) 172–192. p.
- Lukinich*, 1923. Auer János Ferdinánd pozsonyi nemes polgárnak héttoronyi fogságában írt naplója 1664. Közzéteszi Lukinich Imre. Bp., 1923. (Fontes historiae Hungaricae aevi Turcici 1.)
- Mátray*, 1854. *Mátray Gábor*: Magyar rabok megváltási módja török fogságból a XVI. században. In: D, 2. (1854. febr. 15.) 9. sz. 209–210. p.
- MCsSz Magyar Családtörténeti Szemle
- MGSz Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle
- MHHI Monumenta Hungariae Historica
- MNy Magyar Nyelv
- MOE, 1875. Magyar országgyűlési emlékek történeti bevezetésekkel. Szerk.: Fraknói Vilmos. II. köt. (1537–1545.) Bp., 1875. (MHHI III/a. Magyar országgyűlési emlékek II.)
- MÖStA Mitteilungen des Österreichischen Staatsarchivs
- MSHSM Monumenta spectantia historiam Slavorum Meridionalium
- MTT Magyar Történelmi Tár
- Müller*, 1978. *Müller Veronika*: A zalai végekk mindennapi problémái a XVII. század első felében. In: ZGy, 8. (1978) 81–93. p.
- MZsO, 1965. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) VIII. köt. 1264–1760. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1965.
- MZsO, 1967. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) X. köt. 1150–1766. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1967.
- MZsO, 1969. Magyar–zsidó oklevéltár. (Monumenta Hungariae Judaica) XII. köt. 1414–1748. Szerk. és kiad.: Schreiber Sándor. Bp., 1969.
- Nagy Gy.*, 1871. *N[agy] Gy[ula]*: Régi magyar községi pecséteink statistikája. In: Sz, 5. (1871) 513–517. p.
- Nagy Im.*, 1868. *Nagy Imre*: A budai csonkatorony pecsété. In: Sz, 2. (1868) 661–663. p.
- Nagy Iv.*, 1867. *Nagy Iván*: Técső város pecsété. In: Sz, 1. (1867) 422–425. p.
- Nagy L.*, 1976. Wathay Ferenc énekes könyve. (Hasonmás kiadás.) S. a. r., utószó, jegyz.: Nagy Lajos. I–II. köt. Bp., 1976.

- Nyáry*, 1872. *Nyáry Albert*, B[áró]: Hóhérszerződés a XVII-ik századból In: Sz, 6. (1872) 481–483. p.
- Nyáry*, 1874. *Nyáry Albert*, B[áró]: Váczi rabközség pecsége, 1659. In: Sz, 8. (1874) 585. p.
- Nemeskürty*, 1959. *Nemeskürty István*: Bornemisza Péter az ember és az író. Bp., 1959. (Irodalomtörténeti könyvtár)
- Némethy*, 1877. *Némethy Lajos*: Az 1686. évi visszafoglalás után Budán maradt törökök. In: Sz, 11. (1877) 138–148. p.
- Odeschalhi*, 1892. *Szerémi* [Odeschalhi Arthur hg.]: Emlékek Barsvármegye hajdanából. (1439–1711.) Ötödik közlemény. In: TT, 1892. 512–558. p.
- Otruba*, 1956. *Otruba, Gustav*: Zur Geschichte des Fernmeldewesens in Österreich. In: Technologisches Gewerbemuseum. Jahresbericht 1955/56. Wien, 1956. 15–43. p.
- Őze*, 1996. 500 magyar levél a XVI. századból. Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz 1549–1562. I–II. köt. Kiad.: Őze Sándor. Bp., 1996.
- Pálffy*, 1995/1. *Pálffy Géza*: Katonai igazságszolgáltatás a királyi Magyarországon a XVI–XVII. században. Győr, 1995.
- Pálffy*, 1995/2. *Pálffy Géza*: A magyarországi és délvidéki végvárrendszer 1576. és 1582. évi jegyzékei. In: HK, 108. (1995) 1. sz. 114–185. p.
- Pálffy*, 1996. *Pálffy Géza*: A török elleni védelmi rendszer története a kezdetektől a 18. század elejéig. (Vázlat egy készülő nagyobb összefoglaláshoz) In: TSz, 38. (1996) 2–3. sz. 163–217. p.
- Pandula–Havassy*, 1989. Kivégzés, tortúra és megszégyenítés a régi Magyarországon. (Kiállítási katalógus. Dobó István Vármúzeum.) Írta: Pandula Attila. Szerk.: Havassy Péter. Eger, 1989.
- Petritsch*, 1991. *Petritsch, Ernst Dieter*: Regesten der osmanischen Dokumente im Österreichischen Staatsarchiv. Bd. 1. 1480–1574. o. O. u. J. [Wien, 1991.] (MÖStA, Ergänzungsband 10/1.)
- Pettkó*, 1883. *Pettkó Béla*: Kassa város eskü- és szabályzati könyve a senatorok számára a XVI. és XVII. századból. In: TT, 1883. 793–798. p.
- Pintér*, 1956. Rab századok. (Börtönnaplók, börtönlevelek) Összegejt., s. a. r., jegyz.: Pintér József. Bp., 1956.
- Pray*, 1806. *Pray, Georgius*: Epistolae procerum regni Hungariae. II. köt. Posonii, 1806.
- Rački*, 1879–1880. *Rački, Fr[anjo]*: Dopisi izmedju krajiških turskih i hrvatskih častnika. In: Sta, 11. (1879) 76–152. és 12. (1880) 1–41. p.
- Ráth*, 1854. *Ráth Károly*: Egy régi magyar köriratú pecsét. In: ÚMM, 4. (1854) 1. sz. 94–95. p.
- Ráth*, 1860. *Ráth Károly*: A Győr vármegyei hódoltságról. In: MTT, 7. (1860) 1–91. p.

- Relković*, 1910. *Relković Neda*: Embervásár a török időkben. In: Sz, 44. (1910) 113–121. p.
- RMKT, 1930. XVI. századbeli költők művei. VII. köt. 1566–1577. Közzéteszi: Dézsi Lajos. Bp., 1930. (Régi magyar költők tára VIII.)
- RMKT, 1959. Régi magyar költők tára. XVII. század. I. köt. A tizenöt éves háború, Bocskay és Báthory Gábor korának költészete. S. a. r.: Bisztray Gyula és mások. Bp., 1959.
- RMLt, 1981. Régi magyar levelestár. (XVI–XVII. század) I. köt. Bp., 1981. (Magyar Hírmondó)
- Römer*, 1995. *Römer, Claudia*: Osmanische Festungsbesatzungen in Ungarn zur Zeit Murads III. Dargestellt anhand von Petitionen zur Stellenvergabe. Wien, 1995. (Österreichische Akademie der Wissenschaften, Philosophisch-Historische Klasse, Schriften der Balkan-Kommission, Philologische Abteilung 35.)
- Salamon*, 1886. *Salamon Ferencz*: Magyarország a török hódítás korában. 2. jav. kiad. Bp., 1886.
- Simoniti*, 1991. *Simoniti, Vasko*: Vojaška organizacija na Slovenskem v 16. stoletju. Ljubljana, 1991.
- Simplicissimus, 1956. Magyar Simplicissimus. Szerk. és bev.: Turóczi-Trostler József. Bp., 1956. (Aurora IV.)
- SMM Somogy Megye Múltjából (Levéltári Évkönyv)
- Solovjev*, 1946. *Solovjev, Aleksandar*: Trgovanje bosanskim pbljem do god. 1661. In: Glasnik DMS, Društvene nauke, Nova serija I. (1946) 139–162. p.
- SSz Soproni Szeme
- Sta Starine
- Sugár*, 1986. *Sugár István*: A törökösség (turcismus) Heves vármegyében. In: Évk:EgM, 22. (1986) 99–112. p.
- Šišić*, 1915. *Šišić, Ferdo*: Acta comitialia regni Croatiae, Dalmatiae, Slavoniae. (Hrvatski saborski spisi) Knjiga druga: Od godine 1537. do godine 1556. Dodatak: 1526.–1539. Zagreb, 1915. (MSHSM XXXVI.)
- Sz Századok
- Szakály*, 1969. *Szakály Ferenc*: Parasztvármegyék a XVII. és XVIII. században. Bp., 1969. (Értekezések, Új sorozat 49.)
- Szakály*, 1973. *Szakály Ferenc*: Ali koppányi bég sarca. (Adalék a hódoltsági magyar kereskedelem problematikájához) In: FH, 2. (1973) 35–56. p.
- Szakály*, 1981. *Szakály Ferenc*: A gyöngyösi ispotály-per 1667–1668-ban. (A „törökösség” fogalmának értelmezéséhez) In: A, 10. (1981) 5–26. p.
- Szakály*, 1986. *Szakály Ferenc*: A török–magyar küzdelem szakaszai a mohácsi csata előtt (1365–1526). In: Mohács. Tanulmányok a mohácsi csata 450.

- évfordulója alkalmából. Szerk.: Rúzsás Lajos és Szakály Ferenc. Bp., 1986. 11–57. p.
- Szakály, 1987.* *Szakály Ferenc:* Egy végvári kapitány hétköznapijai. (Horváth Márk szigetvári kapitány levelezése Nádasdy Tamás nádorral és szervitoraival, 1556–1561) In: SMM, 18. (1987) 45–126. p.
- Szakály, 1991.* *Szakály Ferenc:* Szerbek Magyarországon — szerbek a magyar történelemben. (Vázlat) In: A szerbek Magyarországon. Szerk.: Zombori István. Szeged, 1991. 11–50. p.
- Szakály, 1995.* *Szakály Ferenc:* Mezőváros és reformáció. Tanulmányok a korai magyar polgárosodás kérdéséhez. Bp., 1995. (Humanizmus és reformáció 23.)
- Szakály, 1997.* *Szakály Ferenc:* Il Mediterraneo, il Turco e l'Ungheria. (Megjelenés alatt)
- Szalay, 1861.* *Szalay Ágoston:* Négyszáz magyar levél a XVI. századból. 1504–1560. Pest, 1861. (Magyar Leveles Társ.)
- Szalay, 1866.* *Szalay László:* Galantai gróf Eszterházy Miklós Magyarország nádora. II. köt. 1623–1626. Pest, 1866.
- Szalay–Wenzel, 1870.* Verancsics Antal m. kir. helytartó, esztergomi érsek összes munkái. Közlök: Szalay László–Wenzel Gusztáv. IX. köt. Vegyes levelek. 1563–1569. Pest, 1870. (MHH II. Scriptores XX.)
- Szendrey, 1971.* *Szendrey István:* Hajdú-szabadságlevelek. Debrecen, 1971.
- Szilády–Szilágyi, 1863.* *Szilády Áron–Szilágyi Sándor:* Okmánytár a hódoltság történetéhez Magyarországon. Nagy-Kőrös, Czepléd, Dömsöd, Szeged, Halas levéltáraiból. Pest, 1863. (TMTE I. Okmánytár I.)
- Szily, 1884.* *Szily Kálmán:* Farkas Pál és Farkas Ádám följegyzései 1638-tól 1694-ig. In: TT, 1884. 86–101. p.
- SzoMLF* Szolnok megyei levéltári füzetek
- T* Turul
- Tafferner, 1668.* [Tafferner, Paulus]: Caesarea legatio, quam Mandante Augustissimo Rom[anorum] Imperatore Leopoldo I. Ad Portam Ottomana[m]nicam suscepit, perfecit[ue] excellentissimvs domimvs, dominvs Walterus S. R. I. Comes de Leslie. Viennae, 1668.
- Takáts, 1900.* *Takáts Sándor:* Török rabok ára 1629-ben. In: MGSz, 7. (1900) 92–93. p.
- Takáts, 1906.* *Takáts Sándor:* Adatok nyelvünk történetéhez. Csata. In: MNy, 2. (1906) 131. p., Kaloda. Uo. 271. p.
- Takáts, 1907.* *Takáts Sándor:* Műveltség-történeti közlemények. IV. Magyar rabok, magyar bilincsek. In: Sz, 41. (1907) 415–435. és 518–540. p.
- Takáts, 1909.* *Takáts Sándor:* Komáromi daliák a XVI. században. Bp., 1909.

- Takáts*, 1910. *Ődöngő Ábel* [Takáts Sándor]: Nyelvtörténeti adatok. Kótyavetyés. In: MNy, 6. (1910) 132. p.
- Takáts*, 1915–1917. *Takáts Sándor*: Rajzok a török világból. I–III. köt. Bp., 1915–1917.
- Takáts*, 1915/1. *Takáts Sándor*: A török és a magyar raboskodás. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 160–303. p.
- Takáts*, 1915/2. *Takáts Sándor*: A pribékek. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 304–335. p.
- Takáts*, 1915/3. *Takáts Sándor*: A török portya és a magyar portya. In: *Takáts*, 1915–1917. I. köt. 336–358. p.
- Takáts*, 1915/4. *Takáts Sándor*: A magyar erősségek. In: *Takáts*, 1915–1917. II. köt. 1–131. p.
- Takáts*, 1915/5. *Takáts Sándor*: Török–magyar szokások a végekben. In: *Takáts*, 1915–1917. II. köt. 213–238. p.
- Takáts*, 1917/1. *Takáts Sándor*: A hadi kótyavetye a török világban. In: *Takáts*, 1915–1917. III. köt. 136–180. p.
- Takáts*, 1917/2. *Takáts Sándor*: Embervásár. In: *Takáts*, 1915–1917. III. köt. 319–334. p.
- Takáts*, 1926. *Takáts Sándor*: Magyar rabok olasz gályákon. In: *Uő*: A magyar mult tarlójáról. Bp., [1926.] 289–297. p.
- Takáts*, 1928. *Takáts Sándor*: Berenhidai Huszár Péter. In: *Uő*: Régi magyar kapitányok és generálisok. 2. bőv. kiad. Bp., [1928.] 293–336. p.
- Takáts*, 1930. *Takáts Sándor*: Bebek György. In: *Uő*: Régi idők, régi emberek. 2. kiad. Bp., [1930.] 71–91. p.
- Tardy*, 1977. *Tardy Lajos*: Rabok, követek, kalmárok az oszmán birodalomról. Bp., 1977. (Nemzeti könyvtár, Művelődéstörténet)
- Tardy*, 1984. Hans Dernschwam: Erdély — Besztercebánya — Törökországi útinapló. Közread.: Tardy Lajos. Bp., 1984. (BH)
- TBM Tanulmányok Budapest Múltjából
- Temesváry*, 1970. *Temesváry Ferenc*: Büntető eszközök a régi Magyarországon. Szombathely, 1970. (JMK 1.)
- Thaly*, 1869. *Thaly Kálmán*: Régi magyar községi pecsétek. In: Sz, 3. (1869) 571–575. p.
- Thaly*, 1871. *Bujdosó Valentinus* [Thaly Kálmán]: Szólnoki rabság levele, Koháry Istvánhoz. In: Sz, 5. (1871) 214–216. p.
- Thaly*, 1894. *Thaly Kálmán*: Kossuth Lajos három vitéz őse és a család címzerlevele. (Adalékok az udvardi Kossuth-család történetéhez.) In: T, 12. (1894) 153–163. p.
- TMTE Török–magyar-kori történelmi emlékek
- Tóth*, 1989. *Tóth Péter*: Vas vármegye közgyűlési jegyzőkönyveinek regesztái. I. köt. 1595–1600. H. n., 1989. (Vas megyei levéltári füzetek 2.)

TSz	Történelmi Szemle
TT	Történelmi Tár
<i>Tusor</i> , 1997.	<i>Tusor Péter</i> : Kiadatlan részletek gróf Zrínyi Miklós levelezéséből. In: ItK, 101. (1997) 1. sz. (Megjelenés alatt)
ÚMM	Új Magyar Múzeum
<i>Vajna</i> , 1907.	<i>Vajna Károly</i> : Hazai régi büntetések. II. köt. Bp., 1907.
<i>Varga J.</i> , 1981.	<i>Varga J. János</i> : Szervitorok katonai szolgálata a XVI–XVII. századi dunántúli nagybirtokon. Bp., 1981. (Értekezések, Új sorozat 94.)
<i>Varga J.</i> , 1991.	<i>Varga J. János</i> : Rabtartás és rabkereskedelem a 16–17. századi Batthyány-nagybirtokon. In: Unger Mátyás Emlékkönyv. Emlékkönyv Unger Mátyás negyedszázados egyetemi történeztanári működése emlékére, és születésének hetvenedik évfordulója alkalmából. Szerk.: E. Kovács Péter–Kalmár János–V. Molnár László. Bp., 1991. 121–133. p.
<i>Vasić</i> , 1967.	<i>Vasić, Milan</i> : Martolosi u jugoslovenskim zemljama pod turskom vladavinom. Sarajevo, 1967. (Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine. Djela XXIX. Odjeljenje istorijsko-filoloških nauka 17.)
<i>Vay</i> , 1936.	<i>Vay Béla</i> : Menheth bég levele Ibrányi Lászlóhoz. In: MCsSz, 2. (1936) 4–5. sz. 14. p.
<i>Veress</i> , 1896.	<i>Veress Endre</i> : Musztafa budai basa álma, s a nagy lőpor-robbanás. — Szamosközy István történeti feljegyzése. — In: TT, 1896. 741–743. p.
<i>Vilfan</i> , 1971.	<i>Vilfan, Sergij</i> : Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege aus der Sicht der Ranzionierung, der Steuern und Preisbewegung. In: Die wirtschaftlichen Auswirkungen der Türkenkriege. Die Vorträge des 1. Internationalen Grazer Symposions zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Südosteuropas (5. bis 10. Oktober 1970). Hrsg.: Othmar Pickl. Graz, 1971. 177–199. p. (Grazer Forschungen zur Wirtschafts- und Sozialgeschichte Bd. 1.)
<i>Werbőczy</i> , 1990.	<i>Werbőczy István</i> : Tripartitum. A dicsőséges magyar királyság szokás-jogának hármaskönyve. Latin–magyar kétnyelvű kiadás. Bp., 1990.
ZGy	Zalai Gyűjtemény
<i>Živković</i> , 1976.	<i>Živković, Pavlo</i> : Mletačka trgovina bosanskim robljem u srednjem vijeku. In: Godišnjak DIBH, 21–27. (1976) 51–58. p.

Pálffy, Géza: Gefangenhandlung und Gefangenhaltung in Ungarn im 16.–17. Jahrhundert. (Zur Geschichte des osmanisch–ungarischen Grenzbrauches)

Auf den ungarischen Grenzen, dem wichtigsten Gebiet des Kriegsschauplatzes des osmanischen und Habsburger Reiches im 16.–17. Jahrhundert, bestimmten die Alltage der Bevölkerung an der Grenze — neben den Gesetzen der beiden Staaten — seltsame Bräuche, die zusammen als Grenzbrauch in diesem Zeitraum genannt wurden. Die Studie systematisiert die Elemente dieses Brauchsystems mit der Gefangenhandlung und mit dem Gefangenhalten verbunden.

Obwohl die Osmanen versuchten in Ungarn auch die im 1. Hälfte des 16. Jahrhunderts auf den östlichen Gebieten des Reiches schon verwendete, gut funktionierende und organisierte Fernmenschen- und Sklavenhandlung einzuführen, brachte ihr Versuch kein beruhigendes Ergebnis. Obwohl der osmanische Staat *pencikçi* in Sandschak um in Ungarn die Gefangenhandlung nach Istanbul zu kontrollieren und ihr Einkommen zu besteuern (*pencik*), verzichtete, bzw. zu verzichten brauchte später auf diese Einkommen statt der den Sultan betroffenen Hauptgefangenen („die Gefangenen des Kaisers“). Die in Ungarn einrichtenden Türken hatten nämlich keine Möglichkeit zur bedeutende Menschenmassen bewegenden Aktion im Schatten des von dem Wiener Hofkriegsrat ausgebauten Grenzfestungssystems. Währenddessen erkannten sie selbst natürlich, daß die Gefangenhandlung für das Lösegeld an der Grenze mindestens so einträgliches Geschäft für sie bedeutet, wie die Sklavenhandlung. Infolge dessen erlernten und übernahmen die Osmanen die Bräuche der Gefangenhaltung der Ungarn allmählich. Gleichzeitig erlernten die kristlichen Großgrundbesitzer und die Kapitäne der Grenzbürgen, außerdem die auf Galeerengefangenen hungrigen Händler von Venedig und Florenz die Methoden der Kinder- und Menschenhandlung von den Türken. Diese wurden hauptsächlich in der Mitte des 17. Jahrhunderts und in dem 1683 beginnenden großen Türkenkrieg nützlich gemacht, dadurch zu riesigem Vermögen zu geraten.

Die für Lösegeld laufende Gefangenhandlung und Menschenraub an der Grenze hatten ihre Blütezeit in der Epoche der „Kleinkriege“ des 17. Jahrhunderts, als nach dem langen Türkenkrieg (1591–1606) die allgemeine Lage ziemlich schlecht wurde. Die ungarischen Krieger der Grenzfestung teilten, versteigerten und verkauften die während der Streifzüge Gefangenen in der sogenannten Beutverkaufung (*auctio*, *kótyavetye*). Die in kristlichen oder osmanischen Kerker geratenen Krieger und Bauer vereinbarten dann nach langem Verhandeln mit ihren Besitzern. Ohne Lösegeld konnten nur diejenigen frei werden, die entweder erfolgreich geflohen hatten oder das Glauben des Feindes aufgenommen hatten und die durch Friedensver-

handlungen oder Gesandtschaften getauscht wurden.

Die das Lösegeld (*Schätzung, Ranzion*) versprochenen Gefangenen wurden dann durch ihren Mitgefangenen entweder durch die Bürgerschaft (*sponsio*) je einen reicheren Marktflecken oder Siedlung des osmanischen Eroberungsgebiets, seltener durch den Glaubenbrief je eines vornehmeren Hauptkapitäns einer Grenzburg oder Pascha freigelassen. Wir kennen aber auch solche Fälle der Menschlichkeit, als nahe Verwandten oder Mitsoldaten die Gefangenschaft statt der Freigelassenen übernahmen. Letzteren gingen dann mit Fessel an ihren Füßen los ihr Lösegeld zusammenzubetteln, währenddessen oft nicht nur Ungarn, sondern auch das Gebiet des deutschen Reiches durchwanderten. Kaiser Rudolf II. orderte jährlich 300 Gulden aus dem Einkommen des ungarischen Königtums sie zu unterstützen, aber oft halfen ihnen auch die ungarische Komitaten und Privatpersonen. In dem 17. Jahrhundert gestalteten sich sogar Gefangenwechselnde Gesellschaften, reichere Bürger (wie z. B. Christoph Lackner Bürgermeister von Ödenburg) machten Stiftungen um ihnen zu helfen. Daneben wurden die freigelassenen Gefangenen auch von ungeschriebenen Gesetzen geschützt (es war verboten z. B. sie zu prügeln, sie sollten aber auf dem Wagen gefördert werden). Im Fall von ihrer Verletzung konnten sogar Prozesse an dem Kriegsgericht eines Grenzburgkapitäns oder an dem *divan* eines Paschas anhängen.

Gleichzeitig strebten die in den Gefängnissen (*Tömniz*) Gefangenen die von den Bräuchen der Grenzfestungen für sie gesicherten Rechte zu schützen, bzw. gegen ihre grausame Qualerei aufzutreten. Deshalb gestalteten sich die Gefangengemeinden in dem 17. Jahrhundert zur „Selbstverwaltung“. Um ihren Interesse zu vertreten wählten einen erfahrenen Kameraden zu Wirt, dem sowohl ein Schreiber als auch ein Priester in dem „gestutzten Turm“ (*Csonkatorony*) von Ofen, dem größten Gefängnis des osmanischen Eroberungsgebiets in Ungarn halfen ihre verschiedenen Aufgaben (Kontakt mit den Gefangenhaltern, Wahl von Bürgen, Organisation der Verpflegung, die Prozesse der Gefangenen verrichten, usw.) zu lösen. Der Letztere hat die Seelen der Gefangenen, die hart gearbeitet worden waren, gepflegt, und der Schreiber hat ihre Urkunden (z. B. Supplikations- und Bürgerschaftsbriefe) fertiggemacht. Diese zu beurkunden ließen die Gefangenen Siegel hauen. Wir kennen z. B. 6 von solchen Siegeln der Gefangengemeinde des „gestutzten Turmes“ von Ofen aus dem 17. Jahrhundert (siehe: Bild No. 1–6.).

Die Gefangenhandlung, das speziellste und einträglichste Geschäft in Ungarn in dem 16.–17. Jh. verlor an Bedeutung in dem Zeitraum nach dem Befreiungskrieg (1683–1699). Parallel damit wurden auch die Grenzbräuche vergessen, die sich während des osmanisch–ungarischen Zusammenlebens gestalteten und die Alltage der Bevölkerung an der Grenze mehr als 200 Jahre lang bestimmten.

SARUSI KISS BÉLA

VASGYÁRTÁS ÉS VASGAZDÁLKODÁS MURÁNYBAN A XVI. SZÁZADBAN

A murányi uradalmat 1321-ben Rátold nembéli néhai Rolandus nádor fiai bírták, akik ekkor azt a Sztoján neméből származó Hillebrand fiainak, Hillebrand és Illés comesnek adták át soldészságba.¹ Egyezségük értelmében a megtalált ásványkincs földesurat illető részének harmadát nekik engedték át.² A szerződési feltételek között már ekkor felbukkantak azok a jövedelemforrások, amelyek később a vár és birtokosaik legfontosabb bevételeit képezték.³

Murány később a Bebek család birtokába került, melynek tagjai 1499-ben Szapolyai Istvánnak adták, aki azután familiárisának, Tornallyai Jakabnak juttatta.⁴ Tudjuk róla, hogy 1516-tól 1526-ig sókamarai ispán, majd Szapolyai János fontos kincstárnoka lett.⁵ Később az ő hatáskörébe tartoztak a pénzverő kamarák is, 1528-ban pedig Gömör alispánja volt.⁶

Tornallyai Jakab halála előtt kiskorú fia, János gyámjának Basó Mátyást, régi familiárisát jelölte ki.⁷ Basó megmaradt Szapolyai pártján, de nem tartotta be Tornallyai Jakab végakarátát, mivel annak fiát Lengyelországba küldte, hogy így távolítsa el őt örökségéből. Ettől kezdve egészen 1549-ig birtokolta Murány várát és a

-
- 1 *Ila Bálint*: Gömör megye. I. köt. A megye története 1773-ig. Bp., 1976. (a továbbiakban *Ila*, 1976.) 189. p.
 - 2 *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. II. köt. Bp., 1987. (a továbbiakban *Györffy*, 1987.) 527–528. p.; *Heckenast Gusztáv*: A magyarországi vaskohászat története a feudalizmus korában. Bp., 1991. (a továbbiakban *Heckenast*, 1991.) 34–38. p.
 - 3 Malmot és sörfőzdét csak ők létesíthettek. Ha bányát találtak, a földesúri „bányahaszon” harmada őket illette, és ugyanilyen arányban részesedtek a birtok vadászatából is. *Györffy*, 1987. uo.
 - 4 Magyarország vármegyéi és városai. Gömör-Kishont vármegye. Szerk.: Borovszky Samu. Bp., [1903.] 469. p.
 - 5 Tornallyai szerepére János király adminisztrációjában l.: *Barta Gábor*: Konszolidációs kísérlet 1526 után. In: *Századok* (= Sz), 114. (1980) 636., 652., 664., 678. p.
 - 6 *Nagy Iván*: Magyarország családai czimerekkel és nemzedékrendi táblákkal. XII. köt. Pest, 1865. 261. p.
 - 7 Uo.

vaslelőhelyekben gazdag uradalmat. Basó Mátyás a kettős királyválasztás után bekövetkező zűrzavaros helyzetet kihasználva Murány várából Gömör megyét és az egész Szepességet katonáival „uralta” és fosztogatta. Ezen tevékenységével ő sem járt el másképpen, mint a környék más nagybirtokosai, Bebek Ferenc, Balassa Menyhért vagy a Podmaniczkyak.⁸ Amikor 1548-ban törvényt hoztak az erőszakoskodások megfékezésére, és abban Basót mint fő gonosztevőt nevezték meg,⁹ ő nem törekedett megegyezésre Ferdinánddal. Ennek következményeként 1549 nyarán Niklas Graf zu Salm királyi főhadparancsnok (1546–1550) vezetésével spanyol és német zsoldosok, valamint Bebek Ferenc nemesi csapatai Murányt elfoglalták és Basót főbb társaival együtt felakasztották.¹⁰

Magyarországon először a XIV. század negyvenes éveiben a Gömör–Szepesi Érchegeységben használtak vízikereket a vaskohászatban. A felső-magyarországi vaskohászat a Sajó, a Csetnek, a Murány és a Turóc folyók völgyében koncentrált. Ezek a bővizű folyók az év nagy részében alkalmasak az olvasztók és hámorok működtetésére.¹¹ A Gömör–Szepesi Érchegeység vastermelése már a XIV. század második felében nemzetközi jelentőségű volt, ebben az időben Angliába és Lengyelországba is szállítottak vasat, ami a felső-magyarországi vastermelés és a vízi erő kohászati alkalmazásának a következménye volt. A következőkben azt igyekszem megvizsgálni, hogy milyen befolyással volt a vasgyártásra a murányi uradalom királyi kézbe kerülése és a török terjeszkedés.

A Murány várához tartozó vashányák

Mielőtt a vasgyártás bemutatására térnék, szükséges, hogy röviden ismertessem ennek folyamatát. Miután a bányászok a vasércet kibányászták, azt a hutákhoz szállították, ahol „a kemencébe rétegesen berakott vasércet és a faszenet meggyújtják, a tüzet — hogy jobban égjen — fújtatják, míg bizonyos idő, néhány óra elteltével az idegen anyagok nagy része salak formájában kifolyik, és a kemencében visszamarad a redukció végeredménye a vasbuca.”¹² A vashucát értékesítették, vagy a hutát üzemeltető tulajdonos saját hámorában további megmunkálás alá ve-

8 Istvánffy Miklós: Magyarország története 1490–1606. Ford. Vidovich Miklós. Debrecen, 1867. (a továbbiakban *Istvánffy*) 323. p.

9 1548:IL. tc. Magyar törvénytár. (Corpus juris Hungarici). 1526–1608. évi törvényczikkek. Magyarázó jegyz.: Márkus Dezső. Bp., 1899. 243–245. p.

10 Az ítéletet rögtönítelő bíróság hozta, amelyet Salm nevezett ki. *Istvánffy*, 323. p.

11 *Heckenast*, 1991. 34–38. p.

tették. A vasbucából ugyanis ismételt izzítással és kalapálással finomabb minőségű vasat kellett előállítani a további felhasználás miatt. A hámorok üzemeltetéséhez folyóvízre volt szükség, amelyet árkokban vezettek a malomszerkezethez, ugyanis a fújtatókat és a kalapácsokat malomkerékkel mozgatták.

A vasbánya és hámor tulajdonjoga — a nemesércektől eltérően — a földesurat illette a feudális Magyarországon. Az „üzemhez” nyersanyag- és energiaforrások is tartoztak, ezért a hámorokat a mindig hozzá tartozó erdőkkel és folyóvizekkel együtt említik a források.¹³ A földesúr a vas előállítására alkalmazhatott hámorost, de gyakoribb szokás volt, hogy a hámort használatba adta egy hámorosnak, aki vagy egy már üzemelő hámort vett használatba, vagy a földesúr beleegyezésével újat épített. Az üzemeltetéshez szolgákra, lovakra és szerszámokra volt szüksége. Murányban, az országos szokástól eltérően, általában más kezelte a hutát és a hámort, de az olykor különálló üzemeknek gyakran azonos kezelője volt.¹⁴ A hámorokat és a hutákat működtetők (akik kivétel nélkül egész telkes jobbágyok voltak) a várnak fizették a földesúrnak (a murányi uradalom birtokosának) járó járadékukat. A jolsvai hámorosok valószínűleg már a XVI. század közepén céhbe tömörültek.¹⁵

Mohács után a vár I. Ferdinánd kezére kerülését megelőző időszakból nem maradtak adatok a vastermelésről. Egy 1549. évi összeírás szerint Murány várához tartoztak a Železnik-hegy vasbányái. Innen kapták a vasércet a Murány völgyének és a ratkói völgynek a hámorai. Heckenast Gusztáv kutatásai szerint ekkor Ratkón és a Železnik-hegyen 5 hámort és 17 hutát írtak össze.¹⁶

A vasgazdálkodás irányítását Murányban a provizorok (udvarbírák), majd később a várkapitányok látták el. A vár első, I. Ferdinánd által kinevezett provizoráról, a felső-magyarországi pénzügyi igazgatásban meghatározó szerepet vállaló Feigel Péterről tudjuk, hogy kiváló bányászati szakember hírében állott. Elképzelhető, hogy Stájerországból származott, de lehetett annak a Johannes Feygelnek a rokona, aki 1550 táján lőcsei polgárként bukkant fel.¹⁷ A gazdasági „újjaépítés” megkez-

12 Uo. 61. p.

13 Uo. 78. p.

14 Uo. 95. p.

15 Uo. 95–96. p. A vashámoros céh 1585-ben kelt szabályzatát Julius Herberstein murányi várkapitány bocsátotta ki. L.: A murányvölgyi vashámoros céh szabályzatai. (1585–1713–1755). Közli: Heckenast Gusztáv. In: Történelmi Szemle, I. (1958) 3–4. sz. (a továbbiakban Heckenast, 1958.) 431–447. p.

16 Heckenast, 1991. 44. p.

dése az ő feladata volt. A kifejezés aligha túlzó, hiszen Basó Mátyás „uralma” alatt az állandó háborúskodások következtében a váruradalom és a vashámorok óriási károkat szenvedtek.

A várbirtok gazdálkodásának vezetésére az 1550-ben kinevezett provizor utasításából kerek képet kapunk a rá váró feladatokról.¹⁸ Provizori utasításának első pontja a várhoz tartozó sok ásványkincs („multae minerae”), maximális kihasználásáról rendelkezett. Feladata volt, hogy az elhagyott bányákat újra művelés alá vonja, az odaköltözést pedig adózási engedményekkel ösztönözze.¹⁹ A művelésben lévő bányákban dolgozók régi jogon bírt kiváltságait nem sérthette, rájuk sem robotot, sem többlet-cenzust nem vethetett ki.²⁰

Feigel 1551. november 5-ig irányította a vár gazdálkodását. Őt a provizori tisztségben Kristán Balázs (1551. november 6.–1554 vége), Pelinyi Bálint (1555. január 1.–1555 vége), majd Kiszél Péter (1556. január 1.–1559. július 6.) követték, akikről meglehetősen keveset tudunk. A provizorok személyének gyors változása nem szolgálhatta a vár gazdálkodásának, a katonák ellátásának érdekét. Talán emiatt egyesült Murányban 1559-ben a provizori és a kapitányi tisztség Maschko Menyhért személyében.²¹ Az ő feladata volt, hogy kedvezményekkel ösztönözze a vastermelést, mivel ekkor már sok hámor és huta el volt hagyva. Maschko kapitány utasítása elsősorban a provizori teendők ellátásáról szólt, katonai feladatait csak röviden írták le. A vastermelésre vonatkozó részek nem térnek el Feigel Péter utasításától. Maschkót tisztségében Julius Herberstain követte.²² A Herberstain kapitány részére adott 42 pontból álló utasítás a fenti provizori utasításoknál részletesebb, és a gazdálkodás minden részletére kiterjedt, de csak egy érdekes részében tért el a bányászattal kapcsolatos feladatok leírásánál. Herberstainnak ugyanis nemcsak az elhagyott vashámorok művelésbe vonása volt előírva, hanem Mnisan rez-, és

17 Feigelre l.: *Szücs Jenő*: A Szepesi Kamarai Levéltár 1567–1813. Bp., 1990. (a továbbiakban *Szücs*, 1990.) 22., 42. p., valamint *Heckenast*, 1991. 89. p.

18 Magyar Országos Levéltár (= MOL) E 136 Magyar Kincstári Levéltárak, Magyar Kamara Archívuma (= MKA), *Diversae instructiones* (= E 136 Div. inst.), I. köt. fol. 151–153.

19 Uo. fol. 151^v.

20 Uo. fol. 152^f.

21 „Instructio fideli nostro egregio Melchiori Mascho capiteano arcis Mwan super provisoratum eiusdem arcis Mwan data.” Az utasítás 1559. június 27-én Bécsben kelt. MOL E 136 Div. inst. 5. köt.

22 „Instructio Julis ab Herberstain arcis nostrae Mwan capiteano super provisoratum arcis”. Az utasítás 1584. január 19-én Prágában kelt. Uo.

Zdichava ezüstitbányáinak „benépesítése” is.²³

Murányba nevezett ki a kamara először a katonák élelemellátásával foglalkozó élésmestert.²⁴ Valószínűleg azért volt erre szükség, mivel a provizornak a gazdálkodás újjászervezésével kapcsolatban állandó elfoglaltsága akadt, sokszor előfordult, hogy a vártól távol személyesen kellett megjelennie Pozsonyban vagy máshol. Ezt látszik igazolni az is, hogy nemcsak az élelem várban történő őrzése és főleg a katonaság közti értékesítéséből adódó feladatok, hanem az építkezések és az iparosok ellenőrzése is az élésmester feladata volt. Ezekben a feladatkörökben tehát a provizor eredeti feladatait látja el. Utasításában „*curator et dispensator annonae et victualium*”-nak nevezik. Az élésmestert az uralkodó nevében a kamara nevezte ki. Az udvarbíró és a kapitány nem utasíthatta, ha vitás ügyük támadt, akkor a kamarához kellett fordulniuk. Feladata az volt, hogy a provizortól nyugta ellenében átvett élelmeket el kellett helyeznie és állandóan gondját kellett viselnie. A szükséges munkákhoz az uradalom és a vár munkászeit is igénybe vehette. A katonáknak a zsold terhére hitelbe is adhatott élelmet, amelyet azok zsoldfizetés alkalmával egyenlíthettek ki.²⁵

1549 tavaszán hallomás után Feigel 18 vasműről tudósította a kamarát.²⁶ Ezt követően Feigel, utasításának megfelelően, jegyzékbe vette a murányi és szendrői (más néven rákosi) váruadalom vashámorait és olvasztóit. A murányi uradalmon kívül Ratkó és Szirk vasművei is a várnak fizették a hámorok utáni heti fél forintot vagy fél mázsa vasat, valamint a huták után negyedévenként egy forintot.²⁷ Novemberi felmérése során 12,5 működő és 6,5 pusztá hámorról, 13 működő és ugyancsak 13 szünetelő vagy elpusztult olvasztóhutáról tett jelentést az Udvari Kamarának.²⁸ Az utóbbi számokban azonban már a szendrői uradalom adatai is szerepeltek. Miután Feigel elfoglalta provizori hivatalát, jelentést tett a beszercebányai bányakamarának. Beszámolójában 32 hámor és 48 huta szerepel, amelyekből 11 kivételével

23 Már az utasítást megelőzően, 1573-ban említik a két helység elhagyott bányáit. Urbáriumok. XVI–XVII. század. Szerk. és bev.: Maksay Ferenc. Bp., 1959. (a továbbiakban *Maksay*, 1959.) 319., 324. p. A művelésbe vonás nem járt sikerrel, a következő században már egyik bányát sem említik.

24 *Ember Győző*: Az újkori magyar közigazgatás története Moháctól a török kiűzéséig. Bp., 1946. 274–275. p. Ember Győző ennek a murányi élésmesteri utasításnak a példáján mutatta be a tisztséget.

25 Uo.

26 *Heckenast*, 1991. 90. p.

27 Uo. 90., 96. p.

28 Uo. 90. p.

mind fel volt dűlva és csak 9 üzemelt. A működő hámorok után a hámosok hetenként 50 dénárt fizettek és fél mázsa vasat szolgáltattak be, a huták után pedig negyedévenként 1 forintot. Feigel úgy vélte, hogy az általuk előállított vas rossz minőségű, ráadásul csak nyáron dolgoztak. A hámosok nem alkalmaztak kovácsokat, és a hetenként befektetett 36-40 forinthez képest 30-40 forint értékű vasat állítottak elő. Javasolta, hogy a stájerországi Eisenerzből hozasson a kamara kohómunkásokat és vizsgáltsa meg velük a vasérc minőségét.²⁹

1550 augusztusában Feigel tanácsára meg is érkeztek az eisenerzi szakértők Murányba, és tapasztalataikról alapos jelentést készítettek. Véleményük szerint a környék lelőhelyei rengeteg hámort képesek vasércel ellátni. Éppen ezért azt javasolták, hogy az uralkodó telepítsen ide stájerországi bányászokat, hámoskovácsokat, kohómunkásokat és ácsokat, illetve adjon részükre és a már itt működő hámosok részére újabb adókedvezményeket. Jelentésük legfigyelemreméltóbb része egy vaskamara felállítására vonatkozott, mely az erdélyi és a havasalföldi vaskezesletre alapozva állította, hogy a 32 hámor működése esetén heti 1280 mázsa vasat lehetne előállítani. Ha minden 100 pfenniget érő mázsa vasra 10 pfennig felárat tenne az uralkodó, akkor az heti 128 magyar forint bevételt jelentene. Feigel ennél merészebb volt, és most azon véleményének adott hangot, hogy ha lenne elegendő készpénz a vas felvásárlására, akkor már 40 mázsa vas után akár 10 forint haszna is lehetne az uralkodónak. Felvetette továbbá a csetneki hámosok bevonását a murányi vaskamarába, melyek segítségével az így már több mint negyven hámor évi sok ezer forint hasznot hozna.³⁰ Heckenast Gusztáv úgy véli, a murányi vaskamara felállításának nem volt reális lehetősége. Szerinte a jól felkészült szakemberek ugyanis figyelmen kívül hagyták a gátló körülményeket. Ezek közé sorolja Bebek Ferenc igényét a rákosi várra és uradalomra, valamint 1554 után a füleki törökök vesztes közelségét.³¹ A terv kivitelezését a szükséges készpénz és a stájer szakemberek hiánya is akadályozta.

Ezen megállapítások után ugyanakkor meglepőnek tartja, hogy az anarchikus állapotok és a török betörések ellenére az 1549–1573-ig tartó időszakban a murányi vasművek 60%-a rendszeresen működött.

Egy 1583. évi török kémjelentés pedig egyenesen azt állította, hogy a murányi uradalomban „olyan bőségesen van vas, hogy ahol csak ásni kezdenek, igen gazdag vasbányát találnak, mondhatatlan mennyiségű vasat.”³² Maksay Ferenc szerint

29 Uo. 90. p.

30 Uo. 91. p.

31 Uo. 91–92. p.

azonban ebben az időszakban a gömör–szepesi vasbányászat fokozatosan visszaesett, mivel Murányban már a XVI. század közepén elkezdődött a hámorok és huták pusztulása. Csak a főbb közlekedési útvonalak mellett működtette öt helység hámorát és kohóját.³³ 1573-ban a majorságban 3 hámor és 4 huta volt, amelyek azonban a majorsági épületekkel együtt (sörfőző, fűrészmalom) a török portyák martalékává váltak.³⁴ Véleménye szerint hozzájárult a vasbányászat és a vasüzemek hanyatlásához a vashiány, amely már korábban is jelentkezett.³⁵

Vasbevételek Murányban 1550 és 1572 között

A murányi uradalomban kitermelt vas mennyiségére és a XVI. század közepéről ez ideig nem kerültek elő adatok. A Magyar Kamara Archivumának Városi és Kamarai iratok elnevezésű fondjában talált udvarbírói számadáskönyv ezért komoly lehetőséget kínál arra, hogy a vaskitermelésre és -gyártásra vonatkozó adatai alapján magyarázatot találjunk Heckenast Gusztáv és Maksay Ferenc állításainak ellentmondásaira.³⁶ A csaknem 23 évre terjedő számadás segítségével lehetőség adódik arra, hogy a vasgazdálkodást nagyobb időszakon keresztül vizsgáljuk.³⁷

Mielőtt a vasbevételekre vonatkozó adatok elemzésébe fognánk, érdemes néhány szóban bemutatnunk vizsgálataink forrását. Noha arra vonatkozólag nem találtam utalást a kötetben, hogy azt a várból küldött részletes számadások alapján állították össze a kamara adminisztrációján³⁸ vagy esetleg a várban készült, szinte

32 Idézi: Uo. 90. p.

33 Maksay, 1959. 20. p. Az 1559., 1564., 1573. és 1598. évi urbáriumok alapján azt is megállapítja, hogy „Murányon... ijesztő a pusztulás: hámorok, kohók, sörfőzők állnak elhagyottan...”

34 Maksay, 1959. 9–10. p.

35 Uo. 313. p. A vashiány Jolsva város lakosságának okozott hátrányt, mivel az uradalom a bányaművelésből származó jövedelem csökkenése miatt növelte a lakosok földesúri terheit. Uo. 320. p.

36 MOL E 554 MKA. Városi és Kamarai iratok (= E 554) Fol. Lat. 1275. 1–632. p. A számadáskönyv fennmaradását Jankovich Miklós gyűjtőszenvédélyének köszönhetjük.

37 Miután tanulmányom alábbi fejezeteiben ennek a forrásnak az adatait használtam, nem oldalszámokra hivatkozom, hanem az adat évére és a tétel megnevezésére. A számadáskönyv áttekinthetősége miatt az adatok könnyen visszakereshetők.

38 A provizor számadásait a kamara részére kellett megküldenie. Vö.: Ruzsás Lajos: Az egri vár gazdálkodása a XVI. században. Bp., 1939. (a továbbiakban Ruzsás, 1939.) 11. p., Szűcs, 1990. 48. p.

bizonyos, hogy az előbbi feltevésről van szó.³⁹ Egyrészt más váraink összesített számadásai is így készültek, másrészt maguk a források is a kamara levéltárából maradtak fenn.⁴⁰

Az első évi számadás elején a következő latin felirat olvasható: „*Extractus re-gestorum Petri Faygel, provisoris arcis Muran, a 15 videlicet die mensis Augusti anni 1549. usque eundem diem anni 1550 intra spacium unius integri anni.*” A következő elején azonban már a: „*Summarium sive extractus rationum et proven-tuum arcis Muran per Petrum Faygel, provisorum dictae arcis administratorum*” szövegre bukkanunk. A számadásokat azért nevezték kivonatoknak, mivel azokat a — sokkal részletesebb — termény-, tized- és egyéb részletes számadások alapján készítették. Általában évenként, néhány esetben azonban hosszabb vagy rövidebb időszakokban összesítették bennük a pénz-, a termény- stb. elszámolásokat. Ezek-ből az összesítésekből adódik egy (általában egy éves) számadási ciklus. A latin nyelven írott kötetben minden ciklusban külön-külön tüntették fel a kiadásokat és a bevételeket. Feigel távozása után 1559-ig a provizorok, később Maschko Meny-hért kapitány és provizor nevében történik az elszámolás.

Az alábbi táblázatban ezen éves számadási ciklusok rendjében mutatom be a murányi uradalom vaskitermelésének és vaseladásának adatait. Ugyanakkor meg-adom a huták által fizetett cenzus éves összegét is.⁴¹

39 Az összesítések végén semmilyen aláírás vagy más hitelesítési jel nem található.

40 Szintén a Magyar Kamara Archívumában található az a számadás, amely Trencsén 1549–1555. évi számadását tartalmazza. A murányival azonos — valószínűleg kamarai számvevő mester vagy valamelyik segédjének — kézírásával írt irat mellett megtalálhatók azok a piszkozatok is, amelyek alapján a tisztázat készült. MOL E 554 Fol. Lat. 1368/I–II.

41 Megjegyzések a táblázat egyes adataihoz: a mázsa a korban nagyon sokféle súlyértéket jelent-hetett. Bogdán István a nem erdélyi területekre 100–120 font körülire teszi. A számadáskönyv 100 fontos értékkel számolt. A magyar mázsa, amely országos mérték volt: 58,8 kg. *Bogdán István: Magyarországi úr-, térfogat-, súly- és darabmértékek 1874-ig*. Bp., 1991. (a továbbiak-ban *Bogdán*, 1991.) 454–458. p.; az 1559. év elszámolása 1558. január 1-jétől 1559. július 4-ig tartó bevételeket tartalmazza. Az 1567. év elszámolása az 1566. július 5. és 1567. de-cember 31. közötti időszakot tartalmazza. Az *előző évi maradvány* 1555-ben sín vas, 1571. évi bevétel terhére az előző évben adtak ki 24,66 mázsa vasat. *Nyersvasbevételből* 1552-ben 6,5 mázsa, 1553-ban 8,25 mázsa a vár alatti vámból származik. 1556-ban a 61 db kisebb sín vas. A nyersvasbevétel egy része mindig a Turóc völgyéből származott. Néhány évből tudjuk ennek mennyiségét is: 1559-ben 87,5 mázsa, 1565-ben 30 mázsa, 1566-ban 38 mázsa. 1573. évi nyersvasbevétel: E 554 Fol. Lat. 1274. Melchior Maschko 1559. július 5-től 1573. de-cember 31-ig tartó időszakra készült elszámolásában az eltelt időben bevételként összesen 2313,17 mázsa vasat tüntetett fel. Ebből kivonva az 1572-ig terjedő időszak bevételeit, a fenti mennyiséget kapjuk. *A huták cenzusához*: 1554: a Jolsva völgyéből 18 forint, Gabay Balázstól

	Előző évi maradvány	Nyersvas- bevétel	Eladás	A huták cenzusa
Év	mázsa	mázsa	mázsa	forint
1550				135,25
1551				291,12
1552		136,25	40,5	28
1553	10,25	94,5	22,5	27
1554	1	110,5	27	30
1555	[433]	84,5	7	20
1556		26,75 + [61]		18
1557		148	121,5	152,5
1559		299,75	206	117,5
1560		158	68	93
1561	7	169	96	101
1562	44	139,25	91	88
1563	61,25	135	95	79
1564	71,25	127	150	67
1565	24,25	110	79	62
1566	10,25	108	60	58
1567	21,25	298,12	204	128
1568	76,87	138,5	171	65
1569	20,12	209,55	177	66
1570	24,12	229,91	249	62
1571	0	182,25	120	69
1572	8,85	167,87	100	53,5
1573		140,72		

Bevételeként a vas cenzus vagy vám címén került a várhoz, soha nem vásárolták. Vámból csak az 1552. és az 1553. évben származott vasbevétele a várnak. Ekkor

pedig 12 forint, aki három év — cenzusnak nevezett — évi 4 forintját fizette be. 1556: Feigel provizorsága idején 56 forintot szedtek be, Kiszél Péter új provizor ekkor 18-at. 1557: 58,5 forint a Csetnek völgyéből cenzus címén. 1564: 25 forint a Turóc völgyéből. 1566: a Murány völgyéből 32 forint, a Turóc völgyéből pedig 26 forint. Az első részletet mindkét helyen elégedték, mivel a hámososok ekkor nem dolgoztak.

minden bizonnyal más helyen termelt vasat szállítottak át a várhoz tartozó két vámhelyen. A huták után járó cenzust és a vas eladásából származó bevételeket 1552-ig (miként ez a táblázatból kitűnik) együtt tartották számon. Bár nemcsak a huták utáni cenzust lehetett pénzben beszolgáltatni, hanem a hámorok utáni adót is, a természetben beszolgáltatott vas értéke általában meghaladta a készpénzfizetést. Ez azt jelenti, hogy a vár gazdasági vezetését irányító provizor inkább természetben követelte a hámorok adóját. Heckenast Gusztáv szerint a természetben fizetett cenzus primitívebb, mint a készpénzzel megváltott.⁴² Ez kétségtelenül igaz, de ebben az esetben talán arról lehet szó, hogy a nyersvasra helyben is szükség volt, illetve a nyersvasat talán más ágyúöntő műhelyekbe továbbították. A cenzus és a vasbevételek az 1560. év fordulóján csúcsosodtak, míg 1571 után enyhén visszaestek. Érdekes, hogy szinte mindig vittek át a következő évre tartalékot, tehát állandóan rendelkeztek bizonyos készletekkel. Tartalékra talán azért volt szükség, hogy más közelebbi királyi ágyúöntő műhelyek és végvári hadszertárak (Kassa, Besztercebánya, Eger stb.) részére a kamara utasítására azonnal adhassanak belőle.

A közel negyedszázad vasbevételeinek adatai viszonylag folyamatos és egyáltalán nem jelentéktelen vasbányászatról tanúskodnak. Mindezek alapján úgy tűnik, nem indokolt Maksay Ferenc megállapítása, miszerint a vastermelés folyamatosan csökkent ebben az időszakban. Csak 1570 után esett vissza a vaskitermelés, ez a csökkenés azonban nem igazán számottevő. Heckenast Gusztáv következtetését tehát, hogy a vastermelés az uradalomhoz tartozó vasművekben folyamatos volt, a számadáskönyv adatai egyértelműen megerősítik. A hámorok akadozó termelése pedig „a feudális termelési viszonyok között természetes jelenség” volt, s nemcsak Magyarországon, hanem szerte Európában.⁴³ A XVI. századi Svédországban a parasztok csak akkor gyártottak vasat, ha megduzzadtak a folyók.⁴⁴

A vasművek időszakos működésére a következő adatokat tartalmazza a számadáskönyv:⁴⁵

42 Heckenast, 1991. 82. p.

43 Uo. 92. p.

44 Braudel, Fernand: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus. XV–XVIII. század. Bp., 1985. 373. p. Hozzáteszi, hogy ahol kohó van, minden folyóvíz-apadás munkanélküliséget eredményez.

45 Az 1561. VII.–1562. VII. közötti elszámolásban „Ex gaxis ferreis nomine census” megnevezéssel érkezik bevétel. Az 1565. évi elszámolás (1564. VII.–1565. VII.) nem részletezi a cenzusbefizetéseket, de a vasbevételeknél megemlítik, hogy január 1. és február 28. között a hideg miatt egyik helyen sem dolgoztak, és nem érkezett bevétel („propter diversissima frigora nihil laboratum”).

cenzusbevételek	Murány és a Turóc völgyéből			
számadási év	júl.– szept.	okt.– dec.	jan.– márc.	ápr.– jún.
1561. VII.–1562. VII.	24	22	18	23,5
1562. VII.–1563. VII.	21	20	20	18

cenzusbevételek	Murány völgye				Turóc völgye			
számadási év	júl.– szept.	okt.– dec.	jan.– márc.	ápr.– jún.	júl.– szept.	okt.– dec.	jan.– márc.	ápr.– jún.
1563. VII.–1564. VII.	13	8,5	8,5	12	6	6	6	7
1564. VII.–1565. VII.	összesen: 62 forint							
1565. VII.–1566. VII.	10	10	0	10	7	9	0	10

1566 első negyedében nem érkezett bevétel. Ugyanebben az időben a Ratkó környéki huták is hasonló képet mutattak.

A fenti táblázatok adatainak ismeretével vállalkozhatunk arra, hogy megbecsüljük a murányi uradalomban a vastermelés mennyiségét. Számításaim bázisévének 1564-et tekintettem, mivel ebből az évből rendelkezésünkre áll egy urbárium, és a számadáskönyvben megkülönböztették a két fő vastermelési központot is. Tudjuk, hogy minden huta után a negyedév végén egy forintot kellett fizetni. Tehát minden egyes befizetett forint egy működő hutát jelent(het). 1564-ben a Murány és a Turóc völgyében összesen 20 hutát (11+9) írtak össze.⁴⁶ A számadáskönyvből kiderül az, hogy a murányiak 42 forintot fizettek egész évben, ami azt jelenti, hogy az urbáriumokban szereplő Murány völgyi huták *majdnem az év egészében* működtek. A Turóc völgye 25 forintot fizetett, tehát az év *nagyobb részében* működtek a hutái. A működő hámorokból (9+9) hetente fél mázsa vasat kapott a vár. Az ebből származó 127 mázsa 254 heti működést jelent az egész évben. Ebből következik, hogy egy hámor *átlagban 14 héten át működött* (14,1). Ha a 18 hámor hetente egyenként 18 mázsa vasat állított elő,⁴⁷ akkor a Murányhoz tartozó hámorok 1564-ben kb. *4536 mázsa vasat állítottak elő*. Hasonló számítással következtethetünk a működő vasművek számára más években is. Az ezt az évet megelőző és az ezt követő években hasonló mennyiségű nyersvasat kap a vár, az 1569–1572 közötti

46 Heckenast, 1991. 92–95. p.

47 Uo. 133. p.

időszakban ennél többet. A huták egész éves működésük során valószínűleg több nyersvasat állítottak elő, mint amennyit a murányi uradalomhoz tartozó hámorok fel tudtak dolgozni. A félkész terméket feltételezhetően nem a murányi hámoroknak adták el. Talán ezért kötelezték egy 1585-ben kelt céhszabályzat szerint a huták működtetőit éves szerződésben arra, hogy a félkész vasat a végterméket forgalomba hozó hámorosoknak adják el.⁴⁸

Mivel Heckenast Gusztáv adatait zömmel az urbáriumokból gyűjtötte össze, arra nem tudott következtetni, hogy mennyi ideig működött egy évben egy vasmű a murányi uradalom területén. Éppen ezért nem tudott termelési adatokat megállapítani. A XVI. század harmadik negyede termelési értékének a Feigl-féle becslést (hámoronként heti 40 mázsa vas) említi,⁴⁹ később ezt az értéket két huta teljesítményének véli, és 18 mázsában adja meg egy huta/hámor heti termelését. Évente 30 heti működéssel 1705-ben is ugyanennyi, amely ekkor már biztos értéknek tűnik.⁵⁰ Heckenast Gusztáv a középkor végén 10-20 ezer mázsányira becsüli a magyarországi és erdélyi vasbányák éves termelését,⁵¹ amelynek többsége a Gömör-Szepesi Érchegeységből került ki. A murányi uradalomhoz az 1549–1573 között tartozó és rendszeresen működő 20 vasmű átlag évi 4500 mázsa körüli termelése alapján kísérletet teszek a korszak magyarországi vastermelésének a megbecsülésére. A XVI. század második felében Heckenast Gusztáv kb. 160 vasművet számolt össze Magyarországon és Erdélyben.⁵² Ha feltételezzük, hogy az ország más területein is hámoronként 18 mázsát állítanak elő, és évente kb. 14 héten keresztül működtek a hámorok (mindkét szám a valószínű legmagasabb értéket közelíti), akkor Magyarországon ekkor *hozzávetőleg* 36 000 mázsa vasat állítottak elő évente. Összehasonlításképpen megemlítem, hogy 1707-ben Gömör megye 35 000 mázsányit termelt.⁵³ Feltétlenül meg kell jegyezni, hogy ezek a számítások — a források adottságaiból következően — közvetett módon készültek, és ezért némi bizonytalanságot is magukba foglalnak.

A murányi uradalomban 1549-ben nyilvántartott 80 vasműből 38 működött az 1556. évi török dúlást követően. Az 1573. évi összeírás szerint 18 hámor és 21 huta működött. Ezek az adatok ismételten és immár számszerűen bizonyítják, hogy

48 Heckenast, 1958. 431–438. p.

49 Heckenast, 1991. 114. p.

50 Uo. 133. p.

51 Uo. 71. p.

52 Uo. 113. p.

53 Uo. 142. p.

helytálló Heckenast Gusztáv azon következtetése, miszerint „a murányi vasművek tekintélyes, a bizonyíthatónál feltétlenül nagyobb része évtizedeken át lényegében folyamatosan tudott termelni.”⁵⁴ Mindez azért különösen figyelemre méltó, mert a szakirodalom gyakran hangoztatott véleménye, hogy a török pusztítások miatt nem működtek rendszeresen a vasművek, és ezért esett vissza az uradalom vastermelése. Ila Bálint egyenesen azt állította az 1573. évi urbáriumra hivatkozva, hogy „a XVI. század második feléből egyértelműen arról értesülünk, hogy a bányászat a török megjelenése és a bányák kimerülése miatt teljesen megbénult, a hámorok kihűltek, a kohók kialudtak, legfeljebb elhagyott épületeik álltak.”⁵⁵ Szükséges tehát, hogy néhány szóban kitérjünk a törökök murányi jelenlétére a XVI. század második felében.

A kettős adóztatást és a kor zavaros viszonyait kiválóan példázza, hogy az 1554 után felállított füleki szandzsák Murány környéki kerületét murányi náhijének nevezték el.⁵⁶ Ennek az a magyarázata, hogy a török, miután létrehozott a meghódított területen egy szandzsák igazgatási központot, a szomszédos királyi vármegye területét is alaposan felmérte és regisztrálta. A náhijék valójában a „*behódoltatás kívánatos irányát mutatják*” és nem valóságos közigazgatási központokat.⁵⁷ Az így „megszervezett” területeket kijelölték egy szpáhi részére (viszonylag alacsony értéken), akinek ebből a jövedelméből kellett ellátnia magát. Az adóztatás a nyugalom évtizedeiben szolgálta a török befolyási övezet növelését. Ezért akár béke idején is érdekelték az erőszakos fellépésekre és ebben a polgári igazgatás is segítette őket. Gersei Pethő János jelentette Nádasdy Tamásnak Kassáról, hogy a füleki törökök 1558 szeptemberében „gyalog mentek volt az árulók *boszniai módra* mind Muránig fel rablani és mind elvitték az szegén hámorossokat az hámorokból az bányákbul”.⁵⁸ Ennek a stratégiának az lett az eredménye, hogy egyre több falvat

54 Uo. 96. p.

55 Ila, 1976. 284. p. Máshol pedig: „A legfőbb jövedelmük [ti. a murányi uradalomban lakosoknak] a bányászat és a szénégetés lenne, azonban a bányák műveletlenül állnak, így a szénégetéssel sem kereshetnek.” Uo. 235. p. „A Garam-völgyön a bánya-művelés és a vasfeldolgozás erre az időre megszűnt, nem állott tehát semmi a pásztornép útjába, egyedül övé volt az erdő és az erdei legelő.” Uo.: 293. p.

56 Hegyi Klára: Török berendezkedés Magyarországon. Bp., 1995. (a továbbiakban Hegyi, 1995.) 43–44., 120. p.

57 Hegyi Klára csak északon több ilyen, a hatvani, illetve a füleki szandzsákhoz tartozó nahijét sorol fel: pelsőci, sárosvári, egri és ónodi nahijék. Hegyi, 1995. 43. p.

58 Gersei Pethő János levelei Nádasdy Tamáshoz. 1550–1562. Közl.: Komáromy András. In: Történelmi Tár. 1904. 266–291. p. és 400–433. idézett hely: 411. p.

hódoltattak részben vagy egészben a murányi uradalomban is. 1559-ben öt, 1573-ban már tíz, 1584-ben pedig tizenhárom falu neve mellett szerepel a „Turcis subiecta” megjegyzés az urbáriumokban. A vár ekkor már csak az északra fekvő területeket tudta megvédeni a kettős adóztatástól, ahol sem huták, sem hámorok nem voltak.⁵⁹ „A győri vagy murányi várak köré szervezett török nahijékat ez a szívós előnyomulás hívta életre.”⁶⁰ A váruradalom Gömör megyei terménybevételei jórészt a török által ellenőrzött területekről származtak.⁶¹ Bár kétségtelen, hogy egy-egy török portya (pl.: 1556-ban) jelentős károkat okozott, a fenti adatok is mutatják, hogy a vasművek azokat gyorsan kiheverték. Valószínű, hogy a török legalább olyan mértékben részesült a murányi uradalom vastermeléséből, mint a murányi vár. Talán éppen ezért „csak” 18 év múlva pusztítottak ismét a murányi uradalomhoz tartozó falvakban. Valós pusztítást okozott azonban a tizenöt éves háború és a Bocskai-felkelés,⁶² de még 1598-ban is az uradalom területén 8 hámor és 6 huta működött.

Acél- és faszénvásárlás

Acélt a vasmegmunkáláshoz szükséges szerszámok készítéséhez, illetve nagy igénybevételnek kitett tárgyak készítéséhez használhattak. Az acélfelhasználás célját egyszer sem nevezi meg a számadáskönyv.

A vár provizora — számadásai szerint — állandóan és nagy mennyiségben vásárolt faszenet, az ugyanis a vasgyártás elengedhetetlen feltétele volt.⁶³

59 Rácz Attila: A Murány várához tartozó települések „cenzus ordinariususa” az 1557., 1559., 1564., 1573., 1584. év urbáriumaiában. Kézirat.

60 Hegyi, 1995. 120. p.

61 A kettős adóztatásra l.: Szakály Ferenc: Magyar adóztatás a török hódoltságban. Bp., 1981. passim.

62 Heckenast, 1991. 124. p.

63 Megjegyzések a táblázat egyes adataihoz: 1554: a szénvásárlásból 20 mázsa Koller élésmesternek, 25 mázsa a várnak Koller halála után. 1555: a 7,98 forint csetneki vas („ferrum Chytneky”) a vár szükségleteire. Tudjuk, hogy a Csetnek környéki vasművek képesek voltak acél előállítására is. 1567: a szénvásárlás a műhely szükségleteire. 1570-ben a szén árából 16,8 forint, 1571-ben 8,3 forint az élelem értéke.

Év	acélvásárlás	acél ára	szénvásárlás	szén ára
	mázsa	forint	[szekér]	forint
1552	5	10	91	30,3
1553	2		51	17
1554	3,75	7,5	45	15
1555		7,98 + 6,5		
1556			95	34
1557		4	68	25,66
1559				50,13
1560		6		24
1561		3,5		19
1562	1,5	5	49	16,3
1563	0,25	1,25	36	12
1564	0,75	1,96	24	8
1565	0,5	1,2	46	15,3
1566	0,5	1,2	54	18
1567			84	28
1568			54	18
1569			52	17,3
1570			69	25,2
1571	0,5	1,12	70	23,3
1572			60	12,68

Acélt a Csetnek környéki vasművektől vásárolhattak, amint ezt az 1555. évi adat is igazolja. Acélt nem tudtak előállítani a murányi uradalom vasművei. Ezt igazolja, hogy census címén soha nem érkezik vas a várba.

A várban lőpor készítésén kívül faszenet a vas további alakításához is használtak. A hámorok kemencéiben a kovácstüzet is faszénrel táplálták. Általában 3 szekérért fizetett a provizor 1 forintot. A szekér mértékének értékét sajnos nem lehet biztosan meghatározni. Egy 1775. évi úrvölgyi (Zólyom megye) adat szerint egy szekérnyi faszén 3,312 m³.⁶⁴ A hutákban 1 rész vasérc kohósításához 9 rész faszén szükséges. Azt nem tudjuk, hogy a hámorokban vagy a kovács kemencékben mi-

64 Bogdán, 1991. 421–422., 424. p.

lyen arányban használtak fel faszenet a vas további megmunkálásához. Az 1556. év részletesen fennmaradt számadásából tudjuk, hogy a provizor januárban 9 szekeret, majd Jolsvárol 5, április–május folyamán a tiszolci Luca Korde-től (aki a Murányhoz tartozó hegyekben égetett) 40 szekeret, ezt követően még 7 szekérnyit Murányból és 34 szekeret szeptember 21. és november 23. között vásárolt.⁶⁵

Vasfelhasználás 1552 és 1572 között

A provizorok számadásaiból az is kiderül, hogy milyen célokra fordították azt a vasmennyiséget, amelyet nem értékesítettek. Az alábbi táblázatban az erre vonatkozó adatokat mutatom be. Az élésmester és a tüzérmester részére átadott vas csak néhány évben van feltüntetve. A kovács részére átadott, de nem részletezett mennyiségnél sajnos nem mindig lehet biztosan tudni a felhasználás célját. Általában kisebb tételből szegek és kisebb vas alkatrészek készültek. Az „egyéb felhasználás” oszlopban azokat a tételeket soroltam, amelyek nem tartoztak az előbbiek közé. A táblázatban feltüntetett értékek mázsában értendők.⁶⁶

65 MOL E 554 Szalay gyűjtemény. 1727. t. sz. f. 15.

66 Megjegyzések a táblázat egyes adataihoz: 1555: az élésmesternek szállított 440 mázsa: sín vas a Murány és a Turóc völgyéből. A *tüzérmesternek* átadott vas 1559-ben: „Cuidam Mathiae Czigwarth pro magna bombardia, item pro parandis ligonibus, ac aliis instrumentis circa ingenia necessariis”, 1560-ban pedig az ágyúk számára. A *kovácsnak a vár szükségleteire*: 1553-ban a „clausularum” javítására, a lóistállóhoz és egy „quadripedum sub ignem”-hez a vár alatti kastély kemencéihez és főzőhelyeihez; 1556-ban a sörfőző kemencéjére, valamint ún. „securis walachales” [vlach balta] és más dolgokra 36 sín vas és a vár alatti malom javítására 25 sín vas; 1557-ben a kapitány házának ablakrácsaihoz 4,5 és a bányászok (montanistae) azon szerszámaira 2 mázsa, amelyekkel a kútát kivájták; 1559-ben 2 mázsa „Sub caldara [üst] magnum dedisse”; 1560-ban az emelőgéphez 30 mázsa, a kúthoz és a hozzá való láncokhoz pedig 7 mázsa; 1562-ben az emelőgéphez; 1565-ben mindennapi szükségletekre, szekerre és patkók javítására 23 mázsa, egy új „currum robustum” vasalására és egy új szekérre, amellyel Tokaj várához vontattak egy kártány ágyút (quartaunt) 7 mázsa, és a Jolsván és Nagyrőcén lévő majorságba két hosszú lánc készítésére az emelőgéphez 10 mázsa; 1566-ban a hadszertár építésére, kisebb és nagyobb szegekre 18 mázsa és 12 szekérhez, valamint a felvonógép két láncának helyreállítására 17 mázsa; 1567-ben „In varios usus armamentarii curruum sufferrationis equorum conficendorum clavorum et similes expositi.”; 1568-ban sze-kerek erősítésére, lovak patkolására, vasszegekekhez és alkatrészekre, a felvonógép részére. A *szegek* 1563-ban a malom újjáépítéséhez; 1566-ban pedig 2400 zsindeleyszeget készített Márton kovács a fegyvertár építkezéséhez. *Egyéb felhasználás*: 1552: az allódium részére 5 mázsa vas; 1553: az allódium részére; 1559: építkezésre és más szükségletekre; 1570: „Pro duobus circulis ferreis ad usum rotae molendini tractilis dati.”

Év	élésmesternek	tűzér- mesternek	kovácsnak a vár szükség- leteire	szegek	egyéb felhasználás
1552	80,5				5
1553	76,25		1		2
1554			64,5		
1555	[440]+58m				
1556	26,5		0,25		
1557	7,5	10,73	6,5		1,77
1559	1,82	16	70,5		5,5
1560		40	37	6	
1561			27	9	
1562			24	7	
1563			20	10	
1564				24	
1565			40	5	
1566			36	2	
1567			35	3,5	
1568			22	2,25	
1569			26	2,5	
1570			27,5	2,25	0,75
1571			28	1,5	
1572			30,5	2	

A provizor a beérkezett vas döntő többségét — kivéve a fent részletesen említett saját célokra kiadottól — értékesítette. 1549 és 1572 között egyre több vasat adtak el. A vas ára a vizsgált időszakban se nem emelkedett, se nem csökkent, így egy mázsáért mindvégig 1 magyar forintot kapott a provizor. (A számadáskönyv sajnos egyetlen esetben sem említi, hogy hogyan és kinek értékesítették a nyersvasat.) Csak feltételezni lehet, hogy miért nem kértek több pénzt a vasért, amikor az már a század elejétől fogva drágult.⁶⁷ Előfordulhat az, hogy a környéken a sok vas miatt alacsonyabb volt az ár, mint az ország más, vasbányákban szegényesebb terüle-

⁶⁷ Budafelhévizen 1510-ben 1 mázsa 1 forint, 1522-ben 1,1 forint, Vajdahunyadon 1515-től 1522-ig 1,5 forint, 1530-ban pedig 1,75 forint. *Heckenast*, 1991. 52. p.

tein, esetleg a vasat a kamara közvetítésével (vagy közvetlenül) más végvárok, hadszertárak vagy az ország fontosabb ágyúöntő műhelyének (Kassa) használatára adták el a piacinál alacsonyabb áron. A vaseladásból, a huták után kapott készpénzből, illetve a vascenzusból származó bevételek értéke sokkal alacsonyabb az uradalom termény- és állatjövedelmeinél (gabona-, bor-, juhtized stb.).

Az ágyúöntő műhelyt különválasztották a vár egyéb műhelyeitől. Azok az iparosok és fegyverzetel, fémmegmunkálással foglalkozó szakemberek (a kovácsokat is ide sorolhatjuk), akik számításba jönnek az ágyúöntéssel kapcsolatos munkák végzésénél, a vár katonai személyzetéhez tartoztak. Fizetésüket ebben az időben a hadi fizetőmestertől (Kriegszahlmeister) kapták. Murány Basót követő kapitányának, Dominics Gáspárnak 1550. március 1-jén Bécsben kelt utasítása szerint⁶⁸ ekkor a várba száz német gyalogost vezényeltek, akikből nyolcvan puskások, *hármán tüzérek* voltak, a többiek pedig alabárdosként, *ácsként* (1),⁶⁹ apródként (4), *kovácsként* (2), *kőfaragóként* (2), síposként (1) és dobosként (1) szolgáltak.

Az ágyúöntés és a szertüzérkedés a XVI–XVII. században nincs elkülönítve a magyarországi végvárokból.⁷⁰ Murányban (a tüzer személyzetén kívül) a kapitány alá rendelt tüzermeisterek, kovácsok, az egyéb szakmunkákat ácsok, kőfaragók, bányászok kerékgyártók stb. végezték. A hadi fizetőmestertől rendszeres fizetést húzó kovácsok feladatát nem lehet pontosan meghatározni, minden bizonnyal a várkatonaság fegyverzetének karbantartása volt a feladatuk. Szinte bizonyos azonban, hogy az ágyúöntés körüli szakmunkákban is részt vettek, de a számadáskönyv abban a néhány esetben, amikor az ágyúöntéssel kapcsolatos költségeket és anyag „igényeket” említ, nem utal bizonyosan, hogy az ezzel kapcsolatos munkákat ezek a kovácsok végezték volna.

A számadáskönyvnek az évenkénti vaskiadás és vasbevétel fejezetein kívül más fejezetekben is található adatok a várban folyó vasgazdálkodásra. 1551-ben 26,3 forintot fordítottak ágyúöntésre. 1552-ben a vár fuvarosai Besztercebányáról egy

68 A kapitány számára 1550. március 1-jén kiállított felfogadási szerződésben [ún. Bestellung] utalás történik az ugyanekkor kelt részletes instrukciójára is, mely szintén fennmaradt az utókorra. A két forrás egymás után következik: Österreichisches Staatsarchiv, Wien. Finanz- und Hofkammerarchiv, Hoffinanz Ungarn RN 3. fol. 17–23. (MOL Filmtár W 1701. számú mikrofilmtekercs.) „Instruction auff vnsern getreuen lieben Casparn Dominitsch, vnsern hauptman auff vnsern schloss Muran, was derselb in behüt und werwörung desselben schloss und all ander weg, mit vnsern dienstleuten [...] iederzeit handeln vnd thuen solle.”

69 A hámorépitéshez ácsmunkákra is szükség volt. Heckenast, 1991. 68. p.

70 Iványi Béla: A tüzéség története Magyarországon kezdetétől 1711-ig. In: Hadtörténelmi Közlemények, 30. (1928) 22. p.

ostromágyú réz- és ólomszükségleteire szállítottak alapanyagot 36 forint fuvarköltségért, és ekkor kap a „magister rottarius” 21,2 forintot ágyúkerekék készítéséért. Az ágyúöntéssel kapcsolatos munkákért 1553-ban 139,96 forintot fizettek (kemenccét építettek, fuvarosokat és kovácsot fizettek).

Egy 1554. évi összeírásban szerepel, hogy Bertalan mester, aki Murányban „*conflator bombardarum*”) volt, hat nagyobb falkonétát („*sex falconetas majores, zyngeriyn germanice dictas*”), valamint két — összesen 130 mázsás ágyút — készített Eger várának.⁷¹ A számadáskönyv 1554. évi elszámolásából megtudjuk, hogy Bartholomeas Prayzinger „*fusor bombardarum*” („*cui conventio facta est in flor. renensibus 100*”) ekkor 40 magyar forintot kapott fizetesként. 1557-ben a fazekasoknak az ágyúk készítéséhez szükséges kemencék és az öntőformák készítése körüli munkákért („*circa fornaces et formas bombardarum*”) 18,76 forintot fizettek, ugyanekkor ágyúöntők („*fusoris bombardarum*”) 35,67 forintot kaptak. 1565-ben pedig a Ramicza faluból származó Kristóf és György kovácsok két szerkezetért, amelyek a fegyverzethez tartoztak („*duos fabros ferrarios in arce in ferrando curru et traha, quibus machinae bellicae seu impedimenta maiora ad arttelanam pertinentes*”), 3 forintot kaptak két heti munkájukért.

Egy 1558-ban készült összeírás szerint az ágyúöntő műhelyben egy 53 mázsa súlyú, 36 fontot vető új ostromágyút („*bombarda magna*”), egy nyolc fontot vető új falkont, két 27,84 mázsa súlyú, 3 fontot vető falkont, egy 6 mázsa súlyú, 2 fontot vető Scharfetindl-t („*bombarda Scherfetin*”) és egy 17,14 mázsa súlyú fél falkonétát („*bombarda, media falconeta dicta*”) írtak össze.⁷² Ezeket az ágyúkat egyértelműen a várban öntötték. Erre nemcsak az új („*nova*”) szavakból következtethetünk, hanem abból is, hogy az ágyúkat az öntőműhelyben írták össze a kamarai biztosok. Bár a várban más épületekben is tároltak ágyúkat — a fentiekén kívül még kilencet —, az újonnan készülteket még nem szállították el, miként például Egerbe 1554-ben.

Az 1558–1559. évi számadás vasról szóló fejezetében Mathias Zcugwart (Czwigwarth) részére „*pro magna bombarda, item pro parandis ligonibus, ac aliis instrumentis circa ingenia necessariis*” 16 mázsa vasat utaltak ki.

A fentiekben a murányi uradalom vasgazdálkodását elemeztem. Néhány szóban ki kell térnem a vasgazdálkodás és az uradalom egyéb gazdálkodási tevékenységének kapcsolatára. Magyarországon a XVI. században a várbirtokok jövedelmeinek

71 Idézi: Takáts Sándor: Magyar tüzes és lövészerszámok. In: Sz, 42. (1908) 131. p.

72 „*In officina fusoria, in qua bombardae funduntur*”. MOL E 211 MKA Lymbus III. ser. 22. t. 39. sz. fol. 222^f.

közvetlen felhasználása ésszerűbb és gazdaságosabb volt, mint egy távoli központból való irányítás. Jól példázza ezt, hogy Murányban évente 3000 forint körüli értékben számították be a kb. 100 fős legénység zsoldjába az ételmezésükre fordított terményeket, amelyet a vár főleg a Gömör megyei tized címen szerzett meg. A háborús helyzet állandósulása ezt a folyamatot csak erősítette. Ezek a körülmények, valamint az ország három részre szakadása miatt beálló igazgatási, pénzügyi és politikai zűrzavar eredményezte azt, hogy létrejönnek „... a gazdálkodó, jövedelem kezelő várak.”⁷³ Ezt a folyamatot a még tökéletlen kamarai igazgatás is elősegítette. Különösen igaz volt ez a pozsonyi vagy a később felállított szepesi kamarától távol eső várak (pl. Murány) esetében.

A vasgazdálkodásnak azonban nemcsak a vár közvetlen szükségleteinek, hanem a védelem hadászati ellátásának is meg kellett felelnie. A provizorok, később Maschko kapitány jól megszervezte a vastermelésből a várat illető bér- és adóbevételek beszedését és a kovács- és ágyúöntő műhely vasellátását. Úgy tűnik, a vaskezelettel rendelkező bekapcsolódást nem tartották elsődlegesnek. Ez utóbbi megállapítás azt is megmagyarázza, hogy a Feigel Péter által javasolt Murány központú vaskamara miért nem valósult meg. A szakemberek hiánya és a török vészes közelsége akadályozhatta a termelést, de talán a vas alacsony ára miatt sem érte volna meg az uralkodónak nagyobb befektetés a kis haszonnal kecsegtető vállalkozásba.

A kamarai adminisztrációról és a helyi várigazgatás tevékenységéről elmarasztaló véleményt fogalmazott meg Ila Bálint, aki azt állította, hogy „a vári központokban a kamara képviselőjében felállított gazdasági szervezetnek az lett volna a feladata, hogy a sok kincstári falu jövedelméből a török elleni védelem gazdasági alapjait megteremtse, a zsoldosokat fizesse, ételmezze és a szükséges munkálatok elvégzéséről gondoskodjék. A követelményeket az udvar állította fel, az illetékes magyar kamara azonban nem tudta teljesíteni, sőt gazdálkodásával egyre nagyobb zavarokat idézett elő a védelemben.”⁷⁴ Ezeket a megállapításokat — úgy gondolom — sikerült cáfolnom a murányi uradalom vasgazdálkodásának bemutatásával. Ila művében a megye népesedési viszonyaiban beállt hátrányos változások magyarázatául hajlamos volt a török és a magyar végvárendszer demográfiai hatásait egyoldalúan túlhangsúlyozni. Kétségtelen, hogy a terület és lakossága erősen megcsínylette a katonák jelenlétét és eltartásuk költségét, de a vasbányászat nem szünetelt, és a várigazgatás is jól ellátta a rábízott feladatot, a katonaság és a műhelyek ellátását.

73 *Ruzsás*, 1939. 6. p.

74 *Ila*, 1976. 276–277. p.

MÉSZÁROS KÁLMÁN

ADALÉKOK A KÁROLYI CSALÁD LEVÉLTÁRÁBAN LÉVŐ MUSTRAKÖNYVEK KELTEZÉSÉHEZ

A Rákóczi-szabadságharc gazdag szakirodalmában máig feldolgozatlan a kuruc hadsereg alakulatainak története, továbbá a tisztikar (főként a katonai alsó- és középvezetés) pontos összetételének vizsgálatával is adós még történetírásunk. Mindkét témára vonatkozóan a legfontosabb források közé tartoznak az ún. mustrakönyvek. Ezek a terjedelmes összeírások nem csupán egy-egy ezred teljes állományát tartalmazzák név szerint, hanem a katonaság fegyverzetére, életkori, földrajzi, nemzetiségi megoszlására is becses adatokat szolgáltatnak.

Jelenlegi ismereteink szerint négy mustrakönyv maradt az utókorra szinte teljes épségében:¹ egy a Radvánszky, három pedig a Károlyi család levéltárában. Az előbbi Radvánszky János fejedelmi biztos vezetésével 1704-ben készült az erdélyi kuruc hadakról, és már nyomtatásban is a kutatók rendelkezésére áll.² Az utóbbi három pedig Erős Gábor főszemlemester irányításával 1706-ban és 1708-ban készült a Károlyi Sándor tábornagy alatt szolgáló ezredekéről. A három önálló kötetben fennmaradt mustrakönyv közül az egyik 1705-ös³, a másik 1706-os⁴ és a harmadik 1708-as⁵ felirattal van ellátva. Jelen közlemény egyik célja, hogy az 1705-ösként szereplő kötetről bebizonyítsa, hogy szintén 1708-ban készült, és az 1705-ös felirat téves. Emellett célszerűnek látszott az egyes ezredek hadiszemléjének, tehát a mustrajegyzék összeállításának *pontos dátumát* is megadni, már ahol lehetett.

Lássuk most már időrendben a mustrakönyveket. Az 1706. évi kötet adatait Géresi Kálmán kivonatosan közölte a Károlyi-oklevéltár ötödik kötetében.⁶ A hadi-

-
- 1 A teljes mustrakönyveken kívül természetesen maradtak fenn szórványosan név szerinti ezredösszeírások, illetve mustrajegyzékekről készült összesítő táblázatok, kivonatok is.
 - 2 II. Rákóczi Ferenc erdélyi hadserege. Bev. és jegyz.: Magyarai András. H. n., 1994. 652 p.
 - 3 Magyar Országos Levéltár (= MOL) P 396 A Károlyi család nemzetségi levéltára. (= Károlyi cs. lt.) Acta Publica. I. Acta Rakocziana. Series III. Lustrakönyvek. Lad. É. 1705. évi mustrakönyv. (= Mkv. „1705.”)
 - 4 Uo. Lad. F. 1706. évi mustrakönyv. (= Mkv. 1706.)
 - 5 Uo. Lad. F. 1708. évi mustrakönyv. (= Mkv. 1708.)
 - 6 A Nagy-Károlyi Gróf Károlyi család oklevéltára. V. köt. II. Rákóczi Ferenc fejedelem korabeli oklevelek és levelezések, 1703–1707. S. a. r.: Géresi Kálmán. Bp., 1897. (= Károlyi Okt.

szemle időpontjáról a belső címlap tájékoztat: „Mustra könyv Méltóságos Fejedelem Felső Vadász Rákóczy Ferencz Kegyelmes Urunk Méltóságos Generalis Mareschallus (Titulus) Tekintetes Nagyságos Károly Sándor Uram eő Nagysága Commandoja alat való Nemes Lovas és Gyalog Regimentyeiről, kezdetet általam Diószegen die 26. mensis Februarii anno 1706.”⁷

Ez után következik a 18 lovas és 5 gyalogos ezred összeírása. A jegyzékek tartalmazzák a katonák neveit, a távollévőkét is. A jelen lévő katonák neve mellé 1-es számot írtak, a tényleges létszám kimutatása végett. A további adatokra álljanak itt a fejrubrikákban feltett kérdések: *Házas-e? Hány esztendő? Melyik vármegyéből való? Melyik városból vagy faluból való?* A felszerelésre vonatkozó kérdések pedig: *Kard van-e? Karabély van-e? Ló van-e? Ló alkalmas-e, és magáé-e?* Ahol nem csak önkéntesek szolgáltak, ott külön kérdőpont volt, hogy *Kicsoda zsoldosa?* Sajnos a legtöbb kitöltetlen rubrika éppen a tisztek neve mellett található, vagyis a kutatás számára fontosabb személyek adatai hiányoznak leginkább.

Végezetül egy külön rovat szolgált az egyéb megjegyzésekre. Itt tüntették fel pl. a távollét okát. Nagyon vigyázni kell ezen adatokkal, mert számos esetben a bejegyzések jóval az 1706. évi mustra után készültek, így jegyezték fel utóbb például, ha egy katona elesett vagy ha a későbbi átszervezések során más ezredbe osztották be.⁸ A bejegyzések egy része 1707-ből, sőt 1708-ból is származhat, ugyanis az 1706-ban még jelen lévő, tehát az összesítésnél beszámított katona neve mellett néhol az szerepel, hogy egy vagy két esztendeje meghalt.

A mustrakönyvet 1706. augusztus 31-én Szatmár városában zárta le Erős Gábor. („Actum Szattmarini ultima Augusti 1706.”) Február 26. óta közel fél esztendő tel

V.) 405–436. p. és 437–438. p. jz.

7 Mkv. 1706. I. p. Géresinél modernebb átírásban: Károlyi Oklt. V. 405. p.

8 Géresi kiadásából gyakran nem tűnik ki, hogy a bejegyzés egyidejű vagy későbbi. Álljon itt erre egy példa: Ilosvay Bálint lovasezredében a főstrázsamesteri rendfokozat mellett a következő áll: „Arestomba Ecsedbe.” Majd későbbi bejegyzés más tintával: „meg holt.”: Mkv. 1706. 195. p. Géresinél mindez nem derül ki: Károlyi Oklt. V. 415. p. Az Ilosvay-ezred főstrázsamestere András Zakariás volt, kinek „Arestomban való vitetéséről” Debreczeni Péter ecsedi várparancsnok 1706. január 27-én tájékoztatta Károlyit: MOL P 396 Károlyi cs. lt. Acta Publica. I. Acta Rakocziana. Series I. Missiles diversorum ad Alexandrum Károlyi. 1706. január Fasc. 3. C. No. 27. Kivonata uo.: Series I. 127. köt. Extractus litterarum. fol. 198. Károlyi pedig 1706. április 9-én Abrudbányáról tudatta a fejedelemmel, hogy „Ilosvay Bálint Fő stráza mestere is, Zakariás, megh holt az Arestomban ...”: MOL G 15 Rákóczi-szabadságharc levéltára. (=R.-szh. lt.) II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. I. I. Emigrációba vitt rész. Caps. C. Fasc. 63. fol. 13. Nem tudjuk, pontosan mikor volt az Ilosvay-ezred mustrája, de éppen ezekből az adatokból valószínűsíthető, hogy még 1706 áprilisa előtt.

el, így fontos lenne tudni az egyes ezredek hadiszemléjének közelebbi dátumát is.⁹

Három gyalogezred esetében ezt Erős Gábor Szatmáron, 1706. május 24-én kelt kivonatos mustatabellájából tudhatjuk meg:¹⁰ Ecsedi János mezei gyalogezredét, melyet a fejedelem parancsára Szapannos István és Szentmarjay Zsigmond korábbi ezredeiből egyesítettek, 1706. március 5-én mustrálták meg Zsibón. Perényi Miklós brigadéros ezredének hadiszemléje 1706. március 6-án a szurdoki táboron, Esze Tamásé pedig március 14-én ugyancsak Szurdokon volt.

A lovasok közül csupán Gencsy Zsigmond regimentjének mustráját sikerült pontos dátumhoz kötni: 1706. július 14-én volt Margittán. Ez az erdélyi hadak 1709. évi mustatabellájának kivonatából derül ki, amely 1709. május 3-án kelt Szatmáron.¹¹ A kimutatásban az 1709. évi mustrák mellett majdnem mindenütt fel van tüntetve az azt megelőző mustra időpontja is. Gróf Gyulai István ezredét, mely korábban Bik László, azelőtt (így az 1706. évi mustrakor is) Gencsy Zsigmond, még korábban pedig Kaszás Pál parancsnoksága alatt állt, 1706. július 14-ét követően csak 1709. április 20-án mustrálták meg Zilahon. Ez az adat azt is bizonyítja, hogy a kuruc hadiszabályzat előírása az évente kétszeri (tavaszi és őszi) mustrát illetően nem mindig volt betartható. Esetünkben a két hadiszemle között majdnem három év telt el, s a közbülső időben bizonyára csak létszámellenőrzéseket tartottak.

Az 1706. évi mustrakönyv a fenti ezredekén kívül tartalmazza még a Hajdúvárosok és a vármegyék nemesi felkelésének összeírását is. A Hajdúvárosokét érdemes összevetni Budai István hajdúvárosi lovasezredének a kötetben ugyancsak megtalálható összeírásával. A két jegyzék pontosan fedi egymást, csak az előbbi közigazgatási tisztségviselők által a lakóhelyeken, az utóbbi pedig szabályos hadiszemlén készült.

A másik két kötetet együtt ismertetem, mivel mindkettő 1708-ban készült. Az egyikre azonban a kötéstábla külső felén 1705-ös évszámot írtak, nyilván a későbbi korokban. A levéltári segédletek is következetesen az 1705. évhez kötik ezt a mustrakönyvet.¹² Ez nem csak a kezdő kutatót, de még a gyakorlott történészeket is

9 A kutatók esetenként figyelmen kívül hagyják, hogy a mustrakönyvet csak augusztus végén zárták le. *Czigány István* egyik tanulmányában pl. valamennyi ezred hadiszemléjének az 1706. februári időpontot adta meg: A Rákóczi-szabadságharc hadserege a mustrák tükrében. In: *Hadtörténelmi Közlemények* (= HK), Ú. f. 33. (1986) 143–144. p.

10 MOL G 28 R.-szh. lt. Katonai iratok. V. 2. c. Hadszervezetre vonatkozó iratok. fol. 91–92.

11 MOL G 15 R.-szh. lt. II. Rákóczi Ferenc fejedelem levéltára. I. 1. Emigrációba vitt rész. Caps. F. Fasc. 179. fol. 1–7. A füzet külzetén: „Erdély Hadak Mustra Tabellájának Extrac-tussa. pro Anno 1709.” Erős Gábor főszemlemester aláírásával és gyűrűpecsétjével.

megtévesztheti.¹³ Az alább következő tények azonban igazolják, hogy mindkét kötet 1708-ban készült.

Az „1705.” évi kötetnek nincs belső címlapja, az 1708. évi kötet címdoldala viszont a következő tájékoztatást adja: „Muſtra Könſv Felsőges Fejedelem Felső Vadászai Második Rákóczi Ferencz Urunk ō Felsőge Méltóságghos Generalis Mareſchallus (Titulus) Tekintetes Nagyságghos Nagý Károly Károly Sándor Uram ō Excellentiaja Commandoja alatt való Tiszán innen nevezendő Nemes Regimentyeirűl, kezdetet in Majo anno 1708.”¹⁴

Az „1705.” évi muſtrakönyv hét lovasezred összeírását tartalmazza: Pekry Lőrincét, Teleki Mihályét, Vay Lászlót, Jósika Dánielt, Székely Zsigmondét (udvari székely kopjás ezred), néhai (!) Bóné Andrásét és Kárándi Mihályét. Ezenkívül megtalálható benne az erdélyi vármegyék hadainak és a székely székeknek összeírása. A székelyek közül Háromszék forma szerint alkotott Mikes Mihály főcolonellus és Tompa Miklós vicecolonellus vezetésével. Aranyosszék és Marosszék hadai pedig együtt alkottak ezredet Thoroczky János főcolonellus (aranyosszéki főkapitány) és Kun István vicecolonellus (marosszéki kapitány) parancsnoksága alatt. Udvarehelyszék hadi népe a vármegyékéhez hasonlóan nem alkotott tényleges ezredet.

Az 1708 májusában megkezdett muſtrajegyzékben nyolc lovasezred: Károlyi Sándoré (Bik László), Palocsai György, Sennyey Ferenc, Szemere László (Hajdúvárosok), Bessenyei Zsigmond, Krucsay János és Nyúzó Mihály, valamint két gyalogezred: Eölyűs Jánosé,¹⁵ és Almási Mártoné szerepel.

A bevezetőben felsorolt négy muſtrakönyv adatai földrajzilag fedik egymást (Tiszántúl és Erdély), így feltűnő, hogy nincs olyan alakulat, amely mind az „1705.”, mind pedig az 1708. évi kötetben szerepelne, holott az 1704. és az 1706. évi muſtrakönyvekkel külön-külön mindkettőnek van átfedése. Így pl. Teleki Mihály és Vay László lovasezredei az 1704., az 1706. és az „1705.” évi, Palocsai György, Sennyey Ferenc, Nyúzó Mihály pedig az 1706. és az 1708. évi kötetben is megtalálhatóak.

12 Nem csupán a Károlyi család levéltári anyagához, de az ez alapján a MOL mikrofilmtári másolataihoz készült segédletekben is 1705-ös évszám szerepel. A mikrofilmtári jelzetek: 5523. d. (Mkv. 1706.) és 14 289. d. (Mkv. „1705.”, Mkv. 1708.)

13 *Czigány I.* is elfogadta a muſtrák időpontjául az 1705. évet: i. m. 141., 143., 148. p.

14 Mkv. 1708. 1. p.

15 Az ezredtörzs névsorát tartalmazó lap kiszakadt, de az 1706. évi kötetrel összevetve, néhány századparancsnok személyazonossága alapján valószínű, hogy Eölyűs megreformált ezredének összeírása.

Az is szembetűnő, hogy az 1704. évitől és az 1706. évitől eltérő, de egymással teljesen megegyező fejrubrikákat tartalmaz az „1705.” és az 1708. évi kötet. A rubrikákban szereplő kérdőpontokat érdemes ismét felsorolni, mivel lényegesen több adatot szolgáltatnak, mint a már ismertett 1706. évi mustrakönyv. A szemlélyi adatokra vonatkozó kérdések: *Hány esztendő? Micsoda nemzet? Melyik vármegyéből való? Melyik városból vagy faluból való? Micsoda helyen született? Házas-e?* 1706-hoz képest új a nemzetiségre vonatkozó kérdés, és külön-külön kérdés vonatkozik a lakó- és születési helyre.

Új kérdőpontok vonatkoznak a katonák szolgálattételére: *Kedvéből jött-e a regimentbe? Nem ellenség közül szökött-e? Nem rabságból állott-e a regimentbe? Az előtt melyik regimentben lakott vagy micsoda szolgálatban volt? Mióta van az ezernél?* Külön rovatok vonatkoznak a nem önkéntes, hanem a kivetés szerint kiállított lovas zsoldos katonákra és a portális hajdúkra: *Ha zsoldos, kié? Melyik vármegyebeli? Melyik város vagy falubeli? Portális vagy szabad hajdú-e? Ha portális, melyik falu? Vett-e fel fizetést a falutól?*

A fegyverzetre és a felszerelésre szintén jóval részletesebben kérdeztek rá a szemlebiztosok, mint 1706-ban. Ezek ismertetésétől azonban itt eltekintünk.

Talán még az eddigieknél is feltűnőbb, hogy az 1706. évi adatokkal szemben számos tiszt magasabb rendfokozatban, illetve beosztásban szerepel az „1705.” évi kötetben. Kállay János 1706-ban még Vay László ezredének őrnagya, „1705-ben” pedig ugyanott alezredes. Pongrácz György lovasezredében 1706-ban Rác Péter volt az őrnagy és Nemes Tamás a testőrszázad (laib compania) főhadnagya. „1705-ben”, miután Pongrácz ezredét Jósika Dánielnek adományozta a fejedelem, Rác Péter Jósika alezredeseként, Nemes Tamás pedig őrnagyaként szerepel. Folytathatnánk még a sort, de talán ennyi is elég annak bizonyására, hogy az „1705.” évi mustrakönyv az 1706. évi után készült, hiszen ellenkező esetben meglehetősen furcsa „lefokozási hullámról” lenne szó. Ha pedig mindez mégsem lenne elegendő, Bóné András néhaiként való említése kellő bizonyíték arra, hogy a mustrakönyv nem készülhetett 1705-ben, Bóné ugyanis csak 1707 szeptemberében hunyt el.¹⁶

Ha összegezzük a fentieket, megállapíthatjuk, hogy: 1. Az eddig ismert négy mustrakönyv adatai nagyjából egy földrajzi egységet ölelnek fel, és ezért a négy kötet több ponton érintkezik egymással, s ez éppen csak az „1705.” és az 1708. évi kötetek viszonylatában nem áll fenn. 2. Az 1704. és az 1706. évitől eltérő, de egymással teljesen megegyező kérdőpontok szerint állították össze az „1705.” és 1708. évi mustrakönyveket. 3. A tisztek előléptetését figyelembe véve az 1706. évi

16 Gottreich László: A bihari népi harca 1703–1704-ben. In: HK, Ú. f. 2. (1955) 3–4. sz. 132. p.

kötet mindenképpen megelőzi az „1705.” évit. 4. Az 1707 szeptemberében meghalt Bóné András 1705-ben nem lehet „néhai”. Mindezekből következik, hogy az „1705.” évi mustrakönyv nem készülhetett 1707–1708 fordulója előtt, és méginkább valószínű, hogy az 1708 májusában megkezdett kötetel közel egy időben állították össze.

Ennek igazolására legfőbb forrásunk Erős Gábor 1708. április 3-án Szatmáron kelt jelentése Károlyihoz.¹⁷ Ebben részletesen beszámol a Kővár vidékén állomásozó ezredek hadiszemléiről: Jósika Dániel lovasezredét Karulyán 1708. március 12–14. között, Pekry Lőrincét Somkúton március 16–17-én, Teleki Mihályét Csolt („Csót”) március 19–21-én, Vay Lászlót ismét Karulyán március 24–26-án, Almási Márton gyalogezredét pedig március 27-én¹⁸ mustrálta meg. Végezetül az udvari székely kopjás regiment hadiszemléjéről ír, de közelebbi dátum nélkül. Ezeket az időpontokat erősíti meg az erdélyi hadak már idézett¹⁹ 1709. május 3-i kivonatos tabellája is, mely az 1709. évi mustrákat megelőző szemlék időpontjait is feltünteti.²⁰ Teleki Mihály ezredének mustrájáról ezen kívül még Teleki naplója is megemlékezik az 1708. március 20–21-i bejegyzésekben.²¹

Az itt taglalt 1708. márciusi mustráról az eddigi kutatás is publikált adatokat, csak éppen nem kapcsolta össze az „1705.” évi mustrakönyvvel. Thaly Kálmán egy tanulmányában már 1891-ben használta azt az összesítést, amely éppen ennek a kötetnek az adataira vonatkozik.²² Thaly idézi a tabella címét, mely mindazon

17 Uő: Adatok a kuruc hadsereg belső életéből. In: Uo. Hadtörténelmi okmánytár. 424–426. p.

18 A hely hiányzik. Mint fentebb felsoroltam, Almási gyalogezredének összeírása az 1708. májusi kötet legvégén található. Ez talán azzal magyarázható, hogy az íveket később kötötték be, és az „1705. évi” (most már tudjuk, hogy helyesen 1708. márciusi) mustrakönyvből kimaradt jegyzéket utóbb az 1708. májusihoz csatolták.

19 L. 11. jz.

20 Az 1708. április 3-i jelentés adatai szerepelnek, annyi eltéréssel, hogy csupán a mustrák kezdő napja van feltüntetve. Pekry Lőrinc ezrede: Somkút, 1708. március 16.; Teleki Mihályé: Csolt („Csót”), 1708. március 19.; Vay Lászlóé: Karulya, 1708. március 24. (Egyedül a Jósika Dániel-féle ezred korábbi mustrájának időpontja hiányzik.)

21 Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára. Ms. 10 210. Ifjabb Teleki Mihály naplója. (Thaly Kálmán jegyzeteivel kísért másolat az eredetiről.) 196. p. 1708. március 20.: „Ez nap voltam Csoltra. Pronunciáltatott regimentem karabélyos regularis regimentnek.” 1708. március 21.: „Csoltra az must- rára.”

22 Thaly Kálmán: Tényleges létszámok és hadi felszerelés Rákóczi hadseregének ezredeiben. In: HK, 4. (1891) 23. p. Thaly nyomán *Czigány I.* is használta az összesítő táblázat adatait: *Czigány I.*: i. m. 145–146. p., így nála ezek az adatok duplán szerepelnek, mivel az „1705.” évi mustrakönyvet és az arról készült korabeli összesítést (immár az 1708-as helyes dátummal)

adatokat tartalmazza, amelyek a mustrakönyv hiányzó címlapján is állhattak: „Tabella Generalis, Felséges Fejedelem Felső-Vadászi II. Rákóczi Ferencz Kegyelmes Urunk ő Felsége lovas és gyalog, nemes erdélyországbeli regimenteiről, kik Méltóságos Commendérozó Főgenerális, Tek. Ngos Károlyi Sándor Uram ő Excja parancsolatjából nemes Kővár-vidéken megmustráltattak in Martio 1708.”

Az udvari székely kopjás ezred szemléjének helyszíne is ebből a tabellából derül ki — Nagy-Nyíres (Kővár vidéke) —, de az időpont itt is hiányzik.

A Károlyi család levéltárában lévő „1705.” és 1708. évi mustrakönyveket tehát közel azonos időben, 1708 tavaszán állították össze: előbbit márciusban, utóbbit pedig májusban. Az is feltehető, hogy az egyes ezredek jegyzékeit Károlyi egész hadtestének megmustrálása után egyszerre köttette be Erős Gábor főszemlemester. Ezt látszik igazolni, hogy a márciusi, Kővár vidéken megtartott szemlék során sehol nem említik az elhunyt Bóné András és Kárándi Mihály ezredeit, így lehet, hogy azokat csak a többi tiszántúli ezreddel együtt májusban írták össze, és utóbb tévesen kötötték az előbbi kötethez. Ugyanígy a márciusban megszemlélt Almási-gyalogezred is tévesen kerülhetett a májusi kötet végére.²³ Sajnos a májusban megkezdett mustrákról közelebbi dátumokat nem sikerült az egyes ezredekhez kötni, de mind az 1706., mind pedig a két 1708. évi kötetben szereplő alakulatok hadiszemléire vonatkozóan kerülhetnek még elő adatok, például Erős Gábor iratainak összegyűjtésével.

Végezetül arra hívnám fel a figyelmet, hogy jelen közlemény csak akkor töltheti be célját, ha az ismertetett források eredeti őrzési helyén is korrigálják a segédletek keltezési hibáit. Ehhez segítőkész szándékmat ezúton is jelzem.

is feldolgozta. A két adatsor némiképpen eltérő eredményt mutat, ami egyrészt a forrásokban gyakran előforduló számítási hibából, méginkább pedig a nem egységes szempontok szerint végzett számításból eredhet. (Ez utóbbi nehézségre *Czigány I.* is felhívta a figyelmet: i. m. 142. p.) Itt kívánom leszögezni, hogy a szerző tanulmányában meglévő, részletesen ismertetett keltezési hibák nem befolyásolták negatívan az eredmények helyes kiértékelését, ugyanis azok a hadsereg felszerelésére (fegyverzet, ruházat), nemzetiségére, földrajzi megoszlására vonatkoztak, és ezek az adatok nem változhattak jelentős mértékben a szabadságharc évei alatt, különösen nem 1705 és 1708 között. A forrásadatok keltezési hibáinak kiküszöbölése egyrészt elvi jelentőségű, ezen túlmenően pedig a mustrakönyvek és mustrajegyzékek, illetve az azokról készült összesítések, kivonatok más szempontú felhasználása esetén teljesen hamis következtetésre is juthatunk, így pl. ha bármely kérdéskört *egy alakulaton belül* vizsgálunk, vagy ha a hadsereg személyi összetételére, a tisztek ranglétrán történő előrelépésére vagyunk kíváncsiak.

Őze Sándor: 500 magyar levél a XVI. századból.

Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562. I–II. kötet.

Budapest, Magyar Nemzeti Múzeum, 1996. 355 + 463 p.

A korábbi évtizedek udvarias érdektelenségét követően az utóbbi években a magyar történeti források kiadásának reneszánsza figyelhető meg. A Magyar Országos Levéltár forráskiadvány-sorozatának időleges megszakadásával a szegedi József Attila Tudományegyetem Magyar Irodalomtörténeti Tanszéke munkacsoportjának „Adattár a XVI–XVIII. századi szellemi mozgalmak történetéhez” címmel indított könyvsorozatát számolhatjuk a jelentősebb vállalkozások közé. A kor szak magyar nyelvű forrásainak kiadását Budapesten az ELTE BTK Középkori és koraujkori Tanszéke támogatta, gondozásukban főként missiliseket tartalmazó kötetek jelentek meg. Az egyetemek mellett a Magyar Nemzeti Múzeum kiadvány-sorozatában a múzeum munkatársai közül főként Németh Gábor publikált magyar nyelvű forrásokat.¹ A Fons folyóirat elindításakor is a kisebb terjedelmű, ám fontos történeti értékkel bíró iratok kiadása az alapítók elsődleges célkitűzései között szerepelt.

Az alábbi, Őze Sándor nevével fémjelzett, a Magyar Nemzeti Múzeum által gondozott két kötetes forrásgyűjtemény a leginkább Dél-Dunántúlon fekvő Nádasdy-birtokok provisor, Csányi Ákos, illetve a birtokok ura, Nádasdy Tamás közötti magyar nyelvű levelezést tartalmazza. A minden bizonnyal Nádasdy Tamással is rokoni kapcsolatban álló Csányit a XVI. század közepi Magyarország politikai életében igen fontos szerepet játszó főúrnak legbefolyásosabb servitorai közé számíthatjuk. Feladatai közé tartozott az óriási birtokkomplexum és annak jövedelmeiből eltartott földesúri magánhadsereg ellátása, illetve irányítása, és így többé-kevésbé a török támadásoknak leginkább kitett területek védelmének megszervezésében is tevékenyen vett részt. Levelei a Nádasdy család viszonylag épen fennmaradt levéltárának azon sorozatát alkotják, amely éppen ezért a történettudomány majd minden ágában tevékenykedő szakmai közönségen kívül a helytörténettel foglalkozók népes táborának élénk érdeklődésére is számot tarthat. Kiadásukat az is nagy mértékben indokolta, hogy ebből a fontos, nagy mennyiségű

1 *Lauter Éva, S.: Pálffy Pál nádor levelei (1644–1653). Bp., 1989., Várkonyi Gábor: Rákóczy György esküvője. Bp., 1990., Kincses Katalin: „Im küttem én orvosságot”. Lobkowitz Poppel Éva levelezése, 1622–1644. Bp., 1993. Németh Gábor: Hegyaljai mezővárosok „törvényei” a XVII–XVIII. századból. Bp., 1990., Úf: Nagyszombati testamentumok a XVI–XVII. századból. Bp., 1995.*

levélből álló forráscsoportból *Szalay Ágoston* és *Mályusz Elemér* mindössze egy-egy darabot közölt.² Csányi és Nádasdy Tamás levelezése eddig kiadatlan darabjainak kiadása tehát mindenképpen jó választásnak bizonyult, és a kötet anyagi és technikai hátterét biztosító, a jelenlegi kedvezőtlen tudományos könyvkiadási körülmények között is jelen lévő támogatók joggal várták egy olyan magas szakmai színvonalú forráspublikáció elkészítését, amely a nagyközönség érdeklődését és elismerését egyaránt megérdemelten váltja ki.

A kötetet kézbe véve azonban a missiliseket figyelmesen olvasó szakember egyre több olyan jelenségre lesz figyelmes, amely kétségessé teszi azt, hogy vajon a könyv teljesíti-e a tudományos művekkel szemben Európa-szerte méltán elvárható alapvető követelményeket? Ennek egyik okát abban látom, hogy a nagy számban megjelenő magyar nyelvű forráskiadványok ellenére még nem született olyan, a szakmai közönség többsége által elfogadott forráskiadási szabályzat, amely segítségével a forráspublikációk nívója egyenletesebbé tehető. Benda Kálmán 1974-ben a Magyar Országgyűlési Emlékek sorozata 1607 és 1790 közötti részének forráskiadási szabályzataként megjelentetett tanulmánya³ mellett két további módszer vált általánossá. Az egyik esetben a forrást közlő a kiadásra kerülő magyar nyelvű iratot az eredeti írásmódnak mindenben megfelelően, betű szerint, míg a másik módszer szerint a mai helyesírásnak megfelelően, mintegy a forrást értelmezve bocsátja a közönség rendelkezésére. Benda Kálmán szabályzata az utóbbihoz áll közelebb, míg a Nádasdy-levéltár anyagának magyar nyelvű missiliseit kiadó Mályusz Elemér a betűhív közlést választotta, amely inkább a betű szerinti átírás alapelveit követve jár el.⁴ Természetesen mindkét módszernek vannak vitathatatlan előnyei és hátrányai, amelyek alátámasztják az egyik vagy másik kiadási módszert választók érveit. A betű szerinti forráskiadás legfontosabb előnye az, hogy az így készült köteteket a történészek mellett a magyar nyelvtörténet kutatói is nagy haszonnal forgathatják, és általa az eredeti — néha igen jellegzetes — tájshelyi eltérések is megismerhetővé válnak. Ennek viszont az a hátránya, hogy az eszerint elkészített kiadványok munkálatai jóval több munkát és nagyobb „szőrözést” igényelnek, illetve az eredeti források olvasásához nem szokott olvasót sokszor zavar-

2 *Szalay Ágoston*: 400 magyar levél a XVI. századból (1504–1560). Bp., 1861., ill. *Mályusz Elemér*: Az Országos Levéltár Nádasdy-levéltárának magyar levelei. In: Levéltári Közlemények (= LK), 7. (1929)

3 *Benda Kálmán*: A Magyar Országgyűlési Emlékek sorozat 1607–1790 közötti részének szerkesztési és forráskiadási szabályzata. In: Századok, 108. (1974) 436–475. p.

4 *Mályusz E.*: i. m. 1. (1923) 126–149., 287–309. p., 2. (1924) 55–69. p., 3. (1925) 68–85. p., 4. (1926) 94–129. p., 5. (1927) 83–103. p., 6. (1928) 66–86. p., 7. (1929) 231–277. p.

ba hozza, elidegeníti a szövegtől. Ezzel szemben a mai helyesírást követő módszer hívei az érthetőséget, a forrást közlő szakértelmének hangsúlyozásával az értelmezés fontosságát emelik ki.

Őze Sándor a két módszer általa módosított változatát használta, amely során fokozottan törekedett „az eredeti írásmód megőrzésére,” mely közben „*elengedhetetlen volt az ingadozó helyesírás egységesítése, a következtelenségek kiküszöbölése*”. Amint arra már azonban ő maga is felfigyelt, a XVI–XVII. században még semmi esetre sem beszélhetünk egységes helyesírásról, így olyan helyesírási gyakorlat sem alakítható ki, amely ezt a képzelt egységességet volna hivatott bemutatni. Ekkor még a kettős mássalhangzók jelölésének sincs kialakult gyakorlata, és emiatt az az Őze által oktrojált „*következetes*” kettős mássalhangzó jelölés sem tartható meg, amely során minden, egyébként ipszilonnal álló lágy mássalhangzónál egy „i” betűt told be. Ez a módszer véleményem szerint nem más, mint rosszul alkalmazott archaizálás, ami egy hitelességre törekvő forráspublikáció esetében semmiképpen sem alkalmazható. Ebben az esetben ez annál is inkább helytelen, mivel az író kéz — amint az a véletlenszerűen kiválasztott 25 darab átvizsgálásakor kiderült — a levelek többségében a kettős mássalhangzónál az „i”-t nem használja lágyításra. Az első — egyébként Mályusz Elemér által a Levéltári Közleményekben már közölt⁵ — kiadott levélben például egyáltalán nem találkozunk a lágyításnak ezzel a módjával. Ugyanígy az archaizálás számlájára írható a „kegyelmes”, „nagyságos” szavak feloldására egységesen bevezetett „kegielmes(d)”, „nagiságos(d)”, „nachákod” átírat, amely hibát az elsőként közölt levélnél egy félreolvasás is súlyosbít: Őze a könnyen eltéveszthető „v” (ami az „uraságtok” szót rövidíti) betűt „n”-ként olvasva oldotta fel „nachákod” szóalakban. Ha azonban elfogadnánk az Őze által elképzelt helyesírás ezen szabályát, akkor érthetetlen tűnik, hogy az igen sokszor előforduló Szenyér és Koppány helynév esetében miért találkozunk a „Zenér” és „Kopán” szóalakokkal, vagy a 11. számú levélben a „keli” mellett ugyanazon az oldalon miért szerepel ugyanabban az értelemben a „kel” az „i” betű nélkül.

Hasonló jelenségre figyelhetünk fel az „ü, ű, ö, ő” hangok esetében is, ahol Csányi következetesen a „ew” betűkapcsolatot használta. A publikált levelek esetében sem az előszóban, sem pedig a lábjegyzetek között nem található semmilyen említés arról, hogy Őze mikor írja át „ö, ő”-ként, vagy „ü, ű”-ként, mikor használ rövid vagy hosszú ékezetet, és az ellenőrzött levelek vizsgálata során sem lehetett kimutatni semmilyen erre vonatkozó rendszert. Éppen ezért szintén az archaizálás

5 I. m. LK, 7. (1929) 262–264. p.

büvöletének róhatjuk fel, hogy az eredeti iratban „yew we” alak „jüvő”-ként szerepel, ami helyett helyesebb lett volna (ahogy az a bevezetőben áll) az érthetőséget is szem előtt tartó szabályzat szelleme szerint „jövő”-t, a „tewrewk” szót pedig a „terek” helyett „török”-ként átírni. Miután a mai és az „egykori” helyesírás elemeit felváltva, minden követhető rendszer szerint alkalmazza, Őze esetről-esetre a saját maga állította csapdába esve akkor is eltérő szóalakokat használ, ha a Csányi által írt betűalak és a ma is ismert és általánosan alkalmazott alak megegyezik. Ez tapasztalható például a Pethő személynév írásmódjánál is. A horvát eredetű gersei Pethő család tagjainak nevét Csányi következetesen „Pethew”-nek írta, az átiratban mindig „Pető”-ként olvashatjuk, ám a regeszták szövegében és a mutatóban ismételtelen a Csányi és a ma története által használt Pethő név szerepel.

Problémás a kis- és nagybetűk átírása is. Az eredeti iratokban szöveg közben Csányi általában nem használt nagybetűket, a szöveget az „item” szót rövidítő jellel tagolta nagyobb egységekre. Őze Sándor éppen ezért a jobb érthetőség miatt — egyébként helyesen — ezeket a szövegegységeket rövidebb mondatokra tagolta, és a mondatkezdés, továbbá az esetek nagy többségében a hely- és személynevek esetében használt nagybetűt. A levelek olvasgatása közben azonban itt is bizonyos következtetésekre figyeltem fel. Érthetetlen például, hogy „Almás” helységnév melléknévi alakjánál miért szerepel majuszkula, és értetlenségemet csak tovább fokozta, hogy a Vas vármegyei rovókkal kapcsolatban az első levélben „vasvár megyei” alakban, míg a 12. számúban a dunántúli megye nevét külön és nagybetűvel olvashatjuk. A kötetek lapozgatása közben a számnevek átírásának egy elég következtelen módjával is találkozhatunk: ami hol az eredetivel megegyezően betűvel, hol pedig arab számokkal történik. Ez esetenként a XVI. századi számpaleográfiával foglalkozó kutatót annál is inkább félrevezeti, mivel az általam vizsgált levelekben Csányi egyetlenegyszer sem használt arab számokat, hanem azokat következetesen, minden esetben betűvel írta le.

Az ellenőrzött iratok esetében egyes helyeken félreolvasások és a gyakori vízfoltok el nem olvasása is megnehezíti a szöveg értelmezését. A rossz olvasatok az általam vizsgált levelekben csak kis mértékben módosították a mondat értelmét (a 12. levélben Őze „kegyelmességgel” helyett „kegyelmességéből”-t olvasott, illetve „Ecsdre” helyett „Értetem”-et), de típushibaként róhatjuk fel a „ch” betűkapcsolat és a „t” betű felcserélését, ami a XVI. században általánosan használt „c” betű félreolvasásán alapul.⁶ Ezzel ellentétben az ugyan nehezebben, de az ese-

6 Ilyen például a „karachon” szó „karáton”-ra, és az „érche = értse” ige „érte” alakra való változtatása. 76., 203. p.

tek többségében mégis olvasható vízfoltok megfajlásának mellőzése minduntalan arra készteti a szöveg teljes tartalmára kíváncsi olvasót, hogy az eredeti kikérésével csökkentse egyre növekvő érdeklődését. Emiatt mindenképpen érdemes lett volna nagyobb odafigyeléssel kislabizálni a csak rosszul olvasható részeket, vagy legalábbis megoldási javaslatokkal szolgálni az eredeti olvasására többnyire képtelen, az érdeklődő nagyközönség soraiból kikerülő olvasók számára. Miután Őze a bevezetőben nem részletezte, hogy a szövegben előforduló, Csányi által eszközölt javítások esetében hogyan jár el, ugyanígy hiányoltam azok — legalábbis lábjegyzetben való — feltüntetését.

A forráskiadás fontos tartozékai az egyes iratok elején álló regeszták, amelyek az iratokban való tájékozódást és a szöveg értelmezését egyaránt szolgálják. Különösen fontosak akkor, ha az iratközlő „*az eredeti írásmód megőrzésére*” is törekedett. A Csányi Ákos leveleinek élén álló kivonatok legtöbbször azonban csak rövid, semmitmondó tömondatokra szorítkoznak. Ennek legszebb példája a berzencei hírekről tudósító 76. számú levél, ahol a Babócsát ostromló török hadak felszereléséről, a vár alá felsorakozott ágyúkról szerzett értesülésekről szerezhettünk tudomást, míg a regeszta lakonikusan csak ennyit közöl: „*Selpi, Budacsics Berzencére mentek.*” Ugyanez a regeszta egyben jól példázza a többi általános hiányosságait: a személyneveket szinte kivétel nélkül a levélben fellelt alakban, keresztnév nélkül közli. Ilyen a mutatóban semmilyen elképzelhető alakban sem szereplő „Serijeni” nevű történelmi alak, aki a szövegben már „Serjeni” néven is szerepel, és minden valószínűség szerint megegyezik a Dunántúlon honos Serjényi család egyik tagjával. Mikor megkísértem magamat meggyőzni, hogy ebben az esetben is csak a „nyomda ördögének” újabb incselkedéséről van szó, próbálkozásom eredménytelennek bizonyult, mivel a kontrollként használt névmutatóban még a Serjényi név sem szerepel, hanem a „Serienie, Serjéni” alakok Sörényiként találhatók meg. A már sokszor emlegetett archaizálgatás a különféle tisztségek, mesterségek, történelmi fogalmak meghatározásánál is jól megfigyelhető. A 248. számú missilisben például lendvai pattantyúöntő szerepel ágyúöntő helyett, az első levélben pedig Őze rovó hadnagyként említi a Vas megyei dikaszedőt. Ez az egész művet jellemző régies, mára már avítottá váló stílus egyben a regeszták szövegére is rányomta a bélyegét, ami leginkább a már említett személyneveknél érzékelhető. Őze az egyébként jól ismert Horváth Márk szigetvári kapitányt például a 400. számú levélben a pozitivistá történetírókat oly jellemző patriarchizmussal egyszerűen „Markó”-nak titulálja, Ormány Józsat pedig többször csak „Józsa”-ként említi.⁷ A

regeszták legnagyobb hiányossága azonban nem ez, hanem hogy nem a jelentősebb eseményeket emeli ki, hanem többnyire jelentéktelen momentumokról olvashatunk bennük. Az 1549. szeptember 10-én kelt levélben például meg sem említi Szigetvárt, pedig Csányi elsősorban a dél-dunántúli végvár ellátásával kapcsolatban tett jelentést Nádasdynak a regesztában szereplő Márton porkoláb tevékenységéről.⁸ A regeszták adatszegénységére további bizonyítékokra lelhetünk, ha a korábbi levelekben említett események elfeledésére és az iratban szereplők kihagyására figyelünk fel. A regeszták többségét Őze oly módon szerkesztette meg, hogy azokból nem derül ki, hogy a forrásközlő az iratok átírása és más kutatásai során milyen — más számára csak nehezebben megszerezhető — háttérinformációk birtokába jutott. Egy ilyen összefüggő levelezés esetében ugyanis az ideális állapot az lett volna, ha az egyes regeszták a többi levél tartalmának, a magyar történettudomány prominens képviselői által elkészített, meglehetősen nagy számú publikációk ismeretével felvértezve, a levelek közötti tartalmi kapcsolat érzékeltesével születnek meg.

Sajnos a szöveghez fűzött kétféle jegyzetapparátus is kidolgozatlanságról és a kiadás elveinek át nem gondolásáról árulkodik. A betűkkel jelölt, meglehetősen rapszodikusán használt filológiai és a „*történeti adatfeldolgozást elősegítő*” jegyzetek funkcióját jelen munkában nem igazán lehet élesen elkülöníteni egymástól. A 113. oldalon található 39. számú irathoz tartozó számmal jelölt jegyzetben a levélben szereplő „chemerlés” szót magyarázza (egyébként érthetetlen, hogy miért pont ezt az egy szót magyarázza, míg más szavakat egyáltalán nem old fel), ami inkább a filológiai jegyzetek között szerepelhetett volna, és az sem érthető, hogy a 204. oldalon található 1. számú lábjegyzet, mely a levél merész hangvételére hívja fel a figyelmet, mennyiben segíti elő a „*történeti adatfeldolgozást*”? Véleményem szerint hasznosabb lett volna a regesztában meg nem jelölt személyek nevét itt közölni, továbbá az iratban szereplő helyneveket is ekkor lehetett volna azonosítani. A filológiai lábjegyzetek számát pedig a javításokkal, illetve ennél jóval több megfejtésre váró szó feloldásával lehetett volna bővíteni. Mindemellett a filológiai jegyzeteknek közvetlenül a levél után helyezése sem könnyíti meg a missiliseket böngészők dolgát, mivel előfordul, hogy az olvasó csak több oldallal hátrább tudhatja meg, hogy a filológiai lábjegyzet milyen újabb hasznos információval könnyíti meg a levél olvasása közben felmerülő problémáinak megoldását. Szerencsebb megoldás lett volna a betűvel és számmal jelölt jegyzeteket együtt, a lap

8 A 198. számú levél regesztájában csak érdekességekről olvashatunk, noha maga a levél ennél jóval fontosabb momentumot, Erdély és a királyi Magyarország politikai viszonyát tárgyalja.

alján közölni; erre a ma használt szöveg- és kiadványszerkesztő programok mindegyike a lehetőségek széles palettáját nyújtja.

A Magyar Kamara Archívumának referenseként azonnal feltűnt az Őze Sándor által használt furcsa levéltári jelzet, amely egyáltalán nem igazodik a Nádasdy család missilis-gyűjteményének rendszeréhez, és csupán a levelek alján található csomó- és lapszámot jelöli, amely nem jelzet, már csak azért sem, mivel az anyag négy évvel ezelőtti bedobozolása során mind a raktári egység-, mind pedig a főlíószámok megváltoztak! Ugyanezen oknál fogva a mikrofilmezés miatt az iratokra kerülő oldalszámok feltüntetése sem volt szerencsés megoldás.

A kötetekhez csatolt hely- és személynévmutató névanyaga egységesítésének és a személynévazonosításának hiányát is a munka egyik nagy hátrányának kell tekinteni, mivel több esetben rossz vagy a missilisekben használttal azonos névalakot ad meg. Véleményem szerint egy ilyen, terjedelmében nagy formátumú könyv esetében ezt a problémát is egy kis időráfordítással és odafigyeléssel meg lehetett volna oldani. A Serjényi családnévről már tettem említést, de más ismeretebb nevek esetében is ezt figyelhetjük meg. Az esztergomi várat feladó Martino Lascano spanyol kapitány például egyszerűen Laska néven, míg Zárkándi Pál Szárkándiként szerepelnek. Zavaróan hat a tisztségek és különféle helységek helyesírása is, amely során egyes katonai és közigazgatási hivatalt nagybetűvel írt (Délvidéki Kapitány, helyettes Horvát bán, Gyulai kapitány, illetve a schmalkaldeni háború Szumalkaldeni-ként szerepel). Ugyanez figyelhető meg az egyébként kissé kidolgozatlannak tűnő történeti bevezetésről is. A forráskiadványok bevezetőjének az lenne a feladata, hogy az adott korszakban járatanabbaknak is olyan háttérismereteket adjon, amely birtokában a közölt források értelmezése egyszerűbbé válik számukra, hiszen arra is gondolni kell, hogy a főként helytörténettel foglalkozó „amatőr” kutatók többsége nem járatos a legújabb történeti irodalomban. Emellett a bevezető tanulmányok arra is nagyszerű lehetőséget nyújtanak, hogy az iratokat közlő történész korábbi ismereteinek felhasználásával újabb szempontokkal szolgáltasson az adott korszak és régió megismeréséhez. Csányi Ákos levelezése erre kiválóan megfelel, hiszen a Nádasdy-birtokokon betöltött tiszte és a nádorhoz fűződő személyes jó viszonya következtében Csányinak lehetősége nyílt az események közvetlen megfigyelésére, illetve irányítására. Helyesebb lett volna tehát, ha Őze a leveleket író Csányi Ákos életrajzában keresztül mutatja be a Nádasdy-birtok szervitorainak tevékenységét, a familiárisi viszony alapvető elemeit, a birtokok kormányzatát és a török elleni védelmet ellátó magánföldesúri hadsereg magját alkotó vitézlő rend kialakulását. A történeti személyek nevének egységes helyesírására itt is jobban ügyelnie kellett volna: a Sennyey név „Sennyey–Senyey–Senyei” alakban egyaránt előfordul. A tanulmány átgondoltabb megírása esetén a kissé csapon-

gónak ható gondolatsorokat is világosabbá lehetett volna tenni, mivel a könyv bevezető tanulmánya jelen állapotában inkább a levelezésből kimazsolázott érdekeségek gyűjteményének, mint modern történeti kérdéseket feldolgozó vagy legalábbis háttérinformációkat közlő tanulmánynak tekinthető.

A kötetet forgató kutatóra a minduntalan feltűnő durva nyomdahibák és a kötet kivitelezésének igénytelensége is bosszantóan hatnak. Szinte nincs olyan oldal, ahol egy-egy betű vagy szótag ne hiányozna, és a különféle kiadványtechnikai melléfogások, a lábjegyzetek el-elcsúszása, a jegyzetekben használt betűtípusok, továbbá a betűk nagyságai közötti ugrálások minduntalan elégedetlen morgolódásra késztetik az egyébként nem olcsó kötet olvasóját.

A Csányi Ákos és Nádasdy Tamás közötti levelezést tartalmazó munka — amely a misszilisek tartalma miatt a korszak kutatói és a nagyközönség érdeklődésére egyaránt joggal tarthat számot — tehát nem felel meg mindazon követelményeknek, amelyet a ma szakmai közvéleménye egy modern forráskiadvánnyal szemben mindenképpen elvárhat. A kiadás elveiben Őze véleményem szerint rosszul próbálta meg vegyíteni a betű szerinti és a mai helyesírást alapul vevő átírási módszereket, ráadásul saját, a figyelmet inkább kidolgozatlanságával magára felhívó metódusát ő maga sem követte következetesen. A mára már elég tetemes történeti irodalmat sem használta fel megfelelő módon, ami elsősorban a bevezető tanulmány és a jegyzetapparátus szakmai színvonalára nyomta rá a bélyegét. A minduntalan visszatérő momentumként felfedezhető archaizálgatás pedig a történeti források hiteles visszaadására törekvő kiadvány esetében inkább a történeti hűség megcsönkítésének tekinthető. Ha még nincs is olyan írásba foglalt módszer, amely meghatározná a forráskiadások legújabb módszertani elveit, a már megfelelő szakmai szintet elért és kiadott kötetek már mutatnak bizonyos tendenciákat és alapelveket. Csak ezek ismeretében és felhasználásával érdemes belevágni a forráspublikáció nehéz munkájába. A szakmai nível megtartása jelenleg annál inkább fontossá vált, mivel a tudományos művek kiadása a korábbi évekhez képest jelentősen megnehezült, az anyagi és kiadói támogatottság pedig még jobban szétforgácsolódott. Éppen ezért a rendelkezésre álló anyagi és technikai forrásokkal sokkal megfontoltabban kell bánni, és a kiadásra kerülő munkák megszürését jóval nagyobb odafigyeléssel kell elvégezni, hogy valóban a történettudomány számára értékes művek kerülhessenek a szakemberek, illetve az érdeklődő nagyközönség polcára. Véleményem szerint a jelen munka alapját képező levelezés nagyszerű lehetőséget nyújtott erre, amit kevesebb kapkodással és nagyobb figyelemmel ennél sokkal magasabb színvonalon lehetett volna megoldani. Sajnos erre ebben az esetben nem került sor.

Németh István

Üröm és/vagy öröm

Gondolatok Kálniczky László történeti földrajzi kézikönyvéről¹

I. Úgy tűnik, a történeti földrajz a kilencvenes években kezd, ha még nem is meghatározó, de egyre „divatosabb” diszciplínává válni a magyar történettudományban. A tendencia különösen azért öröndetes, mert egyszerre látjuk felelevenedni a két világháború között már számos időtálló publikációt létrehozott tudományágat, illetve meghonosodni a külföldi történeti földrajzi kutatások legújabb eredményeit. Több kiadást is megért az utóbbi években például Frisnyák Sándor tankönyve,² a nyíregyházi főiskolán pedig megindult a *Történeti földrajzi tanulmányok* címet viselő füzetsorozat.³ Tavaly óta kitűnően szerkesztett és haszonnal forgatható, zsebkönyvszerű kézikönyv is rendelkezésünkre áll,⁴ és a konkrét feldolgozások mellett elméleti igényű elemzések is segítik a kutatókat.⁵ De készülnek történeti földrajzi fejezetek helytörténeti monográfiákhoz,⁶ és a külföldi társadalomföldrajznak is gyakran születnek hazai adaptációi, illetve ahhoz kapcsolódó elemzések.⁷

II. A felsorolás hosszas folytatásától eltekintենék, s megjegyezzük, hogy ebbe a sorozatba kitűnően illeszkedik Kálniczky László műve Magyarország „régii” földrajzáról. (A könyv a Miskolci Egyetem jegyzeteként látott napvilágot, Beszenyei József lektorálta. Reményeink szerint a kötet tartalmi alapossága egyben a jelzett intézményben folyó segédtudományi képzésnek is mércéje lehet.) A címválasztás egyedi s igen kifejező, hiszen a szerző ezzel is érzékelteti, hogy a köz-

- 1 Kálniczky László: Magyarország „régii” földrajza. Segédlet a történeti földrajz oktatásához. Miskolc, Miskolci Egyetemi Kiadó, 1995. 180 p.
- 2 Magyarország történeti földrajza. Bp., 1990.; 1993².
- 3 Somogyi Sándor: Az Alföld történeti földrajzi képének változásai a 16–19. században. Nyíregyháza, 1994.; Kókai Sándor: Az alföldi városok hierarchiarendszere és vonzáskörzetei a XIX. század közepén. Nyíregyháza, 1994.; Dobány Zoltán: A taktaközi települések történeti földrajza a 18. század közepétől 1945-ig. Nyíregyháza, 1995.
- 4 Történeti földrajzi kislexikon. Szerk.: Zsidi Vilmos. Bp., 1995.
- 5 Bak Borbála: A történeti Magyarország földrajza. Természeti tájak és közigazgatás. (Kandidátusi értekezés tézisei) In: Fons, 2. (1995) 1. sz. 91–98. p.
- 6 L. pl.: Somogyi Sándor: Fejezetek Túrkeve történeti földrajzából. In: Túrkeve földje és népe. I. Túrkeve, 1995. 113–167. p. stb.
- 7 L. pl.: Tímár Lajos: Regionális gazdaság- és társadalomtörténet vagy történeti földrajz? In: Iparosodás és modernizáció. Tanulmányok Ránki György emlékére. Szerk.: Mazsu János. Debrecen, 1991. 9–25. p. stb.

igazgatási szerkezet, a társadalmi folyamatok térbeli változásainak bemutatására is törekszik, már csak azért is, mert a természetes környezet egykori („régí”) állapota finoman szólva kevésbé alakult át az elmúlt évszázadokban. Kiadása azért is öröndetes, mert a történeti földrajzi témájú publikációk számának említett növekedésével nem, illetve csak részben tart lépést a Magyarország egészére használható segédletek, adattárak szerkesztése.⁸ A középkorra a „Csánki” és a még szintén nem teljes „Györffy” alapmunka,⁹ későbbi korokra azonban csak részpublikációkkal vagy XVIII–XIX. századi (tehát már részben egykorú, de máig használatos) kézikönyvekkel rendelkezünk.¹⁰

Kálniczky műve ezekkel nyilván nem azonos lélegzetvételű vállalkozás, amit nem azért jegyzünk meg, mert hiányosságnak, hanem sokkal inkább azért, mert esetünkben értenek tartjuk, hiszen hazánk egykori történeti földrajzáról általános, részletes, ugyanakkor mégis „kézbe vehető” kötetet adott közre. Szerzője a művet alcímében szerényen oktatási segédanyagnak nevezte, valójában megítélésünk szerint jóval több annál. Az olvasó a történeti földrajz hasznos kézikönyvét, sokoldalú és részletes adattárát veheti kézbe, melyből azonban nem hiányoznak a terjedelmes bibliográfiái hivatkozások, a történeti földrajz hazai irodalmát szintetizáló, pontosan szerkesztett és bizonyított adatsorok, az azokhoz fűzött rövid, de velős kisérvőszövegek, sőt az információ-halmaz szárazságát enyhítő forrásszemelvények sem.

A kötet legfőbb érdeme valóban az, hogy az elmúlt években nem jelent meg ilyen átfogó igényrel készült, ennyire gazdag történeti földrajzi adattár és lexikon egyben, vagyis Kálniczky könyve több szempontból is hézagpótló. Haszonnal forgathatja ugyanis az egyetemi vizsgáira, szigorlataira készülő hallgató (sőt kellene is, hogy tegye)¹¹ és a kutató történész egyaránt, de meg merjük kockáztatni, hogy

8 Regionális publikációk közül talán legfontosabb a még a hetvenes években indult helységnévtár-sorozat (1773–1808) öröndetesen gyarapodó kötetei stb.

9 *Csánki Dezső*: Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. I–V. köt. Bp., 1890–1913.; *Györffy György*: Az Árpád-kori Magyarország történeti földrajza. I–III. köt. Bp., 1963–1987.

10 Például Korabinszky János Mátyás (1786), Vályi András (1796–1799), Nagy Lajos (1828), Fényes Elek (1836–1840, 1851) stb. munkái.

11 Egyet kell értenünk Bak Borbála megállapításával, miszerint az 1947 óta felnőtt generációk leginkább csak „nézegetik” a térképeket, értelmezni egyre kevésbé tudják. *Bak B.*: i. m. 92. p. Ehhez a magunk részéről csak azt tehetjük hozzá, hogy mintha sajnos már megszokott gyakorlattá vált volna úgy tanulni és „tudni” például a rigómezei csatáról, hogy azt sem tudjuk, hol lehet az említett helység.

a műveltebb, történelem iránt érdeklődő nagyközönség könyvespolcain is „elférne” az alaplexikonok, kézikönyvek között.

Bevezetésében röviden definiálni igyekszik a történeti földrajz fogalmát, rámutatva a diszciplína széles körű (többek között társadalom-, gazdaság-, nyelvtörténetészek stb.) számára való felhasználhatóságára, kiemelve, hogy a topográfiai rekonstrukció egyszerre önálló és segédtudomány stb. A tudományág feladatainak (és így könyve alapgondolatának) meghatározásához Bak Borbála értelmezését tekinti irányadónak, miszerint „a történeti földrajz a természeti tájakhoz, illetve a hozzájuk köthető, hozzájuk szorosan kapcsolódó és azok által meghatározott köz-igazgatási egységek (...) változásainak bemutatása.” (5. p.)¹² Kálniczky jól oldotta meg vállalt feladatát: nem pillanatnyi állapotában, hanem mintegy „mozgásában” mutatja be a természeti tájon mint színpadon játszódó történelem (elnézést a kifejezésért) „díszleteinek” változásait.

A továbbiakban jó érzékkel összegzi a történeti földrajz irányzatait és fontosabb kutatási eredményeit, áttekintve hazai és nemzetközi tudománytörténetét, ismertetve a főbb kézikönyveket. Öröndetes, hogy külön fejezetet szentelt a térkép fogalmának meghatározására és értékének méltatására, mert bár — mint írja — „a [felvilágosodás korában is] a korszellem kedvezett a racionálisan megfogható világ összegző leírásának” (5. p.), megítélésünk szerint a térképek máig nem kellően figyelembe vett forrásanyagai a történettudománynak. A következő fejezet tucatnyi forrásszemelvényt közöl XV–XIX. századi, Magyarországra vonatkozó útleírásokból, beszámolókból, krónikákból (hasznos bibliográfiáját is nyújtja a terjedelmi okokból nem idézett széles körű forráskiadványoknak), melyekkel bizonyítja, hogy élvezetes olvasmány a „rég” Magyarország történeti tájain barangolni és a topográfia adathalmazára mögött a társadalmat alkotó és mindennapjait élő embert keresni, egyúttal kedvet is csinál az adattár tanulmányozásához. (6–35. p.)

A következő oldalakon a Kárpát-medence természetföldrajzi tényezőit gyűjti csokorba, felsorolja a vízfolyásokat (a Tisza és a Duna bal és jobb parti mellékfolyóit), a tavakat, a hegységeket, mocsarakat (lápokat), szigeteket és a szorosokat (hágókat). A felsorolásokhoz értelmező lábjegyzeteket fűzött, amelyben néhány sorban ismertette a domborzati és vízrajzi tényezőkhöz szükséges főbb tudnivalókat, például a folyók hosszát, torkolatvidékét, a hegyek kiterjedését, magasságát, a tavak vízfelületének nagyságát stb. De ezen túl (nagyon ötletesen) felidéz az adott területhez kapcsolódóan egy-egy történelmi eseményt, arra vonatkozó törvénycikelyt vagy egyáltalán a megjegyzést segítő érdekességet. (Például, hogy a Fertő-

tóból 1893-ban apadás következtében a téli fagy kipusztította a halállományt; a Duklai-hágón át jöttek be 1914–15-ben a cári orosz, 1944-ben a szovjet–csehszlovák csapatok; a Bükk térségét a kabarok vették birtokba stb.) (35–14. p.) Ezt a magyarság néprajzi tájait, csoportjait felsoroló, az előzőhöz hasonló alaposágú adattár követi, az egyes csoportok rövid történetével, névetimológiájával, jellemzőivel. (44–49. p.)

A kötet következő száz oldala (vagyis terjedelmének többsége) a tájon élő ország egészének és részeinek különböző szempontú adattárát, vagyis országunk — időnként meglehetősen zaklatott — történetének a térképen tapasztalható „lenyomatait” foglalja össze. Röviden áttekinti a magyar állam területváltozásait megalapításától napjainkig (49–50. p.), majd 13 periódusra bontva felsorolja, hogy kik voltak országunk kárpát-medencei szomszédai a X. századtól 1992-ig. (50–54. p.) Ezt a könyv egyik legötletesebb fejezetének tartjuk, mert valóban sokat segíthet a viharos átalakulásokat megélt térségben az eligazodás megkönnyítéséhez, ráadásul röviden ismerteti az egyes egykori szomszéd államok keletkezéséhez, jellegéhez, megszűnéséhez kapcsolódó történelmi eseményeket és tudnivalókat a XIV. századi moldvai fejedelemségről ugyanúgy, mint az 1939-ben vagy éppen 1992-ben szomszédunkká lett Szlovákiáról.

A közigazgatás történeti földrajzát a Mohács előtti törvényhozás, illetve a központi és területi igazgatás szerveinek és személyeinek (királyi tanács, nádor, kancellária, erdélyi vajda, bánok stb.) felsorolása és előbbihez hasonló alaposságú meghatározása követi. (54–55. p.) A XVI. századi kerületi beosztást, a Mohács előtti magyarországi (56–72. p.), erdélyi (72–74. p.) és szlavóniai (74–75. p.) vármegyék felsorolása követi lexikonszerűen, valamennyi törvényhatósághoz néhány soros történeti összegzést és jellemzést csatolva. Itt jegyezzük meg, hogy Kálniczky hivatkozásaiából kitűnik, nemcsak a történeti földrajzi szakirodalmat dolgozta fel, hanem alaposan kicédulázta az általános történeti témájú tanulmányokat, cikkeket is. Folytatva a kronológiai elvet, ismerteti a végvári rendszert (75–76. p.) és a hódoltságai vilajeteket, pasalikokat, szandzsákokat 1570, illetve 1606 körüli időmetszetben. (76–77. p.)

A Mohácstól a XIX. századig terjedő nagy fejezet az alábbi témákat dolgozza fel az előbb említett szempontok figyelembevételével: központi kormányhivatalok (székhelyeikkel, német és latin megnevezésekkel, 78–79. p.), királyi főkapitányságok (79. p.), illetve Magyarország közigazgatási egységei (vármegyéi, kerületei stb.) 1571-ben, 1629-ben, 1645-ben, 1678–1683-ban, 1699-ben, 1720-ban, majd az 1848 előtti és az önkényuralmi (1851–1860) időszakban. (79–99. p.) Utóbbi a legrészletesebb és leggazdagabb adattár, tartalmazza az újkori rendi országgyűlés ülésrendjét, a vármegyéket és kiváltságolt területeket nagyobb egységek (kerü-

letek, Alsó- és Felső-Magyarország stb.) szerint, benne az egyes megyék népesség-számával, a szabad királyi és mezővárosaik, illetve községeik számával, jelentősebb településeik, illetve járásaik megnevezésével, a rájuk vonatkozó törvényhelyek, tudnivalók összegzésével stb. Ennek az ismertetésnek is erénye, hogy nemcsak a száraz adatokat sorakoztatta fel, hanem szövegét számos történelmi érdekességgel „lazította”, jelentősen elősegítve az információ megjegyezhetőségét. (Például a bányavárosok jogállásának ismertetésekor a zsidók kitiltását egy korabeli ritmikus versike közlésével ismerteti /85. p./ stb.) Ezt követi Erdély hasonló alaposágú, ugyanezen periódusokban megragadott törvényhatóságainak felsorolása (99–105. p.) Eltekintve a részletektől, megemlíthjük a további időmetszeteket: dualizmus (105–120. p.); két világháború közötti időszak (120–123. p., külön kitérve az 1938 utáni területváltozásokra); 1947 (már táblázatos formában sorolja fel a törvényhatósági jogú és megyei városokat, járásokat, 123–126. p.); 1975 (126–129. p.); 1994 (129–132. p.) Külön ismerteti, hogy mely időszakokban milyen elnevezést viseltek a XX. században gyakran változó vármegyéink.

A vármegyék alapos adattárát a városok „régii” földrajza követi (134–140. p.), különböző periódusokban felsorolva a szabad királyi, a személynöki, a bánya- és egyéb kiváltságolt városokat, a privilégiumra vonatkozó jegyzetekkel, névváltozatokkal stb. együtt. Különösen részletes a XIX. századi városhálózat áttekintése, mely csokorba gyűjti a települések német és latin nevén kívül egyéb (mai román, szlovák stb.) elnevezését is. Ezután találjuk a XVIII. századi postautak és harmincadhivatalok szakavatott jegyzékét (140–141. p.), majd a kötetet az egyházak (141–147. p.) és az oktatás (147–148. p.) „régii” földrajza zárja, a különböző felekezetek hierarchiájának, egyházmegyéinek számos évszámmal kísért ismertetésével, illetve az egykori felsőoktatási intézmények, székhelyeik alapos felsorolásával.

A kötethez készített bibliográfia (148–163. p.) méltán tekinthető a történelmi földrajz hazai szakirodalmát illető teljes körű és 1995-ig naprakész jegyzékének. A szerző csatolni kívánt még 16 oldalnyi térképanyagot is, erről később külön szót ejtünk. Összességében nem gondolnánk, hogy Kálniczky László megalkotta volna a tökéletességet, bizonyára számos pontosítás, finomítás, kiegészítés képzelhető el a jelenlegi szövegen, azonban mindenképpen méltónak tartanánk arra, hogy a szerző munkája szélesebb körben váljon ismert és használt kézikönyvvé.

III. A sok pozitívum után rá kell térnünk a recenzióknk címében jelzett apróbb ürömökre is, mely ugyan nem rontja el az örömlünket, de elképzelhető, hogy a keresett információ megtalálása közben érik bosszúságok is azt, aki Kálniczky László könyvét kezébe veszi. Hadd bocsássuk előre, mindezért bizonyára nem a szerzőt, hanem a kötetet közreadó kiadót terheli a felelősség, mely szerintünk finoman szólva a sajtó alá rendezés számos elemi követelményét nem vette figye-

lembe, elrontva ezzel a történeti földrajz és általában a színvonalas történettudományi publikációk iránt érdeklődők örömét. Nem tudjuk, hogy ennek a hazai könyvkiadásunkban (különösen a felsőoktatásban) toposzá vált pénztelenség vagy inkább az igénytelenség az oka, gyanítjuk, nemcsak az előbbi.

Mindenekelőtt a szöveg zavaróan (néhány helyen szinte „olvashatatlanul”) sűrű, az olvasó szeme könnyen eltéved, amikor az évszám- vagy törvénycikk-felsorolásban a sor elejét keresi. Készséggel elhiszük, hogy takarékoskodni kell a papírral, na de ennyire... Így sikerült ugyan 180 A/4-es oldalra bezsűfolni a tömény (vagy inkább töménytelen) adathalmazt, de még az is előfordulhat, hogy ez anyágilag nem jövedelmezőbb. Áttekinthetőbb tördeléssel Kálniczky műve jóval vastagabb kötetként kerül az olvasó kezébe, aki ebben a formában lehet, hogy vissza is teszi a polcra, ahelyett, hogy megvásárolná. A tördelésnél maradva, a helytakarékoság iránti igény odáig fajult, hogy vannak oldalak, amikor nem könnyű elsőre megállapítani, mit is tartalmaz az előttünk lévő oldal, illetve az hol kezdődik. Nem tűnik szerencsésnek például, hogy a természetföldrajzi egységek felsorolásánál minden egyes folyóhoz, hegységhez stb. lábjegyzetben fűzték az információkat. Ennek az lett ugyanis a következménye, hogy az oldal tetején van nyolc-tíz földrajzi név, egy-egy felső index-számmal, alatta pedig a lap négyötöd részét kitevő, apró betűs lábjegyzetek, melyek ilyen formában melaszszűrűségű szövegre sikeredtek, és megnehezítik az eligazodást a tartalmilag egyébként imponáló szövegben.¹³ Az eljárás nemcsak kifogásolható, következtelen is, hiszen a vármegyénél az egyes törvényhatóságok neve után szócikkszerűen közölték az információkat, csak a bibliográfiai hivatkozásokat szerkesztették lábjegyzetekbe. (Összehasonlíthatatlanul olvashatóbbá téve ezzel a szöveget.)

Továbbá: nem akarjuk megbántani a kiadó szerkesztőit, de enyhén szólva nem végezték el a korrektúrázás tennivalóit, sőt van egy olyan gyanúnk, hogy hozzá sem kezdtek. Nem tudjuk, így adta-e le a szerző a kéziratát, mindenesetre a kiadóról akkor sem a legjobb bizonyítvány. (Mellesleg megítélésünk szerint a jelenlegi formátum bizonyára nem a szerző érdeke volt, az az alaposságot kívánta volna, vagyis azt, hogy aprólékos munkával összehordott adathalmaz a minél áttekinthetőbb, élvezhetőbb legyen.) A szöveg tele van bántó következtelenségekkel, amelyek nemcsak „rosszul néznek ki”, alaposan csökkentik a mű élvezetét is. Hosszas töprengés után sem sikerült például biztosan rájönnünk, csak gyanítjuk, mit akartak dőlt, aláhúzott, kövérített vagy ezek kombinációjából előálló karakterekkel jelölni, a legkülönbébb helyzetekben bukkan fel ugyanis mindegyik típus. Egyes helyeken

13 Például a 47. oldalon 6 sor főszöveghez, vagyis tizenkét néprajzi tájhoz 56 sor jegyzet tartozik.

hiányoznak írásjelek, másutt túl sok van belőlük. Zárójelből hol egyik: /.../, hol másik: (...) megoldással találkozhatunk, teljesen rendszertelenül, az idézőjelek alkalmazásának mikéntje pedig valóságos feladvány az olvasónak, az alábbi típusokat találtuk: „...’ ’...’ ” „...” „...” (Meglehet, a lista nem végleges.) A szakirodalmi hivatkozásokban hol kiírják a szerző személynevét, hol nem, hol feltüntetik a folyóiratcikkénél az „in” rövidítést, hol nem stb.

Egy-két gépelési vagy szerkesztési hiba minden könyvben elképzelhető, ebben azonban olyan mennyiségben jelennek meg, hogy valóban komolyan próbára teszik az olvasó türelmét. Nemcsak írásjelekről van szó, a szöveget bizonyára a kiadónál el sem olvasták, annyi elütés maradt benne,¹⁴ néha pedig a hiba folytán nem derül ki pontosan, hogy mit is akar a mondat jelenteni.¹⁵ Helyenként az ilyesmi még mulatságos eseteket is produkál,¹⁶ kár, hogy a történeti földrajz iránt érdeklődőnek bizonyára nincs kedve rajta nevetni. Már csak azért sem, mert a tipológiai megformáltság a földrajzi nevek tekintetében nagyon fontos, hiszen ha a gépelési hiba nem egy magyar köznévből, hanem idegen hangzású tulajdonnévből van, kockára teszi az illető adat használhatóságát. Itt megjegyezzük, hogy a kiadó legalább arra vehette volna a fáradságot, hogy ellenőrizze saját számítógépének karakterkészletét, a nyomtatott variáción ugyanis például a román, szlovák stb. városnevekben, szavakban előforduló speciális betűk (č, š, ť stb.) helyett matematikai kifejezések illetve krisz-krakszok láttak napvilágot. De hibák nemcsak apró betűs lábjegyzetekben fordulnak elő, hanem vastagon szedett főcímekben is.¹⁷ Még arra is van példa, hogy „elfelejtettek” közölni egy sort (kitörölték véletlenül?), például a 79. oldal tetején néhány városnév árválkodik, csak a lábjegyzetből derül ki, hogy ezek a Mohács előtti magyar állam székhelyei voltak.

14 L. pl. a teljesség igénye nélkül, taláalomra: „közigaztási” (3. p.); „Alpokajja” (39. p.); „lagfontosabb” (47. p.); „Vend domság”, „Mátyus foldje” (48. p.); „mozaglmak” (49. p.); „viklággháború” (84. p.) stb.

15 L. pl. betűhíven: „Amár a török hódoltság előtt Debrecen városa szerezre meg nagy részét.” (?) (47. p.)

16 L. pl.: „mellett” helyett „mellet” (41. p.) vagy amikor arról ír, hogy Selmezbányát „Valmelányá [?] Rudolf 1572-ben királyi várossá tette. 1680-ban maga körül kőfalat emelt.” (85. p.) stb.

17 Pl. „közigagatás” (82. p.), de az utolsó oldalra is a „Taratalomjegyzék” szó került (164. p.), ahol mellel a fejezetcímek menekülő vízisiklóként tekeregnek egymás után, az alcímek néha vastagon kiemelve, főcímek egyszerűen beljebb rendezve stb. A bibliográfia megformáltsága hasonlóan „hullámzik”, nem lehet rájönni, egyes könyv- vagy tanulmánycímeket miért rendezett beljebb vagy kijebb a tördelő.

Kifejezetten bosszantó továbbá a térképmelléklet közlése, amely egy történeti földrajzi kézikönyv esetén a legfontosabbak egyike. Az igénytelen fénymásolatát silányult térképekről az azért megállapítható, hogy sok időt töltött velük a készítőjük, ebben a kötetben azonban nemhogy mellékletként vagy segédletként volnának használhatók, hanem még az jut eszünkbe, hogy a maszatolt foltok, elmosódott kísérszövegek kiadására tényleg kár volt a papírért.¹⁸ A térképekhez hasonló súlyú melléfogásként említjük meg, hogy a könyv elején, a forrásszemelvényekhez a szerző részletes indexet is készített, kár, hogy a terjedelmes helymutató az égvilágon semmit nem „mutat”, mert elfelejtették az egyes földrajzi nevek mellé odaírni, hogy a jámbor olvasó hol is keresse az azokra vonatkozó leírást. Így csak annyit tudhat meg az indexből, hogy például Diósgyőr nevének említésével találkozhat egy vagy több szemelvényben — az előző levegőtlen sűrűséggel telegépt 22 oldal valamelyikén.

Nem gondolnánk, hogy fenti kritikánkat a szörszálhasogatás vagy a kákán csomót keresgélés indulata vezette volna. Sokkal inkább az a meggyőződés, hogy egy ennyire tartalmas kézikönyv méltóbb formát érdemelt volna, különösen, ha mindehhez hozzávesszük, hogy szokatlanul (vagy talán már megszokottan) borsos áron, 1100 forintért lehet hozzájutni a mindössze háromszáz példányban megjelent munkához. Furcsálljuk és sajnáljuk, hogy a számítógépek világában ilyen formában láthat napvilágot egy történelmi adattár, amelyet áttekinthetőség szempontjából a húsz-harminc évvel ezelőtti, NDK-írógépeken kopogatott és sajtópapírra stencilezett egyetemi jegyzetek jó része is maga mögé utasít. A magunk részéről örömmel vennénk, ha minél előbb napvilágot látna a hézagpótló kézikönyv második, (alaposan) javított kiadása. Kálniczky László adatgyűjtését ugyanis a történeti földrajz művelői számára követendő, a sajtó alá rendező kiadó nemtörődöm eljárását pedig a hazai könyvkiadásban elkerülendő példának tekintjük.

Fazekas Csaba

18 A bibliográfiában Csánki Dezső idézett könyvének alapos ismertetésében Kálniczky megjegyezte, hogy a századfordulós alapműnek „térképmellékletei sajnos nincsenek” (151. p.), mi hozzátehetnénk: az ő jelen kiadású (!) kézikönyvének sajnos vannak...

Tartalom

Tanulmányok

Pálffy Géza:

- A rabkereskedelem és rabtartás gyakorlata és szokásai
a XVI–XVII. századi török–magyar határ mentén
(Az oszmán–magyar végvári szokásjog történetéhez) 5

Közlemények

Sarusi Kiss Béla:

- Vasgyártás és vasgazdálkodás Murányban a XVI. században 79

Kisebb közlemények

Mészáros Kálmán:

- Adalékok a Károlyi család levéltárában lévő
mustrakönyvek keltezéséhez 99

Könyvismertetés

Őze Sándor:

- 500 magyar levél a XVI. századból.
Csányi Ákos levelei Nádasdy Tamáshoz, 1549–1562
— *Ism.: Németh István* 107

Üröm és/vagy öröm

- Gondolatok Kálniczky László történeti földrajzi kézikönyvéről
— *Ism.: Fazekas Csaba* 115

Szerzőink figyelmébe

1. A kéziratot számítógépen (IBM, lehetőleg WinWord 2.0-ás vagy 6.0-ás verzióban) elkészítve, lemezen kérjük benyújtani, mellékelve egy példányban a nyomtatott kéziratot is.
2. A lábjegyzetek folyamatosan számozva, önálló szöveggént a dolgozat végéhez csatolva készüljenek.
3. A kéziratban az évszázadokat — idézetek, tanulmány- és könyvcímek stb. eredeti előfordulásának kivételével — római számmal tüntessék fel.
4. A forrásmegjelölésnél pontos levéltári, kéziratári és bibliográfiai adatokat kérünk (csak a szerző nevét kurziváljuk, az összeállítókét és a címet nem!).
5. Optimális terjedelműnek (jegyzetapparátussal együtt) a 0.5-1.5 íves kéziratokat tekintjük (kb. 45 000 „n”).

Hivatkozások elkészítése a Fonsban megjelenő dolgozatokhoz

Részletesen: Fons, 2. (1995) 2. sz. 259–267. p.

1. Hivatkozás a kiadvány egészére

- a) *Szerző(-k)*: Cím. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) A háromnál több szerző által írt mű címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)

2. Hivatkozás a kiadvány egy részére

- a) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet szerzője: A tanulmánykötet címe. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- b) *A tanulmány szerzője (szerzői)*: A tanulmány címe. In: A tanulmánykötet címe. Szerk.: Neve. Kiad. száma. Köt. száma. Megjelenés helye, éve. (Sorozat címe, kötet száma)
- c) *A folyóiratcikk szerzője*: A cikk címe. In: A folyóirat címe, Évfolyam arab számmal. (Év) sz.[= szám] Hivatkozott hely p. (vagy terjedelem -tól -ig p.)

A jegyzetekben alkalmazott rövidítések: Bp., köt., bőv., jav., átdolg., kiad., s. a. r., vö., uő., uo., i. m., l. [= lásd], jz. vagy jegyz.